

УНІВЕРСИТЕТ імені АЛЬФРЕДА НОБЕЛЯ

**ПОЛІТИЧНІ КОНФЛІКТИ І КРИЗИ
В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ ТА СВІТІ:
ПРАКТИЧНА РЕАЛІЗАЦІЯ ВРЕГУЛЮВАННЯ**

МОНОГРАФІЯ

*За загальною редакцією
доктора політичних наук, професора
Г.П. ЩЕДРОВОЇ*

Дніпро
2021

УДК 323.2(477)
Щ 35

*Затверджено до друку за рекомендацією
вченої ради Університету імені Альфреда Нобеля
(протокол від 31 травня 2021 р. № 5)*

Рецензенти:

І.В. Іщенко, доктор політичних наук, професор,
завідувач кафедри міжнародних відносин
Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара;

В.Й. Климчук, доктор політичних наук, професор,
завідувач кафедри політології
Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника;

Н.П. Пашина, доктор політичних наук, професор, професор
кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики
Маріупольського державного університету.

Щедрова Г.П.

Щ 35 Політичні конфлікти і кризи в сучасній Україні та світі:
практична реалізація врегулювання: монографія / Г.П. Щедрова
та ін.; за заг. ред. Г.П. Щедрової. – Дніпро: Університет імені
Альфреда Нобеля, 2021. – 160 с.

ISBN 978-966-434-512-2

Монографію присвячено практичній реалізації врегулювання політичних конфліктів і криз у сучасній Україні та світі. Розглядається коло проблем, пов'язаних із конкурентною боротьбою політичних партій у сучасній Україні; основними лініями розлому в ЄС; політичними процесами в умовах пандемії; політичними технологіями як засобом виходу з криз в мобілізаційній політичній системі; міграційних конфліктів та особливостей сучасної молодіжної політики. Автори здійснили комплексний аналіз конфліктів і криз у сучасному світі та Україні з використанням сучасних методів політичної науки.

Монографію розраховано на фахівців у галузі політики, науково-педагогічних працівників, аспірантів і здобувачів закладів вищої освіти.

УДК 323.2(477)

ISBN 978-966-434-512-2

© Г.П. Щедрова та ін., 2021

© Університет імені Альфреда Нобеля,
оформлення, 2021

ЗМІСТ

ВСТУП.....	5
<i>Щедрова Г.П.</i>	
Розділ 1. ТЕНДЕНЦІЇ КОНКУРЕНТНОЇ БОРЬБИ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ ЗА РОЗПОДІЛ РЕСУРСІВ ТА ЦІННОСТЕЙ У СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ.....	10
1.1. Нормативно-правова повноважність партій у формуванні демократичної політичної системи України	10
1.2. Технології конкурентної боротьби політичних партій в Україні	20
1.3. Партійні впливи на ціннісно-ресурсний потенціал українського суспільства	28
Висновки	37
Список використаної літератури	38
<i>Наумкіна С.М.</i>	
Розділ 2. ЄС ЯК СЕРЕДОВИЩЕ КОНФЛІКТІВ: АНАЛІЗ ОСНОВНИХ ЛІНІЙ РОЗЛОМУ В ІНТЕРЕСАХ ДЕРЖАВ-УЧАСНИЦЬ	44
2.1. Означення основних конфліктогенних зон в межах ЄС	44
2.2. Проблеми в площині формування європейської ідентичності	46
2.3. Проблемні аспекти функціонування Єврозони та доцільності її реформування	49
2.4. Суперечності між державами – учасницями ЄС на тлі міграційної кризи.....	51
2.5. Протистояння між «старими» та «новими» державами-учасницями щодо стандартів демократичного розвитку	53
2.6. Розбіжності між державами – учасницями ЄС на тлі пандемії Covid-19	56
2.7. Зіткнення інтересів держав-учасниць щодо подальшого розширення ЄС	59
Висновки	63
Список використаної літератури	64
<i>Ключник Р.М., Невесела К.О.</i>	
Розділ 3. КРИЗОВІ ДЕТЕРМІНАНТИ ПОЛІТИЧНОГО ЖИТТЯ В УМОВАХ ПАНДЕМІЇ.....	67
3.1. Природно-епідеміологічні фактори новітніх політичних змін.....	67

3.2. Культурно-ціннісна криза та проблема соціально-політичної толерантності	73
3.3. Конфлікти та кризи у світі: виклики для демократії та політичної безпеки	80
Висновки	87
Список використаної літератури	87

Дмитрашко С.А.

Розділ 4. ПОЛІТИЧНІ ТЕХНОЛОГІЇ ЯК ЗАСІБ ВИХОДУ З КРИЗ У МОБІЛІЗАЦІЙНІЙ ПОЛІТИЧНІЙ СИСТЕМІ.....	92
4.1. Мобілізаційна політична система націонал-соціалістичної Німеччини.....	94
4.2. Мобілізаційна політична система в США.....	105
4.3. Мобілізаційна система в СРСР	108
Висновки	111
Список використаної літератури	112

Швець С.Л.

Розділ 5. МІГРАЦІЙНІ КОНФЛІКТИ У ПОЛІТИЧНОМУ ВИМІРІ.....	114
5.1. Генезис та витоки міграційного конфлікту.....	114
5.2. Управління міграційним конфліктом як складова міграційної політики	125
Висновки	131
Список використаної літератури	132

Матухно Г.Р.

Розділ 6. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЧИННИКІВ ДЕРЖАВНОЇ МОЛОДІЖНОЇ ПОЛІТИКИ ЩОДО МІГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ В УМОВАХ ПОЛІТИЧНОЇ КРИЗИ.....	135
6.1. Особливості взаємозв'язку державної молодіжної політики з іншими напрямками діяльності держави: теоретичний вимір.....	135
6.2. Форми прояву взаємовпливу міграційних настанов молоді та політичної кризи в сучасній Україні	140
6.3. Класифікація чинників впливу державної молодіжної політики на рівень міграційних настанов молоді в Україні.....	146
Висновки	154
Список використаної літератури	156
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ.....	159

ВСТУП

Останні роки призвели до корінної трансформації політичних, економічних та соціальних процесів у світі. Пандемія призвела до масштабної кризи, яка торкнулася всіх держав. Сучасний світ характеризується загостренням політичних конфліктів, як внутрішніх, так і зовнішніх. Виходячи з цього, проблема політичних конфліктів має як теоретичне, так і практично-політичне значення. Сучасна українська політична наука приділяє належну увагу дослідженню теоретико-методологічного обґрунтування політологічних підходів до аналізу політичних конфліктів і криз у сучасній Україні та світі й розробленню практичних рекомендацій щодо шляхів їх вирішення. Монографію підготовлено спільно з науковцями кафедри політичних наук і права Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К.Д. Ушинського в рамках угоди про співробітництво.

У першому розділі монографії «Тенденції конкурентної боротьби політичних партій за розподіл ресурсів та цінностей у сучасній Україні» доктор політичних наук, професор Г.П. Щедрова наголошує на посиленні в політичному процесі деструкції – ціннісної, ідеологічної, світоглядної тощо. Разом із відсутністю загальноприйнятих і прийнятних правил політичної боротьби постійно актуалізують уточнення змістів різних понять і процесів у площині політичної системи. Так, у розділі визначено повноважність політичних партій, політичні технології впливу та конкурентної боротьби між партіями, ціннісно-ресурсний потенціал суспільства як мірило можливостей і засобів суспільної дії, що належить до кола інтересів впливу політичних партій.

Цілісність політологічного аналізу доповнюється спостереженнями за парламентськими та позапарламентськими стратегіями політичних партій, змінами у принципах коаліційного будівництва, партійними акцентами урядової діяльності, політико-нормативними вимогами до функціонування партійних організацій, у першу чергу, на місцевому рівні і в міжелекторальний період. Ці обставини, на думку авторки, є лакмусом в оцінці стабільності партійної системи України.

Авторка другого розділу монографії «ЄС як середовище конфліктів: аналіз основних ліній розлому в інтересах держав-учасниць» С.М. Наумкіна, доктор політичних наук, професор, наголошує, що Brexit у Великій Британії та потенційна загроза схожих референдумів у інших державах-учасницях, міграційна криза, зростання популярності ультраправих політичних сил в ЄС, проблема гарантування безпеки в умовах агресії Росії неподалік східного кордону ЄС, доцільність подальшого розширення та забезпечення ефективного функціонування Єврозони тощо стали чинниками, які ускладнюють поступальне функціонування ЄС. Пандемія коронавірусної інфекції стала реальним екзистенційним викликом згуртованості та відданості стандартам верховенства права, прав людини в ЄС. Саме під впливом руйнівних наслідків пандемії Covid-19 у ЄС почали піддавати сумніву самі основи європейської інтеграції.

На думку авторки розділу, існує багато «ліній розломів» у межах ЄС та наявні кілька відмінних сценаріїв майбутнього розвитку ЄС: збереження наявної моделі ЄС як малореалістичний сценарій; звуження кількості сфер, у яких ЄС зуміє сконцентрувати зусилля. Це може бути співпраця у сферах безпеки та оборони, сприяння інноваціям, міграційна політика тощо; мінімізація функцій ЄС до формату спільного ринку, однак відмова від просування політичної інтеграції; розвиток сценарію «Європа різних швидкостей», що потенційно дозволило би країнам-учасницям об'єднатися в свого роду «коаліції зацікавлених»; посилення співпраці та централізації в рамках ЄС при головній ролі в цьому сценарії Економічного і монетарного союзу ЄС.

У третьому розділі «Кризові детермінанти політичного життя в умовах пандемії» Р.М. Ключник, кандидат політичних наук і К.О. Невесела, здобувачка спеціальності «Політологія», акцентують увагу на тому, що 2020 р. став першим, на політичні та економічні події якого вплинули не стільки антропогенні, скільки природні фактори. Пандемія стала процесом, на тлі якого розгорталися всі інші. Політичні лідери намагалися поєднати протиепідемічні заходи з бажанням реалізувати свої амбіції. Такі необхідні для захисту від хвороби речі, як маски та вакцини стали предметом конфліктів між державами. Держави по-різному відповідали на виклики пандемії: Китай, Італія, Ізраїль вводили жорсткі обмеження, а Швеція та Білорусь обмежилися лише найбільш м'якими. Ізраїль одним із перших вакцинував практично все населення, а Україна почала вакцинацію пізніше за інші європейські країни.

На думку авторів розділу, відбувся ціннісний злам, який характеризувався тим, що на перший план знову вийшли «*survival values*» (цінності виживання). Також було переосмислено проблему расизму та дискримінації. Рух «*Black Lives Matter*» призвів до зміни риторики політичних лідерів, коригування наукових понять, впровадження нових інструментів запобігання дискримінації. Хоча на тлі пандемії політичне життя не зупинилося, навпаки, зароджувалися протести й відбувалися революції, а відносини між державами часто загострювалися аж до рівня збройних конфліктів. Кризи в Білорусі та Киргизстані, напруженість між КНДР та Південною Кореєю, війна між Вірменією та Азербайджаном – це лише окремі «яскраві» епізоди кризового 2020 р., який змінив політичну дійсність та до якого повсякчас будуть повертатися політологи та інші дослідники.

У четвертому розділі «Політичні технології як засіб виходу з криз в мобілізаційній політичній системі» автор С.А. Дмитрашко, кандидат політичних наук, робить висновок, що тоталітарні мобілізаційні системи залежні від ідеології, лідерства та взаємодіяли з масовим суспільством, використовували пропаганду, агітацію, кіно. Естетизація політики властива масовому суспільству, раціональне управління поєднано з ірраціональним станом суспільної свідомості, яку розхитували терором та ейфорією. Кризові ситуації долали репресіями, кадровими чистками, високим статусом номенклатури як нової еліти. Технології мали різний інструментальний характер: мобілізація ресурсів відповідала на потреби модернізації; соціально-політичне маневрування було необхідною умовою політичної діяльності в епоху мас; правове регулювання мало расовий або класовий характер; управління свідомістю здійснювалося високим рівнем ідейно-політичного навіювання; контреліту знищували, а не кооптували до влади; партійна бюрократія перетворювалася у нову еліту.

П'ятий розділ монографії «Міграційні конфлікти у політичному вимірі» його авторка С.Л. Швець присвятила міграційному конфлікту як самостійному виду конфлікту, ототожнюючи з етнічним або етнополітичним конфліктом. Такий тип конфлікту проявляється в соціально-економічному вимірі, соціально-психологічному та політичному. Специфікою міграційного конфлікту є категорії залучених до нього учасників, вектори формування конфлікту, децентралізований характер прийняття рішень. Інтеграція в нову політичну систему змушує їх пристосовуватися до нових вимог громадянського суспільства та брати участь у соціально-економічних та політичних процесах. Без адаптації відбувається процес деформації

поведінки, що супроводжується значним рівнем конфліктогенності. Міграційний конфлікт при цьому є швидким за темпами свого формування.

Авторка наголошує, що запобігання міграційному конфлікту можливе, однак для цього мають бути залучені всі світові країни, оскільки кожна з держав відіграє роль країни-донора, реципієнта та транзиту. Наразі ефективнішим для більшості національних урядів є управління міграційним конфліктом за допомогою державних політик та трансформації підходів у політичному управлінні. Це можливо за допомогою зміни підходів до міграційної політики та залучення політики інтеграції як її складової.

У шостому розділі «Теоретичні засади дослідження чинників державної молодіжної політики щодо міграційних процесів в умовах кризи» магістр політології Г.Р. Матухно доводить, що молодь – це соціально-демографічна група, яка внаслідок вікового статусу перебуває на етапі засвоєння соціальних норм, формування власних цінностей та поведінкових настанов, стан перебігу якого характеризується високим ступенем залежності від інститутів первинної та вторинної соціалізації. На основі виокремлення різних стадій соціалізації автором запропоновано власну класифікацію етапів соціалізації молоді за критерієм належності індивіда до певного соціального середовища: підготовчий, кульмінаційний та стабілізаційний.

Поєднання запропонованого у дослідженні підходу до визначення категорії «молодь» та функціонального підходу до трактування феномена «політика» дозволило автору визначити молодіжну політику як цілеспрямовану діяльність індивідів, органів публічної влади, політичних партій, громадських організацій та інших державних і недержавних структур, спрямовану на забезпечення потреб та всебічного розвитку молоді як важливої складової суспільства. Відмінність цього феномена від категорії «державна молодіжна політика» полягає в більш широкому охопленні соціальних інститутів, що беруть участь у формуванні та реалізації молодіжної політики, в той час як державна молодіжна політика зводиться безпосередньо до діяльності державних інституцій.

У розділі відзначено негативну тенденцію формування несприятливих молодіжних міграційних настанов, політична криза впливає на них безпосередньо. Урахування мотивів здійснення еміграції за кордон, а також визначення нормативно врегульованих функцій державної молодіжної політики дозволило автору виявити такі групи чинників державної молодіжної політики щодо міграційних

процесів: економіко-майнові, політико-правові, інфраструктурні та комунікативні. Водночас спроба здійснення ранжування зазначених типів привела до висновків щодо некоректності їх класифікації за ступенем пріоритетності, оскільки ці групи чинників перебувають у стані постійного взаємодоповнення та взаємодії. Це, у свою чергу, додатково пояснює системний характер та багатофункціональність державної молодіжної політики як явища, що характеризується особливою вразливістю в умовах політичних криз.

Монографію розраховано на фахівців у галузі політики, науково-педагогічних працівників, аспірантів і здобувачів закладів вищої освіти.

Г.П. Щедрова

Розділ 1. ТЕНДЕНЦІЇ КОНКУРЕНТНОЇ БОРОТЬБИ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ ЗА РОЗПОДІЛ РЕСУРСІВ ТА ЦІННОСТЕЙ У СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

Процеси демократичних перетворень, яким би не був їх початковий етап і стартові позиції, передбачають впровадження або глибоку апробацію відповідних цінностей та принципів. Провідні з них – свобода і плюралізм. Інституціонально досягти останнього реально через генезу політичних партій – носіїв якщо і не ідеологічних штабів, то різних точок зору, за якими відбувається диференціація суспільства. Таке наше припущення цілком обґрунтовує визначення партій як атрибутів демократії, умови її розвитку, інструмента політичної соціалізації громадян та загалом формування громадянського суспільства.

Щоб охарактеризувати можливості впливу політичних партій на різні аспекти суспільно-політичного життя, акцентуємо такі чинники, як політико-правове підґрунтя діяльності та повноважності інституту – це своєрідна відповідь на питання, на що партія має право, де і чим обмежується її активність у політичній системі і чи лише у ній. Уже інституціоналізовані політичні партії є учасниками розбудови політичного ландшафту держави, відтак маємо змогу й науково обґрунтовану потребу з'ясувати, якими технологіями впливу на політику та міжпартійної боротьби послуговуються сучасні політичні партії, як корелюються ці прийоми з вітчизняним законодавством та усталеними демократичними традиціями. Враховуючи, що конституційно визнаним джерелом влади в країні є народ, а політологічно визначеним базисом політичних процесів – суспільне середовище, кінцевою метою нашого дослідження є з'ясування фактичних умов, можливостей і здатності партій впливати на ціннісно-ресурсний потенціал українського суспільства.

1.1. Нормативно-правова повноважність партій у формуванні демократичної політичної системи України

Суспільна цікавість щодо вітчизняних політичних партій зазвичай зводиться до питань кількості останніх, їх лідерів, відповідей «так» чи «ні» щодо ключових завдань державотворення, які ставлять партіям в електоральний період, як-то рух на «схід» чи на «захід»,

забезпечення соціальних гарантій, загальна риторика – ліберальна чи ультимативна. Партії ж заявляють про себе через передвиборні обіцянки, які, з одного боку, виявляються досить схожими, з іншого, – не завжди корелюються з інституціональними можливостями політичних партій, закріпленими у законодавстві. Саме цим обґрунтовується актуальність дослідження повноважності партій – меж норм закону та обсягу партійних спроможностей у здійсненні своєї діяльності.

Нормативно-правове забезпечення політичних партій у політології та юриспруденції – тема не нова, однак й досі суперечлива. До прикладу, проаналізуємо розділ «Правові засади створення та діяльності політичних партій» на офіційному сайті Міністерства юстиції України, де зазначено, що «політичні партії є головними інститутами політичної системи громадянського суспільства, без яких демократія не є дієздатною» [27]. Тут викликають запитання і заперечення як формулювання про «політичну систему громадянського суспільства», так і включення до неї політичних партій без уточнень – як інституту, у статусі парламентських чи просто як об'єднань громадян, які, серед іншого, мають і спільні політичні цілі. На нашу думку, узагальнено інтегрувати політичні партії до структури громадянського суспільства є некоректним підходом, адже парламентські партії є активними акторами політичної системи й одним із джерел влади. Натомість, варіант виокремлення позапарламентського партійного сегмента і наділення його політичною функцією консолідації та артикуляції суспільних інтересів має вигляд більш раціональний, навіть академічний. Твердження ж про вагомую роль партій у демократичному процесі заперечень не викликає, як і важливість їхньої інституціоналізації для демократизації усєї політичної системи.

Першим документом, який вже у незалежній Україні категоризував політичну партію, став Закон «Про об'єднання громадян» від 16 червня 1992 р., де і партія, і громадська організація визначалися як «добровільне громадське формування, створене на основі єдності інтересів для спільної реалізації громадянами своїх прав і свобод» (Ст. 1). Щодо учасників політичної партії уточнювалося, що це «прихильники певної загальнонаціональної програми суспільного розвитку, які мають головною метою участь у виробленні державної політики, формуванні органів влади, місцевого та регіонального самоврядування і представництво в їх складі» (Ст. 2) [30]. Закон, який втратив чинність у 2013 р., узагальнено описував права політичних партій, унормовував варіанти державної, зокрема, матеріальної підтримки партійної роботи, регламентував правила членства у

партіях. Документ заклав підвалини інституціоналізації політичних партій, однак пріоритетом робив можливість громадян долучатися до певних об'єднань, а не реалізацію ними прагнень реальної політичної діяльності.

Як зазначають правники, базовими конституційними умовами нормального розвитку політичних партій в тій чи іншій державі є гарантування політичного та ідеологічного плюралізму – з одного боку, та забезпечення конституційного права громадян держави на об'єднання – з іншого [2]. В Україні ці основоположні принципи партогенезу почали реалізовуватися лише зі здобуттям державної незалежності. Саме Конституція України 1996 р. закріпила цінності демократичного державотворення (Ст. 1), політичної, економічної, ідеологічної багатоманітності суспільних відносин та свободу політичної діяльності (Ст. 15), а громадяни отримали право «на свободу об'єднання у політичні партії та громадські організації для здійснення і захисту своїх прав і свобод та задоволення політичних, економічних, соціальних, культурних та інших інтересів» (Ст. 36) [13]. Отже, Конституція стала не лише підставою для функціонування політичних партій, але й правовою основою політичної участі громадян України.

У 2001 р. в Україні ухвалено Закон «Про політичні партії в Україні», в якому останні визначено як зареєстроване згідно із законом добровільне об'єднання громадян – прихильників певної загальнонаціональної програми суспільного розвитку, що має своєю метою сприяння формуванню і вираженню політичної волі громадян, бере участь у виборах та інших політичних заходах (Ст. 2) [33]. Вичерпний перелік прав політичних партій міститься у статтях 12–13, а саме:

- провадження діяльності в межах, передбачених Конституцією України, відповідним Законом та іншими законами України;

- участь у виборах президента України, до Верховної Ради України, до інших органів державної влади, органів місцевого самоврядування та їхніх посадових осіб у порядку, встановленому відповідними законами України;

- використання державних засобів масової інформації, а також заснування власних масмедіа, як передбачено законодавством України;

- підтримка міжнародних зв'язків з політичними партіями, громадськими організаціями інших держав, міжнародними і міжурядовими організаціями, заснування міжнародних спілок з додержанням вимог «партійного» Закону;

– ідейна, організаційна та матеріальна підтримка молодіжних, жіночих та інших об'єднань громадян, допомога у їх створенні;

– опозиційна діяльність, у тому числі: можливість викладати публічно і обстоювати свою позицію з питань державного і суспільного життя; брати участь в обговоренні та оприлюднювати і обґрунтовувати критичну оцінку дій і рішень органів влади, використовуючи для цього державні і недержавні ЗМІ; вносити до органів державної влади України та органів місцевого самоврядування пропозиції, які обов'язкові для розгляду відповідними органами в установленому порядку;

– підтримання зв'язків з політичними партіями, громадськими організаціями інших держав, міжнародними і міжурядовими організаціями, укладання угод про співробітництво і здійснення інших заходів, які не суперечать законам і міжнародним угодам України [33].

Статтю 18 Закону визначено органи, які здійснюють контроль за діяльністю політичних партій, а це центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері державної реєстрації об'єднань громадян, Центральна виборча комісія України, Національне антикорупційне бюро України та Рахункова палата [33].

Протягом 20 років «партійний» закон зазнав понад 30 змін, які торкнулися аспектів державного фінансування політичних партій, виборів народних депутатів, функціонування первинних партійних осередків, членства у партіях, рівня представництва жінок і чоловіків у виборчому списку кандидатів у народні депутати України від партій, процесів декомунізації, а також ряду уточнень, пов'язаних із реформуванням чи реорганізацією державних органів та відомств. Наприкінці 2019 р., визнаючи політичну партію впливовим елементом державної політики, законодавець запровадив запобіжники, які мали унеможливити корупційну складову в діяльності партій [28]. Задля протидії поширенню політичної корупції в Україні посилили увагу спеціальних органів за суб'єктами фінансової підтримки партій, які тепер мають бути ідентифікованими, а їхня допомога не повинна перетворюватися на своєрідну монополію впливу на статутну діяльність політичної партії.

Попри численні зміни в описаному Законі й значну кількість фахових досліджень із подальшим поданням рекомендацій, партійне законодавство має недоліки і демонструє дещо навздогінний характер, зокрема, щодо регламентації діяльності фактично регіональних партійних проєктів. «Політичні партії в Україні створюються і діють тільки із всеукраїнським статусом», – зафіксовано у Статті 3 Закону «Про політичні партії в Україні» [33]. Однак вітчизняна практика все частіше демонструє формалізацію цієї норми, особливо з просуванням

реформи децентралізації, коли партії отримали реальні повноваження на місцях у складі місцевих рад. Наведемо кілька актуальних прикладів партій, які демонструють тяжіння до регіональної орієнтації своєї діяльності (табл. 1).

Таблиця 1

Політичні партії України регіональної орієнтації

Назва політичної партії	Регіон політичної активності	Примітка
<i>Партії-учасниці позачергових виборів до Верховної Ради України 2019 р. [19]</i>		
Всеукраїнське об'єднання «Чоркашани»	Черкаська область	–
«Довіряй ділам»	м. Одеса	Голова партії – міський голова Одеси Г. Труханов
«Єдиний Центр»	Закарпатська область	–
«Біла Церква разом»	м. Біла Церква Київської області	–
«Бджола»	м. Кам'янське Дніпропетровської області	У програмі партії вказано, що її мета – розвиток Кам'янського [34]
<i>Партії-учасниці місцевих виборів 2020 р., які висували своїх кандидатів до обласних рад [15]</i>		
«Партія Вінничан»	Вінницька область	–
«Блок Вілкула «Українська перспектива»	Дніпропетровська область	Центральний офіс у м. Дніпро
«Рідне Закарпаття»	Закарпатська область	Партія отримала 12 з 64 мандатів обласної ради
«Команда Андрія Балоги»	Закарпатська область	Партія отримала 7 з 64 мандатів обласної ради. Голова партії – міський голова м. Мукачеве Закарпатської області

Продовження табл. 1

Назва політичної партії	Регіон політичної активності	Примітка
«Партія Володимира Буряка «Єднання»	Запорізька область	Партія отримала 9 з 84 мандатів обласної ради
«Українська Галицька партія»	Івано-Франківська, Львівська, Тернопільська області	У Львівській обласній раді партія отримала 6 з 84 мандатів
«Перспектива міста»	Кіровоградська область	Центральний офіс у м. Кропивницький
«Варта» («Всеукраїнський альянс регіональних і територіальних активістів»)	Львівська область	Львівський «Портал оперативних новин Varta1» дав початок існуванню громадсько-політичного руху, а згодом – політичної партії «Варта» [20]
«Миколаївці»	Миколаївська область	–
«Довіряй ділам»	Одеська область	Партія отримала 11 з 84 мандатів обласної ради
«Українська морська партія Сергія Ківалова»	Одеська область	Центральний офіс у м. Одеса
«Партія простих людей Сергія Капліна»	Полтавська область	Центральний офіс у м. Полтава
«Блок Кернеса – успішний Харків»	Харківська область	Партія отримала 46 зі 120 мандатів обласної ради
«Блок Світличної «Разом»	Харківська область	Партія отримала 17 зі 120 мандатів обласної ради
«Партія Ігоря Колихаєва «Нам тут жити»	Херсонська область	Партія отримала 13 з 64 мандатів обласної ради
«Блок Володимира Сальдо»	Херсонська область	Партія отримала 5 з 64 мандатів обласної ради

Назва політичної партії	Регіон політичної активності	Примітка
«Команда Симчишина»	Хмельницька область	Партія отримала 13 з 64 мандатів обласної ради
«За конкретні справи»	Хмельницька область	Партія отримала 10 з 64 мандатів обласної ради. Центральний офіс у м. Хмельницький
«Всеукраїнське об'єднання «Черкащани»	Черкаська область	Партія отримала 18 з 64 мандатів обласної ради
«Команда Сергія Рудика «Час змін»	Черкаська область	–
«Партія Чернівчан»	Чернівецька область	–
«Команда Михайлішина»	Чернівецька область	–

Не залишаємо поза увагою й вибори до Київської міської ради, де 14 зі 120 місць отримали кандидати від політичної партії «Єдність» Олександра Омельченка», а партія «Команда Левченка «Народовладдя» була створена лише за кілька місяців до виборів і кандидувався лише до Київради. Проведений аналіз демонструє, що місцева домінанта партійної діяльності охоплює рівні від регіонального й обласного до локального – у межах обласних та районних центрів. Перелічені партії мають відповідну реєстрацію і отримали право брати участь в електоральному процесі, однак їхній всеукраїнський статус викликає не стільки сумніви, скільки потребу в законодавчому втручанні в діяльність регіональних партійних проєктів (партій, об'єднань, блоків тощо). Ця потреба чітко корелюється з іншою недосконалістю регламентації функціонування українських політичних партій, а саме, вноормуванням процесу взаємодії і комунікації з громадами.

Однією з провідних демократичних функцій політичних партій визначено суспільно-політичну консолідацію, діалог, що забезпечує сталість розвитку і держави, і громадянського суспільства. Реалізувати цю функцію політичні партії могли б через громадські приймальні своїх депутатів, що стабільно діють, якщо йдеться про організації, представлені у радах різних рівнів, або через активні

місцеві осередки. Отже, якщо партія – ознака демократії як такої, то її демократичні атрибути партій не можуть бути формальністю. Порядок створення, загальна структура та повноваження обласних, міських, районних організацій політичної партії та її первинних осередків відповідно до Закону України «Про політичні партії в Україні» визначаються статутом партії (Ст. 8, 10) [33]. Тобто нагальна потреба еволюції ключових ланок соціально-політичного діалогу за посередництва партійних осередків не стала вимогою закону, не має чітких параметрів і обсягів, не контролюється – це особливо актуально в міжелекторальний період. У той же час, висловимо припущення, що в умовах децентралізації вимога розвитку низової структури партії перетвориться на необхідність для самих партійних організацій, позаяк зміняться принципи політичної конкуренції, поживленої реальними повноваженнями партій на місцях, зокрема, фінансовими. Так як статут політичної партії за Законом є ще однією правовою підставою партійної діяльності (Ст. 3), у рамках цього дослідження буде проаналізовано ідеологічну складову зазначених документів щодо партій, нині представлених у парламенті.

Організаційну структуру політичних партій і повноваження їх місцевих осередків описано у новелах Виборчого кодексу України, ухваленого у грудні 2019 р. У документі зафіксовано провідну роль партій у виборах депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, обласних, районних, районних у місті рад, а також депутатів міських, сільських, селищних рад (територіальних громад з кількістю виборців 10 тисяч і більше), які проводяться за системою пропорційного представництва за відкритими виборчими списками місцевих організацій політичних партій (ст. 192.2); право висувати кандидатів на посаду сільського, селищного, міського голови (ст. 216) та подавати кандидатури до складу територіальних і дільничних виборчих комісій (ст. 203, 204) [6]. Тобто якщо раніше місцеві осередки партій переважно обслуговували інтереси центральної ланки партійного керівництва, насамперед у період виборів, коли впізнаваність брэнда партії набувала особливої ваги, то новий Виборчий кодекс закріпив необхідність реєстрації територіальних організацій політичних партій як умову можливості для партії брати участь у формуванні повноважних представницьких органів різних рівнів.

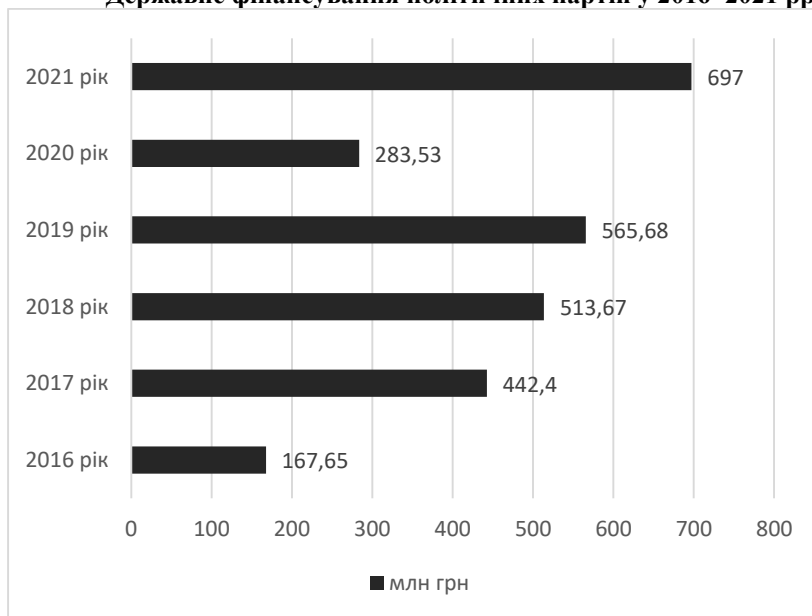
Визнанням важливої ролі партій у політичних процесах держави вважаємо неодноразові спроби ввести в дію механізм державного фінансування партійної діяльності, який фактично було втілено лише з 2016 р., тобто за 12 років після підписання президентом Л. Кучмою Закону «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку із запровадженням

державного фінансування політичних партій в Україні» [29]. Від початку передбачалося фінансувати за рахунок коштів Держбюджету статутну діяльність політичних партій, не пов'язану з їхньою участю у виборах. Партії, які подолали на останніх чергових виборах народних депутатів чотиривідсотковий бар'єр (наразі це 5%), мали б право отримати на рік фінансування у розмірі «0,01 розміру мінімальної заробітної плати, встановленого на 1 січня року, що передує року виділення коштів, помноженого на кількість громадян, включених до списку виборців на останніх чергових виборах народних депутатів України (Ст. 17-2) [29]. Введення в дію норм Закону відтермінувалося, гальмувалося, скасовувалося, і лише з вимогою державного фінансування партій у рамках отримання Україною безвізового режиму з країнами Європейського Союзу його було реалізовано.

У грошовому еквіваленті, за даними Національного агентства з питань запобігання корупції, фінансування державою партійної діяльності виглядає так (діаграма 1) [31; 42].

Діаграма 1

Державне фінансування політичних партій у 2016–2021 рр.

Протягом останніх кількох років політичні партії стали ключовими функціональними одиницями у законах України «Про Регламент Верховної Ради України», «Про місцеве самоврядування в Україні», «Про статус депутатів місцевих рад», «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки», низці інших законодавчих та політико-нормативних документів. Вітчизняний інститут політичних партій постійно трансформується як модель політичного актора, що об'єднує одночасно групові та індивідуальні характеристики, публічну й кулуарну діяльність, функціонування на усіх рівнях політичної влади та народного представництва. У своїй еволюції партії в Україні наразі пройшли три етапи становлення.

1. Конституціоналізації – з моменту здобуття державної незалежності у 1991 р. до ухвалення Конституції України 1996 р. – характеризується трансформацією сприйняття політичних партій: від носія ціннісно-ідеологічного плюралізму до джерела суб'єктивації права громадян на політичну участь.

2. Інституціоналізації – 1996–2014 рр. – початок реалізації конституційної норми, дії закону «Про політичні партії в Україні», набуття досвіду електоральної діяльності в умовах демократичного переходу та за різних виборчих систем.

3. Функціональної і різнорівневої повноважності, яка дістала нового поштовху з початком реформи децентралізації у 2014 р., фактичним започаткуванням державного фінансування політичних партій у 2016 р., ухваленням Виборчого кодексу України у 2019 р. і триває досі у рамках апробаційного періоду існування об'єднаних територіальних громад.

Усі перелічені факти свідчать про те, що Україна дотримається курсу партогенезу, а не розбудови партократії. Саме принципам першого процесу відповідає вітчизняна законодавча практика і суперечить вкорінена традиція персоніфікації політики загалом і партій зокрема, про що йтиметься далі. Політичні ж партії як невід'ємний інститут демократії і надалі потребують в Україні правової підтримки для реалізації функції провідника у взаємодії і комунікації держави та громадянського суспільства. Реалізація зазначеної функції стане запорукою формування цілісної системи зв'язків як держави з народом, так і суспільних інтересів з програмними цілями політичних партій. У підсумку констатуємо неможливість створити ідеальні політико-правові умови для

функціонування неідеальних партій, які часто характеризуються як «селекторальні» або «персональні» політичні проекти, не мають достатнього досвіду відкритої конкуренції і тяжіють до недемократичних технологій впливу на суспільство. Ці вади політичної дійсності вказують напрями подальших спільних дій влади та громадянського суспільства.

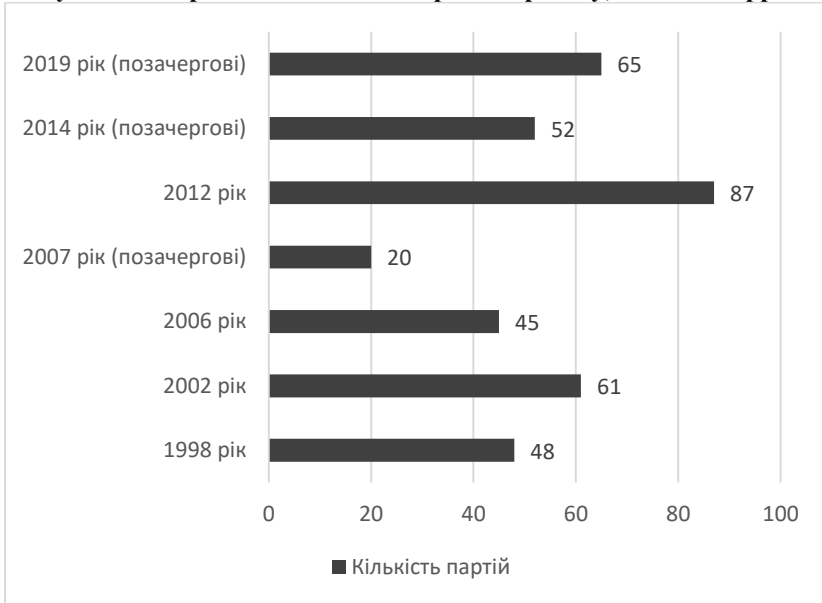
1.2. Технології конкурентної боротьби політичних партій в Україні

Політична конкуренція, яку ми визначаємо як специфічну форму політичної взаємодії суб'єктів політичного процесу з приводу участі у боротьбі за отримання та реалізацію влади, що регламентується певними нормами права та політичної культури, є індикатором демократичності політичного режиму [48, с. 141]. Принципи і технології конкурентної боротьби політичних партій не впорядковані спеціальним законом, натомість мають триматися у межах чинного законодавства, норм моралі та Конституції України. Уже в дефініції «конкурентна боротьба» закладено якісну характеристику партійних змагань за політичні впливи, а саме конкурентність. З іншого боку, прояви конкуренції, як і технологічні прийоми її здійснення, можуть не відповідати демократичній традиції. У цьому дослідженні ми пропонуємо розмежовувати політичні технології:

- впливу політичних партій на суспільство та його членів;
- міжпартійної боротьби у рамках конструювання політичного ландшафту та здобуття преференцій в ухваленні владних рішень.

Українська політологиня Л. Кочубей у своєму дослідженні слушно обгрунтовує, що політичний спектр партій є загрозою постійного загострення конфронтації в українському політикумі. На її думку, кількість політичних партій в Україні перевищує норму, а багатопартійність перевершила себе [14, с. 51]. Дійсно, численність зареєстрованих Міністерством юстиції України політичних партій постійно збільшується – у 2017 р. їх було 352, а станом на 1 січня 2021 р. – вже 365 [7]. Визначимо рівень їхньої активності, спираючись на дані Центральної виборчої комісії України щодо кількісних показників участі політичних партій у чергових та позачергових виборах до Верховної Ради (діаграма 2) [5].

**Кількість партій –
суб'єктів парламентського виборчого процесу, 1998–2019 рр.**

Таким чином, активними учасниками парламентських виборів у середньому є близько пів сотні політичних партій, які й формують спектр політичних технологій конкурентної боротьби. Розглянемо ті з них, що найчастіше застосовуються для впливу на аудиторію, тобто громадян, у першу чергу, у статусі електорату.

Виборчий кодекс України закріплює право суб'єктів виборчого процесу вільно вести агітацію (Ст. 14). Зміст агітації Кодекс визначає як здійснення будь-якої діяльності з метою спонукання виборців голосувати або не голосувати за певного кандидата, партію (організацію партії), а як форми наводить такі:

- проведення зборів громадян, інших зустрічей з виборцями, мітингів, походів, демонстрацій;
- проведення публічних дебатів, дискусій, «круглих столів», пресконференцій щодо положень передвиборних програм та політичної діяльності кандидатів, партій;
- оприлюднення в друкованих та електронних засобах масової інформації політичної реклами, виступів, інтерв'ю, нарисів, відеофільмів, аудіо- та відеокліпів, інших публікацій та повідомлень;

- розповсюдження виборчих листівок, плакатів та інших друкованих агітаційних матеріалів чи друкованих видань, у яких розміщено матеріали передвиборної агітації;
- розміщення друкованих агітаційних матеріалів чи політичної реклами на носіях зовнішньої реклами;
- проведення концертів, вистав, спортивних змагань, демонстрації фільмів та телепередач, проведення інших публічних заходів за підтримки кандидата, партії, а також оприлюднення інформації про таку підтримку;
- публічні заклики голосувати за або не голосувати за кандидата, партію (організацію партії);
- встановлення агітаційних наметів;
- в інших формах, що не суперечать Конституції України та законам України (Ст. 51) [6].

Політичні ж технології є засобами втілення унормованих форм агітації, арсенал яких із розвитком інформаційно-комунікаційного простору постійно розширюється. Наразі можемо спостерігати унікальне явище – впровадження адресних технологій впливу, яке одночасно призводить до зростання частки охоплення таким впливом аудиторії. Це стало можливим, у першу чергу, завдяки інтеграції у політичну площину технологій таргетингу – спеціального механізму реклами, що уможливорює спрямування агітаційного контенту політичних акторів лише на їхню цільову аудиторію, яка з більшою вірогідністю надасть реальну підтримку кандидату або курсу політика. Переконливо у цьому контексті виглядають суми, які впродовж електорального процесу вітчизняні партії витратили на рекламу у соціальних мережах. Парламентська кампанія 2019 р. обійшлася українським політичним партіям лише за рекламу в мережі Facebook у понад мільйон доларів США – стільки було витрачено на публікацію більше 40 тисяч рекламних дописів [9].

За півтора місяці агітації на місцевих виборах 2020 р. у Facebook опублікували понад 90 тисяч політичних матеріалів, на що суб'єкти виборчого процесу витратили близько 3,1 мільйона доларів США [17]. Показово, що в остаточних фінансових звітах виборчої кампанії 2019 р. абсолютна більшість політичних сил або вказали менші суми витрат на Facebook-рекламу, або не повідомили про неї взагалі (як-то партії «Опозиційна платформа – За життя», «Українська стратегія Гройсмана», «Батьківщина», «Опозиційний блок», «Рух Нових Сил Міхеїла Саакашвілі» та ін.). Громадська мережа «ОПОРА» підрахувала, що 18 партій – активних агітаторів у соціальних мережах – витратили на таку форму політичного впливу майже 31

мільйон гривень, натомість зазначивши у звітах суму в 17 мільйонів гривень. Дослідники нелегальної політреклами у Facebook виявили, що партії «Голос» і «ОПЗЖ» не задекларували по півтора мільйона гривень витрат, «Батьківщина» – 2,3 мільйона, «Партія Шарія» – понад 1,3 мільйона, «Слуга народу» – майже 800 тисяч, а «Сила права» витратила понад 4,3 мільйона гривень і не згадала про це у звіті [16]. Рух «Чесно», дані яких наводить «Детекор Медіа», констатує, що витрати на соцмережі під час місцевих виборів 2020 р. вдвічі перевищили витрати на парламентську кампанію 2019 р. – понад 6,6 мільйона доларів США проти 2,5 мільйона [10].

Мірилом можливостей політичного впливу зазвичай виступають соціальні мережі Facebook та Instagram (пов'язані мережі), тому що саме їхня аудиторія демонструє постійну позитивну динаміку. Так, за даними комунікаційної групи «PlusOne», за останні пів року кількість українських користувачів зазначених соцмереж збільшилася на один мільйон для кожної – до 16 мільйонів для Facebook та 14 мільйонів для Instagram. Кількість користувачів Facebook Messenger зросла на 800 тисяч – до 10 мільйонів. Також на один мільйон зросла аудиторія тих, кого можна охопити рекламними інструментами Facebook – до 22 мільйонів [8]. Наприкінці 2019 р. соціальні мережі як джерело новин уперше обійшли телебачення в Україні, а у 2020 р. для отримання інформації про ситуацію в Україні та світі 58% респондентів опитування Центру Разумкова обрали Facebook [51].

До звичного набору технологій поширення політичної інформації – розповсюдження друкованих матеріалів, висвітлення у традиційних ЗМІ (преса, радіо, телебачення), спілкування у форматі «від дверей до дверей» чи в агітаційних наметах – віднедавна додалася нова технологія таргетування політичних меседжів у соціальних мережах. Тут Україна є частиною світових тенденцій: по-перше, соціальні медіа перетворилися із майданчика для розміщення контенту на засіб його поширення і просування; по-друге, за посередництва соцмереж політичні актори стали безпосередніми джерелами інформації, частково перебравши на себе функції засобів масової інформації.

У своїх попередніх розвідках ми обґрунтовували, що в Україні інструментами політичних технологій поступово утверджується чинник довіри. І хоч категорія «довіра» – це філософське поняття, яке сприймається як дещо абстрактне і має нематеріальний контекст, у соціально-політичних відносинах довіра набула певних контурів і способів обчислення. Йдеться про апелювання до рівня довіри, порогу довіри, кредиту довіри тощо. Переважно ці явища ототожнюють із

конкретними цифрами або ж чітко окресленими умовами – вони також є інструментами реалізації політичних технологій, зокрема, спрямованими на формування або ж управління громадською думкою через маніпулятивний вплив [49, с. 336].

На довіру спираються й технології формування іміджу політичних суб'єктів, і виборча інженерія, і технології врегулювання політичних конфліктів та лобізму тощо. Чинник довіри тут легітимізує певні механізми і слугує вирішальним аргументом для зовнішнього споживача політичного продукту. Враховуючи, що довіра поєднує у своїй сутності як раціональні, так й ірраціональні переконання людини, будь-яке апелювання до неї у сфері політики підсилюється маніпулятивним впливом [49, с. 338].

Щодо політичних партій, то показовою є маніпулятивна складова ситуації, яка склалася після президентських виборів 2019 р., коли результат В. Зеленського у 73% заочно почали приписувати й партії «Слуга народу», яка отримала під час парламентської кампанії 43,16% голосів виборців, сформувавши в підсумку монобільшість у Верховній Раді України [35]. Безумовно, маніпуляції, що спираються на числові показники, працюють ефективніше, пропаговані кліше вкорінюються у людську свідомість, що у підсумку трансформується у досить тривалу ідентифікацію груп «73%» і «25%». Що при цьому ігнорується? У першу чергу, сам факт участі чи неучасті особи у виборах, її мотивація підтримки чи невідтримки політичної сили, часто за основу береться факт неприхильності до політика, через що суспільна думка відносить індивіда до табору прихильників опонента. Ці деформації є наслідком фрагментарної політичної ідентифікації та ігнорування контекстів політичного вибору або ж відмови від нього громадянами України.

Сучасний світ, пронизаний інформаційно-комунікаційними взаємодіями, надає комунікації виключного значення у формуванні здорового суспільства та цивілізованих суспільно-політичних відносин. Тому різні проблеми міжінституціональних зв'язків часто пов'язують саме із деформацією комунікаційної складової. Нагальність узгодження та консолідації різних інтересів, потреб, цілей робить комунікацію важливим аспектом на усіх рівнях політичних відносин – між державами, владою і громадянами, між політичними інститутами і всередині них. Свого часу на необхідності здійснення комунікації політичними інститутами наголошував один із авторів системної теорії політики К. Дойч, який визначав політичну систему як мережу інформаційних потоків та комунікацій, а політичні повідомлення вважав чинником, що формує політичну поведінку. У

цьому контексті доцільно згадати вислів німецького банкіра Н. Ротшильда «хто володіє інформацією – той володіє світом». Згодом К. Дойч увів до наукового обігу таке поняття, як «дейтократія», тобто інформаційна еліта. Таким чином, серед груп впливу самодостатніми стали ті суб'єкти політики, які володіють ресурсним потенціалом, що дозволяє виробляти та транслювати необхідну інформацію, контролюють засоби масової комунікації та відповідні владні інститути [50, с. 496].

Виокремлені раніше механізми міжпартійної боротьби у рамках конструювання політичного ландшафту знайшли своє втілення у технологіях отримання, оприлюднення і поширення різноманітних інсайдів (інсайдерської інформації), тобто даних із закритих джерел, які зазвичай надходять безпосередньо з кіл досліджуваного об'єкта. Інсайди розповсюджують ЗМІ, самі політики, наближені до них особи, однак останнім часом лідером з ефективного використання такого типу даних стали спочатку YouTube-, а згодом Telegram-канали, діяльність яких у медіапросторі отримала назву «війни політичних «зливів» або компроматів», а державні спецслужби часто розцінюють як ворожу до національної безпеки. Показовим кейсом такого впливу на політику є «злив» у публічну площину запису розмови колишнього прем'єр-міністра України О. Гончарука з іншими високопосадовцями, де, серед іншого, лунала критика на адресу президента В. Зеленського [11]. 15 січня 2020 р. у мережу потрапили згадані записи, 17 січня О. Гончарук подав президенту заяву про свою відставку, яку однак не було підтримано, а 4 березня того ж року Верховна Рада України 353 голосами звільнила політика із займаної посади [18]. Хоча звільнення напряму й не пов'язували з інформаційним «зливом», але саме він каталізував антиурядову риторіку.

Ряд всеукраїнських і регіональних Telegram-каналів з багатотисячною аудиторією Служба безпеки України у лютому 2021 р. визнала такими, що дестабілізують ситуацію в країні і займаються розвідувально-підривною діяльністю на замовлення спецслужб Російської Федерації [36]. Це канали «Легитимный», «Резидент», «Картель», «Сплетница», «Чорний квартал», «Политический расклад», «Нетипичное Запорожье», «Днепр live», «Николаев live», «Херсон live» та ін. Тобто йдеться вже не тільки про внутрішньополітичні впливи, але й про технології зовнішнього втручання у державні справи. Telegram-канали стали засобом внутрішньопартійної комунікації (на базі закритих партійних чатів у мережі), партійного інформування (канали депутатів М. Бужанського (40,5 тис. підписників), О. Дубінського (85,6 тис. підписників), П. Порошенка

(43,1 тис. підписників), центральні та регіональні канали політичних партій «Європейська Солідарність» (5 тис. підписників), «Слуга народу» (13,2 тис. підписників) та ін.), відвертого політичного протистояння, як свого часу канал «Тесла Богдана» (19,6 тис. підписників) колишнього голови Офісу президента А. Богдана. Функціонування цих джерел інформації, як і значного обсягу онлайн-медіа, не регламентовані законодавством, що у майбутньому має частково вирішитися з ухваленням закону про медіа, проєкт якого зареєстровано в парламенті у грудні 2019 р. Здійснювати технічний вплив на Telegram-канали через особливості їх внутрішніх алгоритмів наразі неможливо.

Існування Telegram-каналів – приклад односторонньої комунікації, коли політичне джерело інформації оприлюднює дані, не завжди забезпечуючи опцію зворотного зв'язку. Активна комунікація політиків та суспільства, особливо під час виборів, відбувається з використанням ЗМІ (переважно конвергентних) і комунікаційних платформ (соціальних мереж, месенджерів тощо), натомість організаційні засоби (зокрема, громадські приймальні) використовують доволі неактивно. Саме інтернет-технології дозволили вперше у комунікаційну систему політики включити безпосередню опцію комунікації – потокового обміну інформацією між суб'єктами і об'єктами політичної дії. Найбільш розповсюдженим майданчиком для реалізації онлайн-технологій є кіберпростір – віртуальне середовище з'єднаних комунікаційних систем, що використовується для здійснення комунікацій та просування суспільних відносин. Не менш популярним стало створення «тіньових сторінок», тобто онлайн-ресурсів без явної прив'язки до конкретного кандидата, однак з контентом, який аргументує або підтримує цілі певної політичної сили. Такі групи, наприклад, у мережі Facebook, зазвичай мали саркастично-глузливі назви, а їхньою головною метою було розповсюдження політичних фейків про опонентів [46, с. 152].

На сьогодні фейк став невід'ємним компонентом прийомів політичної боротьби із застосуванням інформаційних технологій. Більше того, політична пропаганда ефективно використовує й процедуру спростування неправдивої інформації. Восени 2020 р. Інститут масової інформації провів масштабне дослідження 23 загальнонаціональних онлайн-медіа на предмет поширення фейкових та маніпулятивних матеріалів. У підсумку виявилось, що основними темами фейків є побутові (39%), проросійські (34%) та фейки, пов'язані з місцевими виборами (12%). Щодо маніпуляцій, то 47% з них стосувалися місцевих виборів, на другому місці – проросійські

маніпуляції (17%), на третьому – маніпуляції про гроші, економіку і зарплати (16%) [4]. Отже, політичний контекст є присутнім у всіх форматах інформаційних маніпулятивних впливів в українських медіа.

Дезінформацію, яка є інструментом політичних технологій, у сучасному світі визнають засобом атаки на демократію. Передусім йдеться про інформаційні атаки під час виборів та у переломні моменти проведення системних реформ. Зараз же можемо говорити про новий привід застосування інформаційних маніпуляцій у зв'язку з пандемією коронавірусу. Причому часто джерелом дезінформації виступають політичні актори, які прагнуть отримати дивіденди суспільної підтримки чи спричинити резонанс, привернувши до себе увагу громадян.

Технологією конкурентної боротьби політичних партій також є використання третіх осіб, що артикують публічно або ж анонімно партійні наративи для широкої аудиторії, а саме:

- лідери громадської думки (або російськомовне кліше «ЛОМи») – особи, що користуються авторитетом і повагою у певній частині суспільства і відкрито підтримують позицію політичної партії, дублюють або аргументують її. В Україні «ЛОМи» – це часто члени партії, її впізнавана група підтримки, зацікавленість у якій і спонукає партійне керівництво залучати до своїх лав відомих митців, спортсменів, науковців та ін.;

- боти – акаунти у соціальних мережах неіснуючих осіб та анонімних користувачів, яких задіюють задля поширення політично вигідного контенту. На межі 2020–2021 рр. соціальна мережа Facebook видала кілька десятків акаунтів в українському сегменті, які, зокрема, мали стосунок до політичних партій і використовувалися ними як боти для поширення фейків та маніпулятивних матеріалів [1].

Підсумовуючи, акцентуємо, що в умовах розбудови інформаційного суспільства, медіатизації політики та подальшої політичної монополії на інформацію та джерела її поширення найбільш дієвими технологіями партійного впливу залишаються інформаційно-комунікаційні, які реалізуються політичними акторами та їхніми командами в онлайн-просторі. Маємо підстави стверджувати, що наразі не йдеться про розширення набору політтехнологій, а відбувається розвиток технічної сторони їх реалізації – впроваджуються мережеві алгоритми, сегментується аудиторія з метою адресного впливу на цільову її частину, віртуалізується сфера безпосередньої взаємодії політики та суспільства.

1.3. Партійні впливи на ціннісно-ресурсний потенціал українського суспільства

Ціннісно-ресурсний потенціал українського суспільства – досить складна й мінлива конструкція, адже її змістове наповнення зумовлюють три функціональні елементи: цінності як культурно-цивілізаційна складова, ресурсність як міра можливостей і потенціал як певний комплекс засобів, сил і здатності для реалізації спільних прагнень. Однак для більш чіткого розуміння предмета дослідження уніфікуємо визначення **ціннісно-ресурсного потенціалу суспільства**, подавши його як *сукупність можливостей і засобів суспільної дії, підпорядковану загально визнаним та схваленим цінностям і спрямовану на задоволення соціальних потреб*. Визнаючи, що описаний потенціал являє собою доволі потужний рушій процесів рівнів – від локального до глобального, – володіти важелями впливу на нього є політичною або політично вмотивованою метою, особливо в Україні, де одночасно формується життєздатна система державного управління і розподіляються зони впливу політичних акторів та фінансово-промислових груп на ключові галузі економіки та нематеріального виробництва.

Висловлена гіпотеза зумовлює ряд дослідницьких завдань, зокрема, щодо вивчення напрямів суспільних запитів і цілепокладання та домінуючих цінностей українського суспільства. Не менш важливо з'ясувати, які ідеологічні течії характеризують вітчизняні політичні партії. Вважаємо, що в умовах українських реалій поняття політичної ідеології доцільно сприймати крізь призму функціонального підходу, тобто як інструмента, який, змінюючи людську свідомість, змінює світ. Тут призначення ідеології полягає в тому, аби забезпечити людину здатністю бачити минуле, сучасність та майбутнє світу через систему взаємопов'язаних ідей, а також забезпечити втілення цих ідей у людській діяльності. Припускаємо, що ідеологія вітчизняної політики – це, скоріше, не набір констатуючих цінностей, які превалюють у суспільстві, а прогностичний макет порядку і прагнень, які уособлюють цілі суспільного розвитку [47].

Досліджуючи прояви різних ідеологічних напрямів у діяльності українських політичних партій, ми акцентували аналіз щодо програмних документів тих із них, які подолали прохідний бар'єр за підсумками парламентських виборів 2019 р. Вивчення відповідних документів, які у процесі виборчої кампанії партійні організації надали до Центральної виборчої комісії, засвідчив переважання спільних ідей та прагнень у нинішніх парламентських партій. Підкреслимо, що

зазначені спільні риси переважно відображають цінності ліберальної ідеології, а саме, різні свободи, повагу та захист прав людини, підтримку самодостатності громадянського суспільства та молоді, розвиток та впровадження інновацій, зменшення й оптимізацію податків, захист приватної власності та підприємництва, демонополізацію ринків, заохочення ініціативності громад у контексті продовження реформи децентралізації. Принцип захисту свободи слова, який набув останнім часом особливої актуальності, навіть винесли в окремі пункти партійних програм: унеможливлення контролю над ЗМІ («Голос»), позбавлення власників мас-медіа можливості впливати на діяльність журналістів («Слуга народу») [47].

Кожна партія сформулювала свої маркери-домінанти: оборонний сектор і євроатлантична інтеграція у «Європейської солідарності», мир і кадрове перезавантаження влади у «Слуги народу», консолідація населення, повернення політики нейтралітету і багатовекторності у «Опозиційної Платформи – За Життя», новий економічний курс країни у ВО «Батьківщина» та справедливості через подолання корупції та монополій у «Голосу» [25; 24; 21; 23; 22]. Принциповими аспектами, які торкнулися усіх програмних документів, стали питання війни та миру і вектора зовнішньої політики. Так, формулу миру через перемогу підтримують партії «Європейська Солідарність» та «Голос», мир через залучення і розширення міжнародних інституцій фігурує у програмі ВО «Батьківщина», мир через діалог і компроміси – у «Опозиційної Платформи – За Життя». Партія «Слуга народу» поклялася у цьому на президента В. Зеленського, пообіцявши у програмі «забезпечити законодавчий супровід ініціатив президента, спрямованих на відновлення територіальної цілісності та державного суверенітету України» [25].

Безумовно, зовнішня політика визначалася крізь призму вибору між Заходом та Сходом. Підтримку вступу України до Європейського Союзу та НАТО зафіксовано у програмах трьох політичних сил – «Європейської солідарності», ВО «Батьківщина» та «Голосу». «Слуга народу» бере на себе відповідальність виконувати Угоду про асоціацію з Євросоюзом, а також розширювати співпрацю з ЄС та НАТО, однак не фіксує мету вступу до зазначених організацій. Протилежних думок дотримується «Опозиційна Платформа – За Життя», яка підтримує політичну багатовекторність, активний нейтралітет, перегляд умов участі України у Світовій організації торгівлі і Зоні вільної торгівлі з ЄС та відновлення торговельно-економічних зв'язків з Російською Федерацією та країнами СНД [24].

Саме програма політичної партії «Опозиційна Платформа – За Життя», на нашу думку, є найбільш суперечливою з точки зору пропагованих принципів. З одного боку, партія виступає за всеохоплюючу політику примирення та згоди з метою консолідувати населення, наполягаючи на введенні «мораторію на теми, що розколюють країну». З іншого ж боку, в документі фігурують тези про автономію Донбасу, амністію учасникам війни на сході країни, відновлення зв'язків з Росією, забезпечення навчання російською мовою та мовами національних меншин тощо. Ці пункти не зовсім відповідають критерію консолідованості й доволі неоднозначно сприймаються різними частинами населення України. Водночас зазначена партія визначила свою програму як «чесний суспільний договір між партією та українським народом», що є класичним постулатом лібералізму. Механізм відповідальності за невиконання умовних пунктів такого договору наразі не регламентований вітчизняним законодавством.

Питання продажу землі, яке наразі гостро стоїть на порядку денному в державі, знайшло відображення лише у програмах двох партій: ВО «Батьківщина» виступила категорично проти продажу сільськогосподарських земель, а «Опозиційна Платформа – За Життя» залишила право ухвалити остаточне рішення шляхом всеукраїнського референдуму. До слова, ініціативу активного запровадження такої форми комунікації з населенням, як референдуми, запропонували також «слуги народу», а на початку 2021 р. парламент ухвалив проєкт Закону «Про народовладдя через Всеукраїнський референдум» [32].

Візуалізуювши тексти програм партій за допомогою сервісу «Tag Cloud», можна зафіксувати й слова-маркери, що так чи інакше характеризують певні партійні пріоритети. Для «Слуги народу» це переважно дієслова «запровадимо», «створимо», «проведемо», «позбавимо», «переведемо»; для «Опозиційної Платформи – За Життя» – «політика», «Донбас», «забезпечення», «першочергові кроки», для ВО «Батьківщина» – «ми», «нова», «страхування», «рахунок» і ряд інших економічних термінів, для «Європейської солідарності» – «громадяни», «ЄС», «сприяти», «розвиток», «життя», а для партії «Голос» – «ми», «люди», «державна», «перемога» (рис. 1). У контексті застосування зазначеного сервісу спільним виявлено фігурування у чотирьох політичних сил слова «Україна» (за виключенням ВО «Батьківщина»). Безумовно, такий підхід не можна вважати науково обґрунтованим, тому ми не піддаємо аналізу візуальну частину, а лише констатуємо її як факт.

*Рис. 1.1. Програми політичних партій у форматі хмари тегів
 (1. «Слуга народу», 2. «Опозиційна Платформа – За Життя»,
 3. ВО «Батьківщина», 4. «Європейська Солідарність», 5. «Голос»)*

Одна з причин, через яку кожна з програм можна назвати декларативною, – це специфіка подальшої парламентської діяльності. Попри заклики до єднання і консолідації, спільність бачення основоположних принципів державотворення у контексті захисту прав і свобод громадян, мінімізації бюрократичного тиску, побудови здорового суспільства, точок дотику в міжфракційній взаємодії політичних партій-переможниць у Верховній Раді України IX скликання майже не знайшлося [47]. Звідси постає питання, якою є оптимальна організаційна модель взаємодії партій у парламенті, аби вони могли спільно впливати (у власних чи у суспільних інтересах) на різні групи населення. Йдеться про коаліційне будівництво у Верховній Раді, яке в Україні вже має кілька напрацьованих форм:

– коаліція на основі угоди – об'єднані спільними цілями партії (партійні фракції), які погоджуються поступитися деякими своїми принципами заради досягнення цих цілей. Як приклад, коаліція «Європейська Україна», створена 27 листопада 2014 р., у складі п'яти фракцій парламенту VIII скликання – «Блоку Петра Порошенка», «Народного Фронту», «Радикальної партії Олега Ляшка», ВО «Батьківщина» та «Самопоміч». Коаліція функціонувала до 17 травня 2019 р. і припинила своє існування з виходом із неї фракції партії «Народний фронт» [12];

– монобільшість – функціонування у парламенті більшості у складі депутатів від однієї фракції. Приклад фракції «Слуга народу» у Верховній Раді IX скликання (245 депутатів) – унікальний випадок у вітчизняній політиці, адже партія, яка ще за рік до виборів не демонструвала жодних активностей, отримала можливість сформувати однопартійний уряд. Але й такий політичний «карт-бланш» не убезпечив український парламентаризм від можливості переформатування коаліції. Причина – відсутність єдності серед депутатів-однопартійців щодо кадрових рішень, оцінки ефективності уряду тощо. Фахівці ж вважають, що нинішня партія влади «не має ні спільної програмно-ідеологічної основи, ні спільної системи цінностей, ні спільних поглядів на ті чи інші питання державної політики» [43, с. 24].

З одного боку, законодавство не передбачає діяльність парламенту без сформованої у його складі коаліції, з іншого боку, вітчизняні політичні партії доволі ситуативно є однорідними й консолідованими у вирішенні важливих управлінських питань. Ми не можемо оцінити рівень ідеологічного протистояння чи тяжіння до ціннісних «полосів» різних партійних організацій, адже ідеологічна складова українських партій небезпідставно характеризується як амбівалентна і нечітко окреслена. Однак можна проаналізувати статuti політичних партій, які узагальнено формулюють певні ідеологічні принципи, але рідко їх конкретизують.

У статуті партії «Європейська солідарність» ми не знаходимо чітко визначеної ідеологічної приналежності. У документі вказано, що секретаріати партії забезпечують популяризацію ідеології партії, однак не зафіксовано конкретної ідеологічної домінанти, згадується лише про захист «загальнолюдських цінностей» та участь у розбудові «суверенної, правової, демократичної, соціально орієнтованої та економічно розвиненої держави» [38].

Аналогічно сформульовано й позиції в статуті ВО «Батьківщина», де також зазначено, що «партія, будучи асоційованим

членом Європейської народної партії як союзу центристських та християнсько-демократичних партій континенту, цілком і повністю поділяє світоглядні засади, задекларовані в основних програмних документах ЄНП» [37]. У статуті дублюються тези про захист «загальнолюдських цінностей» та «досягнення і постійне удосконалення соціальної справедливості й високого рівня життя людей, повноправне членство України в Європейському Союзі, приведення у відповідність з європейськими стандартами соціальної сфери, економіки та політичної системи».

Цінності партії «Опозиційна Платформа – За Життя» закріплено у розділі статуту «Завдання Партії», де йдеться про «забезпечення сприйняття людини як найвищої соціальної цінності», «сприяння формуванню у населення України громадянської свідомості, заснованої на національних інтересах держави та загальнолюдських цінностях» тощо [40]. Характеризуючи ідеологію партії зовні, експерти вказують на її тяжіння до соціалізму, соціал-демократії та соціал-лібералізму, у більш критичному ставленні – до русофільського соціал-лібералізму [47].

Статут партії «Голос» визначає її метою «розбудову України, в якій панує демократія, стійка державна єдність, економічне зростання та забезпечена можливість кожної людини реалізувати себе». У документі також закріплено принципи захисту прав людини, рівності, соціальної справедливості [40]. Аналогічні тези містяться й у Статуті політичної партії «Слуга народу», яка зафіксувала у статутному документі засади державотворення та становлення громадянського суспільства, а саме, гідність, свободу, демократію, справедливість, добробут тощо [41].

З огляду на змісти партійних статутів їхні автори мають поділяти спільні ідеологічні наративи, а самі партії демонструвати здатність до політичного діалогу. Очевидно, що ця гіпотеза не знаходить прикладів підтвердження. Серед причин вже згадувана персоніфікація політики, у тому числі, й партій, які суспільство ідентифікує через лідера чи ключових функціонерів, а не через ідеологію. У дослідженнях різних інституціональних процесів у вітчизняній політиці ми неодноразово акцентували тенденцію до персонального позиціонування політичних сил, коли для пересічного громадянина партію, її бренд, гасло, кольори у підсумку все одно уособлює конкретна особа. Це доводить і статистика чисельності аудиторії органів влади та їхніх очільників у соціальних мережах. Кількість підписників політиків значно переважає над кількістю читачів сторінок підпорядкованих їм відомств. Такі висновки актуальні для Офісу Президента України та

В. Зеленського (аналогічно і для попереднього президента), Верховної Ради та її спікерів, Міністерства внутрішніх справ і міністра А. Авакова, партій «Європейська солідарність», «Опозиційна платформа – За життя», ВО «Батьківщина» та їхніх лідерів – П. Порошенка, Ю. Бойка, В. Рабіновича, Ю. Тимошенка, міських рад та їхніх голів у Києві, Дніпрі, Одесі, Львові, Івано-Франківську та ін. Тобто для України стає актуальною фраза, яку приписують французькому монарху Людовіку XIV, «Держава – це я!». Це нівелює і роль партії як джерела консолідованих цінностей, і принцип відповідальності політичних інститутів, які повсякчас є заручниками індивідуальних рис і світоглядних переконань політиків.

Загалом, Україна систематично демонструє тяжіння до лівих або лівоцентристських ідеологій під час економічного занепаду та політичних криз. Як наслідок радянського минулого, ці течії підсвідомо асоціюються у дорослих громадян із державними гарантіями добробуту, навіть якщо їхній рівень мінімальний і такий, що не відповідає достатньому рівню потреб. Поруч із класичними типами ідеології вітчизняна практика формує й власний ідеологічний спектр – ідеологію миру, пов'язану з військовими діями на Донбасі, європейську ідеологію, яка спирається на європейські цінності і формується під впливом процесу євроінтеграції, та ідеологію популізму, що визначається протистоянням політичних гасел й активізацією партійної діяльності під час виборів. Перелічені факти доводять, що ідеологізація політичного простору в Україні трансформується у напрямі набуття рис-реакцій на виклики і потреби конкретного історичного періоду, запозичення цінностей ззовні шляхом залучення до глобальної політики та тяжіння до певної міжнародної спільноти [47].

Аналізуючи значний обсяг результатів соціологічних досліджень ціннісної складової українського суспільства за 2017–2021 рр., підсумовуємо, що:

– у 2017-2018 рр. ієрархію цінностей для українців «очоловали» цінності особистого благополуччя (здоров'я, успіх, достаток, щаслива сім'я, відсутність стресів, рідше – інтелектуальний і особистісний розвиток). Далі актуалізуються цінності патерналістського спрямування (якісні та безкоштовні освіта і медицина, гідні пенсії, соціальні виплати, забезпеченість робочими місцями, сумірні з отримуваними доходами ціни). Поступово вкорінюються цінності, які регулюють взаємовідносини у суспільстві (верховенство права, демократія, свобода слова, прагнення надати рівні можливості усім громадянам), які умовно називають «європейськими цінностями» [44, с. 13];

– на початку 2019 р. зберігалася тенденція прагнення до індивідуального, а не колективного добробуту. Також соціологи фіксували, що власні перспективи люди оцінюють ліпше, ніж країни. Щодо цінностей, то на першому місці опинилася свобода, на другому – справедливість, в аутсайдерах – законслухняність, що свідчить про певний анархізм, притаманний нашим людям [3];

– у 2020–2021 рр. серед ціннісних пріоритетів українців надалі залишаються свобода і справедливість. Серед тенденцій – незначне зниження підтримки цінності безпеки і такого ж рівня динаміка підвищення ваги цінності толерантності [45].

Суспільні запити та цінності корелюються із тезами, які викладено в проаналізованих партійних програмах і статутах, що мало б забезпечити консенсус у державі, а саме, у точці дотику інтересів політичної еліти та громадянського суспільства. Та численні акції протесту, мітинги і заяви громадських активістів свідчать про наростання конфронтації у суспільно-політичних відносинах. Разом із цим дослідження партійних впливів на будь-які догичні до суспільства процеси зазвичай зводяться до аспектів вибору та виборів. І це цілком слушний підхід, позаяк відповідає політичному інтересу – влада конвертується у доступ до ухвалення управлінських рішень та, відповідно, управління різними ресурсами, а частина суспільства, що орієнтується на спільні цінності, конвертується в електоральну підтримку, яка й уможливить зазначений доступ до влади. Тут постає питання, чи є громадяни ресурсом – яким саме і який його номінал. По-перше, суспільство – це умовний електорат, зацікавленість у якому логічно посилюється у період виборчих кампаній. По-друге, суспільство – це аргумент, коли йдеться про соціальний запит, на який має реагувати політична сфера (її актори, інститути тощо). По-третє, суспільство – це каталізатор державотворчих процесів – керований або некерований, мотивований або демотивований, цілеспрямований або хаотичний. Однак за будь-яких конфігурацій статусів і ролей у точці перетину політичного інтересу і ресурсу суспільної спільноти домінує процедура виборів. Відтак, даючи актуальну оцінку ресурсній цінності суспільства, пропонуємо акцентувати поняття **«електорального капіталу»**, визначивши його як *чинник забезпечення можливості політичного впливу шляхом підтримання суб'єктів політики на виборах та соціальний ресурс, який уможливорює доступ до влади, але не виявляє зацікавленості у її здійсненні*. Концептуалізації запропонованого поняття сприятиме обґрунтування його відмінностей від таких політологічних понять і лексем, як «ядерний електорат», «електоральна активність», «політичний капітал» (табл. 2).

Відмінні характеристики понять дослідження

Електоральний капітал	
<p>1. Потребує постійної уваги з боку політичного актора – від адресної під час виборчих кампаній до умовного апелювання до суспільного інтересу в міжелекторальний період. У соціологічному визначенні прихильності – це респонденти, які підтримують або в принципі підтримують кандидата</p>	<p>Ядерний електорат Відносно стабільна частина суспільства, мотивована брати участь у виборах, у тому числі, й відданістю певній політичній силі – її позиціонуванню, цінностям, цілям тощо. У соціологічному визначенні прихильності – це ті респонденти, які підтримують кандидата і які точно візьмуть участь у голосуванні</p>
<p>2. Відносна гарантія підтримки, на ефективність якої впливають як заходи цілеспрямованої агітації, так і репутаційні чинники діяльності політичного суб'єкта. Конкретизується не через числові показники, а у контексті рівня підтримки</p>	<p>Електоральна активність Відносний показник участі громадян у виборах, аспект загальної політичної активності, що характеризує ставлення населення до політичних процесів. Явище, яке можна оцінити лише під час безпосереднього голосування – через поняття «явка», вибір «за» та «проти» воно підлягає числовому обрахуванню</p>
<p>3. Уособлення споживацької функції політики або утилітарності політичної діяльності, що сукупно зводиться до зацікавленості в індивідуальному виборці як ресурсі доступу до влади. Такий принцип взаємодії, на нашу думку, найбільш точно характеризує сучасну суб'єкт-об'єктну модель вітчизняної політики, яка передбачає зацікавленість суб'єкта (політичний актор) в об'єкті (громадянин) без залучення останнього до реалізації предмета інтересу (влада)</p>	<p>Політичний капітал Суспільне визначення заслуг суб'єкта політики, конвертація взаємозв'язків у соціальному просторі в політичну довіру, наявність суспільної підтримки та усвідомленої платформи політичної діяльності [26, с. 82]. Йдеться про підсумок певного алгоритму дій, який ґрунтується на комунікації, або тривалості діяльності з боку політичного суб'єкта, що трансформувалася у своєрідну константу – підтримку, прихильність, довіру</p>

Отже, специфіка і цілі партійних впливів на ціннісно-ресурсний потенціал українського суспільства виходить з власних ідеологічних парадигм українських політичних партій. Вони характеризуються декларативністю демократичних прагнень, певні з яких не еволюціонують в інституціональну площину, деякі є доволі мінливими в умовах одночасно і політичної конкуренції, і потреби у політичних домовленостях. Як наслідок, суспільство та партії об'єднують не спільні інтереси і прагнення, навколо яких мала б розбудовуватися масова партія, а функція, виконання якої суспільством перетворює партію на суб'єкт ухвалення владних рішень. Йдеться про функцію підтримки, у першу чергу, електоральної, якій наразі підпорядковано усі спроби політичних партій привести ідеологічну складову своєї діяльності у відповідність до сповідуваних суспільством цінностей, наприклад, сформулювавши черговий конструкт національної ідеї.

Висновки

Політична сфера сучасної України досить мінлива і нестабільна, її розвиток часто інверсивний під впливом неоднорідності політичної еліти, нестабільності державного курсу, зовнішніх і внутрішніх кризових чинників, зокрема, економічних. Російсько-українська війна, а згодом пандемія коронавірусу стали ще одними випробуваннями для вітчизняних політики і суспільства та посилили деструкцію – ціннісну, ідеологічну, світоглядну тощо. Ці обставини разом із відсутністю загальноприйнятих і прийнятних правил політичної боротьби постійно актуалізують уточнення змістів різних понять і процесів у площині політичної системи. Щодо політичних партій у нашому дослідженні аргументовано визначено ті аспекти їхньої діяльності, які відображають реальне співвідношення спроможності, дій і цілей політичного інституту, а саме:

– **повноважність політичних партій** – наявність сталих і регламентованих законодавством можливостей партій – від участі у політичній боротьбі до парламентської та урядової діяльності;

– **політичні технології впливу та конкурентної боротьби між партіями**: перші відповідають за взаємодію з аудиторією (громадянами, прихильниками, електоратом) з метою отримання їхньої підтримки, другі уособлюють інструментарій міжпартійної конкуренції та боротьби, що часто передбачає неконвенційний характер технологій;

– **ціннісно-ресурсний потенціал суспільства** – мірило можливостей і засобів суспільної дії, що належить до кола інтересів впливу політичних партій, позаяк він дозволяє сформувати, а згодом задіяти **електоральний капітал** як форму партійного патерналізму – сприйняття суспільства виключно у вигляді електорату.

Цілісність політологічного аналізу описаної проблематики надалі доповнюватиметься спостереженнями за парламентськими та позапарламентськими стратегіями політичних партій, змінами у принципах коаліційного будівництва, партійними акцентами урядової діяльності, політико-нормативними вимогами до функціонування партійних організацій, у першу чергу, на місцевому рівні і в міжелекторальний період. Ці обставини, на нашу думку, наразі є лакмусом в оцінці стабільності партійної системи України.

Список використаної літератури

1. Facebook видалив низку ботоферм в Україні, зокрема партії Порошенка. *Deutsche Welle*. 2021. URL: <https://www.dw.com/uk/facebook-vydalyv-nyzku-botoferm-v-ukraini-zokrema-partii-poroshenka/a-56210925> (дата звернення: 21.03.2021).

2. Бабенко К. Конституційно-правове забезпечення діяльності політичних партій в сучасній Україні: перспектива партократії чи здоровий партогенез? *Юридична бібліотека*. URL: <https://baas.gov.ua/ua/proekty/articles/b/430-konstitutsijno-pravovezabezpechennya-> (дата звернення: 20.03.2021).

3. Бекешкіна І. Українське суспільство сьогодні: цінності, настрої, громадянська активність. *Національна академія наук України: Офіційний вебсайт*. 2019. URL: <http://www.nas.gov.ua/UA/Messages/Pages/View.aspx?MessageID=4780> (дата звернення: 21.03.2021).

4. Братущак О., Романюк О. Ядерний удар і магія. Фейки та маніпуляції процвітають в українських медіа. *Інститут масової інформації*. 2020. URL: <https://imi.org.ua/monitorings/yadernyj-udar-ta-magiya-fejky-ta-manipulyatsiyi-protsvitayut-v-ukrayinskyh-media-i35399> (дата звернення: 21.03.2021).

5. Веб-відображення інформаційно-аналітичної системи «Вибори народних депутатів України». *Центральна виборча комісія України: Офіційний вебсайт*. URL: https://www.cvk.gov.ua/vibory_category/vibori-narodnih-deputativ-ukraini.html (дата звернення: 20.03.2021).

6. Виборчий кодекс України. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2020. № 7, № 8, № 9. Ст. 48.

7. Відомості щодо зареєстрованих у встановленому законом порядку політичних партій станом на 01.01.2021 року. *Міністерство юстиції України: Офіційний вебсайт*. URL: <https://minjust.gov.ua/m/4561> (дата звернення: 20.03.2021).

8. Дослідження української аудиторії Facebook та Instagram за січень 2021 року. *PlusOne*. URL: <https://plusone.com.ua/research/> (дата звернення: 21.03.2021).

9. Закони для соцмереж: як протидіяти маніпуляціям у інтернет-просторі. *ЦЕДЕМ*. 2019. URL: <https://cedem.org.ua/news/zakony-dlya-sotsmerezh/> (дата звернення: 21.03.2021).

10. «За майбутнє», «Наш край», Ірина Верещук: хто найбільше витратив на політичну рекламу у Facebook? *Детектор Медіа*. 2020. URL: <https://detector.media/rinok/article/182606/2020-11-18-za-maybutnie-nash-kray-iryna-vereshchuk-khto-na-ybilshе-vytratyv-na-politychnu-reklamu-u-facebook/> (дата звернення: 21.03.2021).

11. Зеленський вимагає від силовиків за 2 тижні знайти, хто прослуховував Гончарука. *Українська правда*. 2020. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2020/01/17/7237665/> (дата звернення: 21.03.2021).

12. Коаліція припинила існування. Тепер розпуск? *BBC News Україна*. 2019. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/news-48306081> (дата звернення: 21.03.2021).

13. Конституція України від 28.06.1996 р. (Верховна Рада України). *Відомості Верховної Ради України*. № 30. С. 92.

14. Кочубей Л. Політична конкуренція та суспільна конфронтація в Україні: причини, прояви, каталізatori. *Вісник Донецького національного університету імені Василя Стуса. Серія «Політичні науки»*. 2017. С. 50–55.

15. Місцеві вибори – 2020. *Центральна виборча комісія України: Офіційний вебсайт*. URL: https://www.cvk.gov.ua/pls/vm2020/pvm005pt001f01=695pt00_t001f01=695.html (дата звернення: 20.03.2021).

16. Нелегальна політреклама в Facebook: чому це проблема і що з цим може зробити кожен із нас. *Дані виборів*. 2020. URL: <https://danivyboriv.net/archives/1256> (дата звернення: 21.03.2021).

17. Особливості політичної реклами у соціальній мережі Facebook на місцевих виборах 2020 (5 вересня – 20 жовтня). *Опора*. 2020. URL: https://www.oporaua.org/report/vybyory/polit_ad/21640-

osoblivosti-politichnoyi-reklami-u-sotsialnii-merezhi-facebook-na-mistsevikh-viborakh-2020-5-veresnia-20-zhovtnia (дата звернення: 21.03.2021).

18. Парламент звільнив Гончарука з посади Прем'єра. *Укрінформ*. 2020. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/2889469-parlament-zvilniv-goncaruka-z-posadi-premera.html> (дата звернення: 21.03.2021).

19. Партії на виборах народних депутатів України. *Центральна виборча комісія України: Офіційний вебсайт*. URL: <https://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2019/wp501pt001f01=919.html> (дата звернення: 20.03.2021).

20. Політична партія «Варта»: Офіційний вебсайт. URL: <https://varta.org.ua/> (дата звернення: 20.03.2021).

21. Політична партія «Всеукраїнське об'єднання «Батьківщина». *Центральна виборча комісія: Офіційний вебсайт*. URL: <https://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2019/wp502pt001f01=919pf7171=328.html> (дата звернення: 20.03.2021).

22. Політична партія «Голос». *Центральна виборча комісія: Офіційний вебсайт*. URL: <https://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2019/wp502pt001f01=919pf7171=389.html> (дата звернення: 20.03.2021).

23. Політична партія «Європейська солідарність». *Центральна виборча комісія: Офіційний вебсайт*. URL: <https://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2019/wp502pt001f01=919pf7171=335.html> (дата звернення: 20.03.2021).

24. Політична партія «Опозиційна платформа – за життя». *Центральна виборча комісія: Офіційний вебсайт*. URL: <https://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2019/wp502pt001f01=919pf7171=393.html> (дата звернення: 20.03.2021).

25. Політична партія «Слуга народу». *Центральна виборча комісія: Офіційний вебсайт*. URL: <https://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2019/wp502pt001f01=919pf7171=403.html> (дата звернення: 20.03.2021).

26. Полторак В., Шинкаренко О. Політичний капітал як найважливіший чинник організації електорального маркетингу на електоральному ринку. *Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики*. 2016. Вип. 69–70. С. 81–86.

27. Правові засади створення та діяльності політичних партій. *Міністерство юстиції України: Офіційний вебсайт*. URL: https://minjust.gov.ua/m/str_17869 (дата звернення: 20.03.2021).

28. Про внесення змін до деяких законів України щодо запобігання і протидії політичній корупції. Закон України № 410-IX від 19.12.2019 р. *Верховна Рада України: Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/410-20#Text> (дата звернення: 20.03.2021).

29. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку із запровадженням державного фінансування політичних партій в Україні. Закон України №1349-IV від 27.11.2003 р. *Верховна Рада України: Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1349-15#Text> (дата звернення: 20.03.2021).

30. Про громадські об'єднання. Закон України № 2460-XII від 16.06.1992 р. *Верховна Рада України: Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2460-12#Text> (дата звернення: 20.03.2021).

31. Про державне фінансування політичних партій. *Національне агентство з питань запобігання корупції: Офіційний вебсайт*. URL: <https://nazk.gov.ua/uk/documents/pro-derzhavne-finansuvannya-politychnyh-partij/> (дата звернення: 20.03.2021).

32. Про народовладдя через всеукраїнський референдум. Проект закону № 3612 від 09.06.2020 р. *Верховна Рада України: Законодавство України*. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?id=&pf3516=3612&skl=10 (дата звернення: 20.03.2021).

33. Про політичні партії. Закон України № 2365-III від 05.04.2001 р. *Верховна Рада України: Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2365-14#Text> (дата звернення: 20.03.2021).

34. Програма політичної партії «Бджола». URL: <https://bdzhola.org.ua/uk/programa> (дата звернення: 20.03.2021).

35. Результати голосування на виборах народних депутатів України 21 липня 2019 року. *Центральна виборча комісія: Офіційний вебсайт*. URL: <https://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2019/wp300pt001f01=919.html> (дата звернення: 20.03.2021).

36. СБУ викрила агентурну мережу спецслужб РФ, яка дестабілізувала ситуацію в Україні через Telegram-канали. *Служба безпеки України: Офіційний вебсайт*. URL: <https://ssu.gov.ua/novyny/sbu-vykryla-ahenturnu-merezhu-spetssluzhbrf-yaka-destabilizovala-sytuatsiiu-v-ukraini-cherez-telegramkanaly> (дата звернення: 21.03.2021).

37. Статут Всеукраїнського об'єднання «Батьківщина». URL: <https://ba.org.ua/wp-content/uploads/2017/12/statut14-6.pdf> (дата звернення: 21.03.2021).

38. Статут політичної партії «Блок Петра Порошенка «Солідарність». URL: https://solydarnist.org/wp-content/uploads/2016/12/statut_solidarnist.pdf (дата звернення: 21.03.2021).
39. Статут політичної партії «Голос». URL: <https://golozmin.org/storage/app/media/zvity/statut11032020.pdf> (дата звернення: 21.03.2021).
40. Статут політичної партії «Опозиційна Платформа – За Життя». URL: <http://zagittya.com.ua/ua/page/ustav.html> (дата звернення: 21.03.2021).
41. Статут політичної партії «Слуга народу». URL: https://sluga-narodu.com/wp-content/uploads/2020/11/Statut_partii-Sluha_Narodu.pdf (дата звернення: 21.03.2021).
42. У 2020 році НАЗК зупинило фінансування двох парламентських політичних партій. *Національне агентство з питань запобігання корупції: Офіційний вебсайт.* URL: <https://nazk.gov.ua/uk/novyny/u-2020-rotsi-nazk-zupynylo-finansuvannya-dvoh-parlamentskyh-politychnyh-partij-zayavy-pro-politychnyj-tysk-iz-boku-nazk-ye-bezpidstavnyumu/> (дата звернення: 20.03.2021).
43. *Україна-2020: завищені сподівання, неочікувані виклики, інерційний рух. Прогнози-2021. Громадська думка про підсумки 2020 р.* Київ: Центр Разумкова. 2020. 304 с.
44. *Українське суспільство та європейські цінності: звіт за результатами соціологічного дослідження.* Інститут Горшеніна у співпраці з Представництвом Фонду ім. Фрідріха Еберта в Україні та Білорусі. 2017. 58 с.
45. Українці стали більш толерантними й активніше захищають свої права: результати опитування. *Програма розвитку Організації Об'єднаних Націй: Офіційний вебсайт.* 2020. URL: <https://www.ua.undp.org/content/ukraine/uk/home/presscenter/pressreleases/2020/ukrainians-became-more-tolerant-and-active-in-defending-their-ri.html> (дата звернення: 21.03.2021).
46. Щедрова Г. Вітчизняна практика використання онлайн-технологій в електоральному процесі. *Гілея: науковий вісник.* 2019. Вип. 144. С. 151–155.
47. Shchedrova H.P. THE IDEOLOGICAL PARADIGM OF PARLIAMENTARY PARTIES IN MODERN UKRAINE / Man, society, politics: topical challenges of the modernity: collective monograph / N.M. Baklanova, O.V. Diachenko, L.M. Dunayeva, N.P. Hedikova, etc. – Lviv-Toruń : Liha-Pres, 2019. – 164 p. DOI: <https://doi.org/10.36059/978-966-397-183-4/131-146>

48. Щедрова Г. *Політична конкуренція. Сучасна політична лексика: навч. енциклопед. словник-довідник* (за наук. ред. Н. Хоми). Львів: «Новий Світ-2000». 2015. С. 141.

49. Щедрова Г., Кормич М. Чинник довіри як інструмент політичних технологій. *Гілея: науковий вісник*. 2020. Вип. 154. С. 335–340.

50. Щедрова Г., Марковська Я. Комунікаційний аспект партійної діяльності як чинник політичної соціалізації громадян. *Гілея: науковий вісник*. 2020. Вип. 153. С. 494–499.

51. Як змінились уподобання та інтереси українців до засобів масової інформації після виборів 2019 р. та початку пандемії COVID-19 (серпень 2020 р.). *Центр Разумкова*. 2020. URL: <https://razumkov.org.ua/napiamky/sotsiologichni-doslidzhennia/yak-zminylys-upodobannia-ta-interesy-ukraintsiv-do-zasobiv-masovoi-informatsii-pislia-vyboriv-2019r-ta-pochatku-pandemii-covid19-serpen-2020r> (дата звернення: 21.03.2021).

**Розділ 2. ЄС ЯК СЕРЕДОВИЩЕ КОНФЛІКТІВ:
АНАЛІЗ ОСНОВНИХ ЛІНІЙ РОЗЛОМУ
В ІНТЕРЕСАХ ДЕРЖАВ-УЧАСНИЦЬ**

2.1. Означення основних конфліктогенних зон в межах ЄС

Попри те, що запобігання різноманітним конфліктам і врегулювання криз є одним із провідних напрямів діяльності ЄС у загальнопланетарному масштабі, в межах цього інтеграційного об'єднання наявна внутрішня політична турбулентність, наростають загрози стабільності та стійкості цієї спільноти держав. Уже друге десятиліття поспіль напруга та конфлікти дестабілізують ЄС. Деструктивні процеси загострилися, найперше на фоні глобальної фінансової кризи (від 2008 року), яка на десятиліття сповільнила економічний розвиток. Подальша криза єврозони, міграційна криза, Brexit та потенційна ймовірність виходу інших держав-учасниць (Nuhxit, Polexit, Roexit (Romexit), Dexit (Danexit), Nexit та ін.), прихід до влади у багатьох державах-учасницях ЄС праворадикальних партій (не так давно вони вважалися маргінальними), зростання підтримки популістських, націоналістичних і консервативних рухів тощо вже який рік є перешкодою поступальному розвитку ЄС. Пандемія Covid-19 стала ще одним чинником дестабілізації, який загострив питання цілісності ЄС, адже на початку «коронавірусної» кризи державам не вистачало солідарності, кордони закривалися без погодження, виражено домінував національний інтерес тощо.

Простір напруги та протистояння в межах ЄС є багатоаспектним; він синхронно охоплює багато важливих питань життєдіяльності євроспільноти в цілому та його окремих держав-учасниць. Відтак, формуються різноманітні коаліції держав, причому з одних проблемних питань держави-учасниці ЄС виступають партнерами, а з інших – перебувають в опозиції. ЄС зіштовхується зі зростанням диференціації, що ускладнює конвергенцію держав-учасниць [3, с. 164]. Попри процеси інтеграції, інтереси держав-учасниць багато в чому є дивергентними.

У ситуації, коли на порядок денний виходять щораз нові глобальні виклики, ЄС через організаційну складність увиразнює як неспроможність оперативно приймати рішення, так і проблематичність доходити компромісу та консенсусу з надважливих питань. Ситуація з

прийняттям наприкінці 2020 р. довгострокового (семирічного) бюджету ЄС на 2021–2027 рр. та плану порятунку (фонду відновлення) економіки є наочним доказом цьому (хоч у підсумку ці фінансові документи було прийнято).

Відтак актуалізуються питання: чи не стане ЄС у своїй недалекій перспективі формальною інституцією; чи зможе ЄС функціонувати як консолідована інституція; чи не стане кожна з держав-учасниць передусім дбати про національний добробут, безпеку тощо, а не про колективний інтерес; чи не набуде ЄС хіба що номінального значення та визначатиме лише окремі компоненти співпраці; чи не повернеться Європа до національної держави як основної форми організації політичного життя?

Зростання популярності правих та лівих євроскептиків, активізація європейських сепаратистів, націоналістичне піднесення тощо є очевидними. Безумовно, у різних акторів ЄС є різними як потреби, так і можливості. Прикладом тут, найперше, можуть слугувати відмінні кейси «середземноморської Європи й таких країн, як Німеччина чи Австрія» [15]. Очевидна нинішня неоднорідність ЄС та поглиблення процесів диференціації держав-учасниць, що дуже ускладнює солідаризацію держав задля розв'язання складних питань життєдіяльності.

Надзвичайно складним завданням є вироблення такої політики, яка б відповідала інтересам усіх держав-учасниць ЄС, адже одне й те ж рішення ЄС слугує на користь одним державам, однак невідне іншим. За такої ситуації не можна виключати сценарію навіть припинення існування ЄС, позаяк, коли він «стане відвертим атавізмом, то зрозуміло, що зберігати його лише для декларативних моментів стане недоцільним» [4].

Для оцінки комплексу проблем у межах ЄС важливим є ставлення громадян держав-учасниць до ЄС, рівень довіри до його інституцій. Наскільки загалом населення 27 держав-учасниць цінує кооперацію європейських народів, членство своїх держав у ЄС? Чи є ЄС цінністю для самих держав-учасниць? Оперування даними соціологічних опитувань уможливить нашу оцінку широкої перспективи європейської інтеграції. Зокрема, за результатами останнього на цю тему (2019 р.¹) опитування міжнародного проекту регулярних опитувань громадської думки «Євробарометр» (проводиться під егідою Європейської Комісії) в середньому по ЄС рівень довіри громадян держав-учасниць до ЄС

¹ Це опитування проводилось у 28 державах-учасницях, тобто й у Великій Британії, а також п'яти державах-кандидатах.

становить 43% [18]. З одного боку, це невисокий показник, однак середній по ЄС показник рівня довіри до національних урядів та парламентів є ще нижчим – 34%.

«Пандемічна» реальність дещо позначилась на настроях громадськості. Це увиразнилося в опитуваннях 2020 року [28]. Без змін від попереднього згаданого опитування залишився рівень довіри до ЄС (43%), однак на тлі боротьби з Covid-19 зросла довіра саме до національних урядів (40%), а не наднаціональних структур. 60% опитаних на тлі пандемії оптимістично оцінили майбутнє ЄС. Відзначимо, що найнижчі показники оптимізму в межах ЄС фіксуються у Греції, Італії та Франції. Це свідчить про проблеми легітимності ЄС, які зумовлені недосконалістю механізму функціонування інституційної системи ЄС.

Отже, широкий комплекс проблем функціонування ЄС потребує вивчення з позицій політичної науки задля оцінювання подальших можливих векторів розвитку цього інтеграційного об'єднання, вступ до якого має на меті й наша держава.

2.2. Проблеми в площині формування європейської ідентичності

В умовах різноманітності держав-учасниць закономірним є інтерес ЄС до питання «співвідношення національної та наднаціональної ідентичності та їх впливу на формування єдиної європейської ідентичності» [2, с. 11]. Однак чи вдалося/вдається вибудувати оте колективне почуття спільності серед громадян держав-учасниць ЄС? Чи зумовив для громадян цієї групи держав факт приналежності до ЄС сприйняття його як невіддільної складової їх соціальної ідентичності? Чи зорієнтовані громадяни усіх держав-учасниць ЄС на однакові культурні цінності (культурний вимір європейської ідентичності)? Чи готові вони виконувати спільні обов'язки та користуватися спільними правами-можливостями (громадянський вимір європейської ідентичності)? Наскільки сильною у громадян тих чи інших держав-учасниць є самоідентифікація себе саме з ЄС? Ці та низка інших питань актуалізовані тим, що терени нинішньої Європи є увиразненням широкого різноманіття народів, спільнот, культур, в межах якого цінності, переконання тощо як збігаються, так і різняться, що підриває стійкість спільноти європейських народів.

Попри очевидні відмінності між державами-учасницями ЄС, лідери цього інтеграційного об'єднання мають амбітні плани в частині

формування європейської ідентичності (йдеться і про культурну, і про політичну ідентичності). Ще у 1973 р. на рівні дев'яти держав було ухвалено Копенгагенську декларацію про європейську ідентичність [22, с. 227–228]. Власне, цей документ донині вважається чи не найчіткішим озвученням переваги принципу єдності над різноманітністю, значущості формування спільної європейської ідентичності.

У практичну ж площину перевести задекларовані принципи Копенгагенської декларації про європейську ідентичність наразі не вдається, хоч спроби цього робилися. Згадаймо хоча б нерезультативний проєкт «Конституції для Європи» (European Constitution): ухвалений і підписаний у 2004 р., він так і не набув чинності через відмову ратифікувати його окремими державами-учасницями. Так, у Франції на референдумі 29.05.2005 р. 54,68% учасників референдуму проголосували проти проєкту. У Нідерландах на референдумі 01.06.2005 р. несприйняття положень «Конституції для Європи» було ще сильнішим – 61,5% учасників референдуму проголосували проти. Таке несприйняття ідеї Основного Закону ЄС державами-засновницями цього інтеграційного об'єднання фактично вирішило перспективу цього документа: заплановані у багатьох державах (Велика Британія, Данія, Ірландія, Польща, Португалія, Чехія) опитування було перенесено або ж одразу скасовано.

Питання формування європейської ідентичності також включено у програми «Європа для громадян» (Europe for Citizens Programme, EACEA). Зокрема, перша з таких програм реалізовувалася у 2007–2013 рр., наступна – у 2014–2020 рр. Йдеться про фінансування серії проєктів, спрямованих на розуміння громадянами держав-учасниць ЄС історії цього союзу, заохочення різних форм демократичної участі населення тощо. «Європа для громадян» відкрита не лише для ініціаторів проєктів з меж ЄС, а й державних органів та неприбуткових організацій країн-кандидатів, потенційних кандидатів.

Однак попри згадані та численні інші проєкти, відродження популізму та екстремізму є сильним симптомом кризи ідентичності, яка зачіпає більшість держав-учасниць ЄС, причому не лише з групи постсоціалістичних країн. Результати парламентських виборів у Австрії, Італії, Данії, Нідерландах, Франції, Естонії тощо підтверджують зростання впливу популістів, ультраправих, консерваторів, які у публічному дискурсі актуалізують питання саме національної, а не європейської ідентичності [19].

Наведемо кілька прикладів партій, які збільшили своє представництво при владі, перебуваючи саме на засадах євроскептицизму та заперечення низки цінностей, на яких базується ЄС:

- правопопулістська партія «Альтернатива для Німеччини» посилила останніми роками позиції у політиці ФРН;

- партія «Шведські демократи», яка стоїть на жорстких позиціях у питаннях імміграції та характеризується євроскептицизмом, є конкурентом соціал-демократів, які довго мали значну прихильність виборців;

- правопопулістська іспанська партія «Vox» має у своєму арсеналі широкий спектр популістських інструментів: євроскептицизм, виступи за неприйнятність одностатевих шлюбів, протидія фемінізму, антимігрантські ініціативи. Ця партія відома гострою критикою мультикультуралізму та імміграції з держав, де панівною релігією є іслам;

- правопопулістська Данська народна партія є одним із провідних критиків міграції та ліберальної політики ЄС у питаннях шлюбу та сім'ї.

Отже, чи існує єдина європейська ідентичність у межах ЄС? Можемо погодитися з А. Мартиновим у тому, що ЄС «є своєрідним експериментальним полігоном, де відпрацьовується модель взаємодії різних групових ідентичностей» [10, с. 33]. Очевидними є намагання сформувати ідентичність ЄС, однак ці процеси відбуваються за збереження чітких національних ідентичностей держав-учасниць.

Помітним є «вигорання» громадян багатьох держав-учасниць ЄС від «тягаря одночасного розширення ЄС та поглиблення процесу інтеграції [...] в умовах світової економічної кризи» [10, с. 48]. Внаслідок цього: 1) знизився оптимізм щодо формування ідентичності ЄС; 2) зріс песимізм щодо розпаду Єврозони та ймовірності подальшої фрагментації ЄС. Можемо дійти висновку, що щоразу чіткіше проступають контури кризи у процесах побудови європейської ідентичності. Це доволі чітко проявилось на фоні фінансової, міграційної, «ковідної» та інших криз, в умовах яких необхідна сильна солідаризація урядів та громадськості. Однак щодо багатьох питань цього не спостерігається, що дозволяє припускати наявність значних проблем у формуванні європейської ідентичності як запоруки стійкості ЄС.

Очікувано, що інтеграція на теренах ЄС мала б зблизити системи цінностей та переконань населення, а також призвести до формування у громадян ідентифікації себе як «громадянина Європи»,

«громадянина ЄС». І навіть гасло ЄС звучало як «In varietate concordia» («Єдність в різноманітті», 2000 р.). Однак такі очікування «архітекторів ЄС» наразі не виправдалися.

Дослідження «Євробарометра», проведеного навесні 2018 р. [27], прицільно вивчало питання європейської ідентичності: чи відчують себе громадяни держав-учасниць власне як «громадяни ЄС»; наскільки прихильні вони до ЄС; які досягнення ЄС сприймаються європейською громадськістю як найвагоміші? Понад половину респондентів задекларували прихильність до ЄС (56%), а дві третини – прихильність «до Європи» (65%). Водночас у багатьох державах чітко виявляється висока прихильність саме до своєї держави/міста, села. Особливо це чітко увиразнено у Греції та Португалії (по 97%), Австрії та Кіпрі (по 96%). Натомість найнижчі показники зафіксовано в Нідерландах (71%), Мальті (79%). Саме серед респондентів Греції найбільш виражений відсоток тих, хто «дуже прив'язаний» до своєї місцевості проживання (84%) (для порівняння: у Нідерландах таку прив'язаність мають лише 33% опитаних). Загалом прихильність до країни та місцевості проживання зростає саме з віком, а також залежна від рівня освіти: чим освіченішим є респондент, тим вищу прихильність він демонструє щодо ЄС.

За результатами згаданого дослідження [27], найнижчі показники прихильності до ЄС зафіксовано в Греції (37% «прихильників» проти 63% «противників»), Чехії (38% проти 60%) та Кіпрі (39% проти 60%). Для порівняння: у Люксембургу кількість прихильників ЄС – 79%. Було зафіксовано, що особи з вищим рівнем доходів частіше підтримують ЄС; натомість ті категорії населення, які мають передусім труднощі з оплатою рахунків, схильні не підтримувати європейську інтеграцію.

2.3. Проблемні аспекти функціонування Єврозони та доцільності її реформування

Гострим залишається питання подальшого розширення Єврозони. Вже упродовж багатьох років у межах держав-учасниць ЄС обговорюється питання доцільності входження до неї. Очевидними є кризові явища в єврозоні, яка як економічний союз не набула досі завершеного інституційного оформлення та об'єднує лише 19 держав-учасниць ЄС.

Юридично прихильними до переходу на євро є Болгарія, Чехія, Хорватія, Угорщина, Польща, Румунія та Швеція, однак вони досі цього не зробили. Державні та політичні діячі Польщі, Угорщини,

Румунії та Болгарії періодично озвучують своє ставлення до питання доцільності приєднання/неприєднання їх держав до Єврозони. Під час опитувань громадян у Чехії, Данії та Швеції було зафіксовано радше негативне ставлення до єдиної європейської валюти. Водночас лише Данія офіційно відмовилась від приєднання до Єврозони під час підписання Договору про утворення Європейського Союзу (07.02.1992 р., м. Маастрихт); це ж стосувалося й Великої Британії як у минулому держави-учасниці ЄС.

На тлі наслідків глобальної фінансової кризи 2008 р. найскладнішою була боргова ситуація у державах групи GIPS (Греція, Італія, Ірландія, Португалія та Іспанія). Саме у цих державах-учасницях ЄС найбільше зросли обсяги державних боргів внаслідок сповільнення економічного зростання. У цей період проблема пом'якшувалась «шляхом випуску урядами значачених держав додаткових суверенних боргових зобов'язань, які успішно були розміщені на світових фінансових ринках», що дозволило «покрити значні бюджетні дефіцити даних країн та певним чином стабілізувати поточну боргову ситуацію» [9]. Уже тоді було очевидно, що без проведення урядами згаданих держав заходів з відновлення високих темпів економічного зростання, переходу до політики жорсткої бюджетної економії, обмеження надання державних гарантій за кредитами тощо ситуація із державною заборгованістю тільки поглиблюватиметься. Греція у 2015 р. навіть увійшла в стан технічного дефолту. 05.07.2015 р. з ініціативи уряду було навіть проведено загальнонаціональний референдум. Події у Греції становили загрозу для усієї фінансової системи ЄС. Ця ситуація активізувала в межах ЄС питання відповідальності держав-учасниць щодо виконання покладених на них зобов'язань.

У 2020 р. на тлі пандемії функціонування Єврозони ускладнилось через рекордне скорочення числа зайнятих і падіння ВВП; про це свідчать дані агентства Eurostat. Наприклад, уже в другому кварталі 2020 р. внутрішній валовий продукт в Єврозоні скоротився на 12,1% порівняно з першим кварталом 2020 р.

Питання про те, чи відбудеться перехід згаданих держав-учасниць ЄС на євро, вимагає не лише їхньої волі, а й готовності до низки вимог, зокрема таких: відповідність критеріям боргу і дефіциту бюджету відповідно до Пакту про стабільність та зростання²,

² Пакт про стабільність і зростання (Stability and Growth Pact) спрямований на гарантування дотримання державами-учасницями Економічного та монетарного союзу бюджетної дисципліни після впровадження єдиної валюти.

стримування інфляції та ін. Власне, у ст. 140 (1) Договору про функціонування Європейського Союзу (TFEU) закріплено низку критеріїв конвергенції: стабільність цін, стабільність обмінного курсу і конвергенція довгострокових процентних ставок. Також розглядається питання про сумісність національного законодавства з правилами Економічного і валютного союзу.

Відтак бачимо, що одні держави відповідають одним критеріям, інші – іншим, однак відсутні такі, що відповідають водночас усім критеріям входження до Єврозони. Це увиразнилося у звіті Європейської Комісії про конвергенцію 2020 р. [20], до прикладу: Хорватія та Швеція відповідні критерію стабільності цін; Болгарія, Польща, Хорватія, Чехія, Угорщина, Швеція – критерію державних фінансів; Болгарія, Польща, Хорватія, Чехія, Угорщина, Швеція – критерію довгострокової відсоткової ставки і т. д. Жодна з держав-учасниць ЄС не відповідає критерію обмінного курсу, бо не є членом Європейського механізму валютних курсів (European Exchange Rate Mechanism, ERM). Власне через те, що Хорватія та Швеція не входять до ERM, вони наразі не відповідні усім необхідним критеріям економічної конвергенції. Також проблему становить те, що національне законодавство усіх згаданих держав-учасниць, окрім Хорватії, не вповні узгоджено з правилами функціонування Економічного та валютного союзу. Ці питання має бути узгоджено з огляду на те, що всі держави-учасниці ЄС (крім Данії) мають зобов'язання все ж приєднатися до Єврозони.

2.4. Суперечності між державами-учасницями ЄС на тлі міграційної кризи

Міграційна криза стала яскравим прикладом складності вироблення країнами ЄС спільної позиції з гострих питань. У 2015 р. понад мільйон біженців прибули на терени ЄС, шукаючи порятунку від воєн та переслідувань. Основним чинником, який вплинув на різке зростання кількості шукачів притулку на теренах ЄС, стала громадянська війна в Сирії.

«Дублінський регламент» (де-юре він зберігає чинність) виявився нежиттєздатним у конкретній ситуації 2015 р. Відповідно до цієї системи біженці повинні просити притулку в тій державі ЄС, через яку вони потрапляють на терени ЄС. Це створило найбільше навантаження на держави Середземномор'я (Італію, Іспанію та Грецію). Відомо, що ці три держави ЄС упродовж багатьох років

лобіюють ідею зміни цієї системи як несправедливої, отже, вимагають її зміни³. На початку міграційної кризи 2015 р. Єврокомісія запропонувала механізм розподілу біженців у країнах ЄС за квотами, який найперше бойкотували країни Центральної та Східної Європи. Відповідно до квотної системи розподілу біженців, усі держави-учасниці мали б прийняти певну кількість мігрантів залежно від площі території конкретної держави та кількості її населення.

Події перших місяців міграційної кризи продемонстрували неспроможність держав-учасниць ЄС домовитися щодо спільної політики стосовно шукачів притулку. Отже, у межах ЄС сформувалися окремі блоки з протилежними інтересами. Вочевидь проблема полягала не стільки в чисельності шукачів притулку, скільки у відсутності солідарності між державами-учасницями, щоб опрацювати спільну політику реагування на міграційний виклик, відсутність солідарності щодо того, як приймати та розподіляти шукачів притулку. Передусім держави «Вишеградської четвірки» відмовилися приймати біженців, відповідно до визначених для них квот. Польща мала прийняти 7 тис. осіб, Чехія – 1,6 тис., Угорщина – 1,3 тис. осіб. Згадані держави наполягають, що інституції ЄС не можуть примушувати до прийняття шукачів притулку, позаяк це питання безпекової політики, які країни вирішують на національному рівні. При цьому передусім радикально налаштовані політичні актори вдавалися до мови ворожнечі: мігранти з Північної Африки та Близького Сходу становлять загрозу для їхніх переважно білих і християнських суспільств.

Наприклад, у 2015 р. польський уряд спершу погодився на прийняття біженців у межах розподілу біженців між країнами ЄС. Згодом, після приходу до влади у Республіці Польща консервативної партії «Право і справедливість» (PiS) (вибори пройшли 25.10.2015 р.), було озвучено відмову приймати біженців з Близького Сходу і Північної Африки. Основним аргументом було те, що Польща вже прийняла велику кількість мігрантів з України після 2014 р., а згодом приймала ще й шукачів притулку з Білорусі.

Загалом усі держави-учасниці Вишеградської четвірки виступили за заходи щодо зміцнення південних кордонів ЄС від проникнення нелегальних мігрантів. Відомою є критична реакція Європейської Комісії на цю позицію країн V4: у 2017 р. подано позов до суду ЄС на Польщу, Угорщину та Чехію, і той у квітні 2020 р.

³ До протестів проти «Дублінського регламенту» активно долучається громадськість. Наприклад, перед Європейським парламентом у Брюсселі 27.06.2018 р. проведено масштабну акцію з хештегом #ChangeDublin.

визнав протиправними дії цих трьох держав, які відмовилися приймати біженців під час міграційної кризи 2015 р., а отже, порушили цим взяті зобов'язання. Зауважимо, що повною мірою обов'язок прийняти біженців згідно з квотами не виконала більшість держав ЄС⁴, але Європейська Комісія подала до суду лише на Польщу, Чехію та Угорщину.

Комплекс проблем прийняття біженців та їх адаптації у спільноти держав-учасниць ЄС доцільно розглядати й через призму демографічної кризи. Прогнозуються зміни у чисельності робочої сили, а відтак – очікуваним є значне зменшення економічного зростання ЄС. За прогнозами, до 2050 р. через складні демографічні показники ринку праці в ЄС не вистачатиме 68 млн працівників [25]. Водночас таку ситуацію можна розглянути й під тим кутом зору, що нині відбувається тотальна автоматизація виробничих процесів (Четверта промислова революція), отже, у недалекій перспективі терени ЄС може чекати не нестача робочої сили, а навпаки – високий рівень безробіття і потреба виключно у високоосвічених кадрах, здатних продукувати нові технології [12, с. 55].

2.5. Протистояння між «старими» та «новими» державами-учасницями щодо стандартів демократичного розвитку

Держави-учасниці ЄС на сьогодні зберігають відмінності за інституційною відповідністю демократичним стандартам ЄС, а також цінностями, які лежать в основі політико-правової культури населення. Якість демократії погіршується загалом у світі, і ЄС сьогодні виступає частиною цього деструктивного процесу. Однак в одних державах ЄС (передусім у нордичних державах з-поміж держав-учасниць ЄС)

⁴ Звернемо увагу на кейси трьох держав Балтії для підтвердження цієї тези. 1) Від 2015 р. Естонія прийняла лише 206 біженців, причому близько половини з них згодом покинули цю країну. 2) Латвія на вимогу ЄС погодилася прийняти 531 шукача притулку, однак не виконала зобов'язання в повному обсязі. Фактично було прийнято 374 особи, а також цю державу було розкритиковано за те, що вона не доклала належних зусиль для інтеграції, подолання упереджень, ксенофобії щодо біженців та шукачів притулку, запобігання проявам мови ворожнечі щодо них. 3) Відповідно до квоти ЄС Литва мала прийняти 1105 біженців (згодом квоту було зменшено до 1077 осіб). Було прийнято лише 490 осіб⁴, до того ж багато з них потім виїхали з Литви – переважно до скандинавських держав або Німеччини [8, с. 89, 105, 224].

стандарти демократії залишаються високими, а в інших (Болгарія, Словаччина, Литва та ін.) – погіршується відповідність їм. Про це свідчать різноманітні індекси демократії та демократизації (Індекс демократії, Індекс свободи преси, Індекс трансформації Бертельсманна та ін.).

Більшість із тих держав, які увійшли до ЄС в ході останніх розширень (2004–2013 рр.), після набуття бажаного членства увійшли в стан стагнації ліберально-демократичних перетворень. Хоча щодо них з боку ЄС на момент завершення євроінтеграційних процедур і було констатовано відповідність Копенгагенським критеріям (передусім політичним), однак уже понад десятиліття відбувається неліберальний розворот. В одних державах (як-от Польща та Угорщина) ці процеси дестабілізують функціонування ЄС, суперечать стандартам демократії. В інших державах (як-от Болгарія, Литва, Румунія, Словаччина, Чехія, Хорватія та ін.) – відбувається сповільнення ще незавершених реформ на тлі посилення консервативно-націоналістичних, популістських акторів політики. Якщо до 2004 р. (у випадку Румунії та Болгарії – до 2007, Хорватії – 2013 р.) для держав Центральної та Східної Європи перспектива бути прийнятими до ЄС була мотивом до демократизації, то після набуття членства наявне зниження мотивації продовжувати реформи для подальшого зближення зі стандартами ЄС. У деяких державах (наприклад, у Чехії) поворот до консервативного націоналізму (як в Угорщині та Польщі) не відбувся, але активізувалися нові популістські партії, а в політичному курсі прем'єр-міністра А. Бабіша вбачаються елементи неоавторитарної політики; все це становить проблему для відповідності цієї держави демократичним стандартам ЄС.

Якщо звернутися до кейса Словаччини, то погодимося з оцінкою О.Григор'єва, що демократична трансформація цієї держави відбувається зигзагоподібно, позаяк вона супроводжується авторитарними реверсами [5, с. 148]. Про зростання загрози авторитарного реверсу свідчать результати виборів 2016 р. (прихід у парламент крайніх партій), а також резонансне вбивство 21.02.2018 р. журналіста-розслідувача Я. Куцяка. Зауважимо, що й сам перебіг слідства та судового процесу у справі Я. Куцяка засвідчив невідповідність Словаччини Копенгагенським критеріям (політичним із них – верховенство права, дотримання прав людини). Йдеться про те, що суд виправдав (03.09.2020 р.) основного підозрюваного у замовленні вбивства журналіста та тих, хто був запідозрений у посередництві. Суд не знайшов у діях головних підозрюваних достатніх доказів для обвинувачення у вбивстві й обмежився

накладенням штрафу за незаконне носіння зброї. Звичайно ж, формально у цій резонансній справі було знайдено «винного», однак істинний стан справ увиразнив великі проблеми Словаччини в частині гарантування прав людини та верховенства права.

Руйнівні антидемократичні процеси розгортаються і в Румунії через ініціативи лідера румунської партії PSD Л. Драгні. Особливістю Румунії є доволі розвинене продемократичне громадянське суспільство, яке особливо у 2017-2018 рр. було активізоване на опір авторитарному реверсу. І в цьому контексті силовий розгін мирного протесту 10.08.2018 р. показав, наскільки сильним є на рівні румунського парламенту опір ліберально-демократичній трансформації країни та її зближення зі стандартами ЄС.

Таких прикладів ми можемо навести чимало щодо держав-учасниць ЄС, особливо «хвиль» розширення. Бачимо, що «нові» держави-учасниці ЄС, у яких демократичні цінності не є стійкими, а інституційні реформи не завершено, є сприятливим ґрунтом для підйому антиінтеграційного дискурсу, євроскептицизму, активізації мови ворожнечі, лівого та (особливо) правого популізму. У парламентах таких держав знаходять підтримку законопроекти, які увиразнюють консервативно-націоналістичні ідеї, що часто суперечить демократичній політиці ЄС.

Назвемо два приклади, які стосуються відмови частини «нових» держав-учасниць ЄС ратифікувати: 1) Конвенцію Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами (Стамбульську конвенцію) (Литва, Латвія, Словаччина, Угорщина, Чехія); 2) Глобальний пакт про міграцію (Латвія, Польща, Словаччина Угорщина, Чехія). У контексті наведених прикладів відзначимо, що факт ратифікації у більшості держав не стає запорукою виконання положень документа. Навіть навпаки: держави, які підтримали імплементацію документа у національні правові системи, згодом заявили про бажання вийти з держав-підписантів. Наприклад, Польща влітку 2020 р. актуалізувала питання такого виходу (станом на 01.03.2021 р. таку ініціативу не було реалізовано, хоча дебати ведуться перманентно).

На жаль, рудименти минулої тоталітарної доби ще настільки існують в «нових» державах-учасницях, що ЄС наразі не вдалося якісно протистояти впливу історичного спадку. До того ж останніми роками ЄС визначив для себе нові пріоритети й у їх системі недостатньо (як того вимагає ситуація з відходом окремих держав від стандартів демократії) визначено комплекс заходів із запобігання та протидії погіршенню якості демократії. Безпека, стале економічне

зростання, кліматична політика тощо означувалися пріоритетами ЄС. Натомість проекти з інституційних перетворень у «молодих» європейських демократіях, ціннісних продемократичних змін було скорочено. За 2020–початок 2021 рр. увага до проектів підвищення якості демократії ще більше знизилась на тлі концентрації уваги до проблеми пом'якшення деструктивних наслідків Covid-19 для економіки ЄС, а також інших «антиковідних» проектів.

2.6. Розбіжності між державами-учасницями ЄС на тлі пандемії Covid-19

На початку пандемії запровадження прикордонного контролю в Шенгенській зоні спричинило хаос, тривалі очікування на кордоні, переривання ланцюгів постачання. Дії держав-учасниць ЄС навесні 2020 р. засвідчили незлагодженість заходів національних урядів задля уповільнення інфікування населення, а також графіків їх впровадження. Це сприяло деструктивному дискурсу євроскептиків і популістів щодо нежиттєздатності ЄС.

У 2020 р. лідери держав ЄС солідаризувалися в тому, що боротьба з новою пандемією є найбільшим викликом з часів Другої світової війни для Європи. Однак попри декларативні заяви про єдність у протидії новому виклику, уже на старті коронавірусної кризи чітко проявилася недостатня солідарність держав-членів ЄС. Зокрема, Італія першою озвучила заклики до ЄС активувати свій механізм цивільного захисту – систему надання оперативної допомоги при надзвичайних ситуаціях для того, щоб отримати необхідне медичне обладнання. Однак попри заклики Єврокомісії до держав-учасниць допомогти Італії, жодна з держав-учасниць ЄС не відправила Італії потрібне обладнання, засоби індивідуального захисту тощо [13]. Лише за деякий час Німеччина прийняла на лікування хворих із найбільш уражених вірусом районів Італії та Франції, а також відправила до Італії засоби захисту. Це приклад того, що в ЄС оперативно не спрацьовує взаємодія на кшталт «один за всіх і всі за одного». Хоча, з іншого боку, за даними інституцій ЄС від моменту інституціоналізації механізму цивільного захисту у 2001 р. загалом було відреаговано «на понад 420 запитів про допомогу всередині ЄС та з-поза нього» [21]; в тому числі й пандемія Covid-19 на певному етапі зумовила певні реакції.

Пандемія Covid-19 коштуватиме ЄС трильйони євро, і серія перемовин 2020 р. показала розбіжності між державами-учасницями в тому, з яких джерел зібрати необхідні кошти, на що їх витратити, як

саме розподілити. Найбільшою проблемою для ЄС стала саме відсутність узгодженості та єдиного підходу, попри безпрецедентну для Європи інтенсивність спілкування у 2020–на початку 2021 рр. Традиційно лідери держав ЄС збиралися в середньому чотири рази на рік, але в останній рік зустрічі були практично щотижневі з огляду на віртуалізацію їх проведення, дистанційний характер, який не потребував дотримання процедурних формальностей.

Ця пандемія фактично поставила перед ЄС «екзистенційний вибір» [6], адже уряди держав-учасниць мали визначитися щодо механізмів фінансування виходу з економічної кризи, спричиненої коронавірусом. Екзистенційний характер цього рішення виявився в тому, що від нього залежить перехід ЄС на наступний щабель інтеграційної співпраці або ж відмова від практичної реалізації принципу європейської солідарності. 10.04.2020 р. було прийнято рішення на рівні міністрів фінансів держав-учасниць ЄС про низку заходів, зокрема, було досягнуто згоди про утворення нового фонду економічного відновлення «Нове покоління ЄС» (NGEU).

Зауважимо, що План семирічного бюджету ЄС (Multiannual Financial Framework) та пропозиція створення фонду «Нове покоління ЄС» не солідаризував держави-учасниці ЄС, а навпаки, спричинив гострі дискусії. Власне, найгостріші дебати стосуються згаданого фонду NGEU, бо на розмір підтримки буде впливати низка чинників, зокрема й рівень безробіття. Відтак ті держави, де рівень безробіття порівняно невисокий, втрачать у кількості отриманої допомоги на посткоронавірусне відновлення економіки.

18.05.2020 р. канцлер ФРН А. Меркель та президент Франції Е. Макрон ініціювали створення фонду відновлення економіки держав-учасниць ЄС розміром 500 млрд євро. Німецько-французька пропозиція полягала в наданні дотацій постраждалим від пандемії Covid-19 країнам. 27.05.2020 р. було представлено план «Next Generation EU» («ЄС наступного покоління»), обсяг якого перевищив пропозицію А. Меркель та Е. Макрона: він сягнув 750 млрд євро. Чотири держави (Австрія, Данія, Нідерланди та Швеція – їх ще образно називають «Ощадливою четвіркою», Frugal four) зайняли скептичну позицію щодо ідеї створення фонду на таких засадах, бо більшість виплат матимуть характер саме грантів, дотацій, а не позик. Ці консервативні у фінансовому плані держави ЄС традиційно виступають за жорстку фіскальну політику, є противниками ідеї колективного боргу. Натомість, наприклад, Італія, яка і так вже має значну заборгованість, наполягала на наданні фінансування на засадах безповоротності. Австрія, Швеція, Данія та Нідерланди подали

контрпропозицію до франко-німецької ініціативи, яка не лише визначає інші умови її надання, а й пропонує обмежити надання фінансової допомоги двома роками. «Ощадлива четвірка» заперечила, щоб борг держав-учасниць ЄС став спільним, а також не хоче подальшого збільшення бюджету ЄС.

Відзначимо, не лише держави «Ощадливої четвірки» мали застереження щодо пропозиції ФРН та Франції, однак із зовсім інших мотивів. Східні члени ЄС (держави Балтії, Вишеградської четвірки та Румунія) також критично ставляться до формули Комісії, оскільки значна частина коштів надійшла б у найбільш постраждали країни Південної Європи.

Наголосимо, що держави «Ощадливої четвірки» не заперечують доцільність фонду NGEU, однак пропонують надавати допомогу саме як кредит (з поверненням), а не як дотацію (безплатно та без повернення). Зокрема, таку позицію чітко озвучив Федеральний канцлер Австрійської Республіки С. Курц⁵. Відзначимо, що такий підхід уповні узгоджується з протестантською трудовою етикою, відповідно до якої «сама праця – це сенс людського життя» [16, с. 136]; в поєднанні ощадливості та наполегливої праці вбачається шлях до фінансового успіху.

Переговорний процес щодо фонду NGEU вкотре увиразнив відмінності між багатшими країнами ЄС (північ) та біднішими (південь), економіка останніх з яких якраз найбільше й постраждала в результаті пандемії коронавірусу. Як відомо, у підсумку країни «Ощадливої четвірки» все ж пішли на поступки лобістам (ФРН та Франції) ініціатив посткоронавірусного відновлення ЄС. Сторони погодили співвідношення допомоги постраждалим економікам ЄС, а саме – 390 млрд євро як гранти, дотації та 360 млрд євро як кредити. Досягнення цієї домовленості одразу було схарактеризовано як «знак солідарності» (оцінка нинішнього очільника Європейської Ради Ш. Мішеля), бо вперше країни ЄС взяли на себе спільні боргові зобов'язання, а ЄС довів свою життєздатність під тиском.

Ще однією проблемою в контексті, з одного боку, наслідків пандемії для ЄС, а з іншого, – лінії розлому між державами-учасницями ЄС, став опір Угорщини та Польщі прийняттю довгострокового бюджету ЄС та фонду порятунку економіки держав-учасниць. Однією з умов отримання країнами фінансування є неодмінне дотримання ними принципу верховенства права. Водночас, як ми уже згадували вище, Угорщина і Польща обвинувачуються

⁵ Див.: <https://twitter.com/sebastiankurz/status/1262432177213575168>

європейськими інституціями в порушенні принципів демократії та незалежності судової влади, а відтак не можуть претендувати на отримання фінансування. Оскільки рішення про прийняття бюджету ЄС вважається прийнятим за підтримки всіх без винятку 27 держав-учасниць, то в межах ЄС довелося шукати механізми деескалації напруги. Знаходження завдяки зусиллям А. Меркель такого компромісу уможливилось, адже для ЄС одним із пріоритетних питань 2020-2021 рр. є забезпечення солідарності держав-учасниць у питанні врегулювання наслідків економічної кризи, пов'язаної з Covid-19.

2.7. Зіткнення інтересів держав-учасниць щодо подальшого розширення ЄС

Одне з питань, яке не має однозначного сприйняття в межах ЄС, – це подальша перспектива розширення інтеграційного об'єднання. З одного боку, дебатуються проблема доцільності прийняття нових держав-учасниць загалом, а з іншого, – помітні застереження окремих держав щодо конкретних держав-кандидатів. Відомо, що нині п'ять держав є кандидатами на членство в ЄС: Туреччина (з 1987 р.), Північна Македонія (з 2004 р.), Чорногорія (з 2004 р.), Албанія (з 2009 р.) та Сербія (з 2009 р.). Окрім цього, наявні потенційні кандидати на членство (Боснія та Герцеговина, Косово). У 2014 р. ЄС підписав Угоди про асоціацію з країнами Східного партнерства (Грузія, Молдова, Україна), чим підтверджено європейську перспективу цих держав. Безумовно, країни Західних Балкан можуть розраховувати на запрошення вступити до ЄС лише за умови вирішення всіх територіальних суперечок, питань щодо проходження кордонів. Однак наявна низка й інших проблем.

Переговори з Туреччиною практично зупинено від листопада 2016 р. Відсутня єдність між державами-учасницями щодо доцільності вступу Туреччини до ЄС. Одні вважають, що приєднання Туреччини додало б ЄС стабільності у Східному Середземномор'ї та у Чорному морі. Інші держави та їхні очільники стоять на позиціях, що Туреччина не відповідає стандартам ліберальної демократії; застереження викликає, що велика кількість населення Туреччини (85,5 млн осіб у 2021 р.) змінить співвідношення політичних сил в інституціях ЄС. Через «заморожений» Кіпрський конфлікт уряд Кіпру блокував переговори ЄС з Туреччиною щодо вступу. Натомість від Туреччини вимагається офіційно визнати Кіпр і завершити цей довготривалий

конфлікт. Також ЄС вимагає припинення переслідування курдів, поліпшення соціально-економічної ситуації в регіонах компактного проживання курдів.

Північна Македонія до ЄС вже 17 років має статус «держави-кандидата», однак цей процес не має поступу через вето Болгарії, накладене 17.11.2020 р., адже для остаточного схвалення переговорних рамок потрібна одностайність з боку всіх без винятку держав-учасниць ЄС. Болгарія висуває низку умов для розблокування свого вето: 1) формулювання «македонська мова» пропонується замінити на «офіційна мова Республіки Північна Македонія». Це мотивується позиціонуванням Болгарією мови Північної Македонії лише як діалекту болгарської мови, хоч і зміненої під сербським впливом; 2) Болгарія вимагає, щоб Дорожню карту реалізації «Договору про дружбу і добросусідство» (2017 р.) було включено в рамки переговорів, а це потребуватиме додаткової глави в структурі документа; 3) Болгарія вимагає закріплення питання про македонську меншину в Болгарії (це близько 1,6 тис. осіб).

Отже, Болгарія вимагає, щоб Північна Македонія беззастережно визнала, що її мова, національна ідентичність та історія насправді болгарські. Це завершило б дебати про наявність у Болгарії окремої національної меншини, адже йшлося б уже про ніби-то один народ. Натомість Північна Македонія твердо стоїть на позиції, що її народ не є частиною болгарського народу, а їх мова – це окрема південнослов'янська мова, а не регіональний діалект болгарської; факт спорідненості македонської мови з болгарською не заперечується. Відзначимо, що низка країн ЄС розкритикували позицію Болгарії, адже двосторонні суперечки з Північною Македонією не є частиною критеріїв членства в ЄС чи початку переговорного процесу.

Зауважимо, що для Північної Македонії на шляху до ЄС уже були проблеми з Грецією через назву держави, яка була співзвучна з регіоном на півночі Греції, а відтак в цьому вбачались потенційні територіальні претензії. На вимогу Греції було змінено не лише назву держави (12.02.2019 р.), а й македонський державний прапор (відмова від зображення Вергінської зірки). Завдяки поступкам Греції Північній Македонії вдалося вступити у 2018 р. до НАТО, і станом на початок 2021 р. для вступу в ЄС найперше потрібно вирішити суперечності з Болгарією щодо мови та національної ідентичності.

Також низка проблем в частині євроінтеграційної перспективи держав-кандидатів стосується Республіки Чорногорія. Зокрема, парламентські вибори, які пройшли 30.08.2020 р. у Чорногорії, можуть ускладнити євроінтеграцію цієї балканської держави. Радикальні

просербські сили (просербсько-проросійська коаліція «За майбутнє Черногорії»), які здобули значну підтримку виборців, зорієнтовані на скасування членства Черногорії у НАТО, відкриття визнання цієї державою Косова, відмову від санкцій проти Російської Федерації, збереження панівних позицій Сербської православної церкви тощо. Фактично до влади прийшли політичні актори, які не визнають самого факту існування окремої черногорської нації. Вперше від проголошення незалежності у складі черногорського уряду відсутні представники проєвропейської соціал-демократичної партії Демократична партія соціалістів Черногорії (DPS). Відомо, що на хвилі ейфорії від результатів парламентських виборів у Черногорії відбулися акції насилля щодо окремих національних меншин, мусульманської громади, активізувалась мова ворожнечі тощо. Схожа ситуація уже була на цих теренах у 1992 р.: антимусульманський терор, публічні приниження представників окремих національних меншин, злочинні дії (убивства, тілесні ушкодження, посягання на життя, здоров'я, майно тощо).

Такі події в Черногорії не могли не активізувати увагу інституцій ЄС та світової продемократичної громадськості до того, чи нова влада Черногорії збереже свою прозахідну зорієнтованість, хоч формально нова керівна коаліція одразу підтвердила євроінтеграційну спрямованість⁶. Загострилося питання: як узгоджується курс на імплементацію європейських цінностей з практикою «захисту святинь» (храми, монастирі, атрибутика тощо) та доведення виняткового становища лише однієї релігійної організації (Сербської православної церкви)?

Зауважимо, що саме ЄС має вирішальне значення для подальшої демократизації Черногорії в умовах, коли Росія, Китай та Туреччина мають інтереси на Балканах, незмінно зростає політичний вплив Росії на балканських теренах, найперше – в сусідній із Черногорією Сербії. За висновками Європейської Комісії (звіт 2020 р. [24]), попри поступ у зближенні з ЄС, Черногорія не пододала значні проблеми в роботі судової системи; відстає у протидії корупції на всіх рівнях; має сильно поляризоване суспільство; на державному рівні є доволі поверххневе реагування на проблеми, на які звертає увагу ЄС.

⁶ Міністр закордонних справ Черногорії Дж. Радулович озвучив, що Черногорія буде дотримуватися «доктрини нульової проблеми» зі своїми сусідами, а вступ до ЄС залишається її головним пріоритетом [26]. Є висока ймовірність того, що такий курс йому вдасться проводити з огляду на те, що він є позапартійним міністром закордонних справ, який активно деполітизує дипломатичну службу Республіки Черногорія.

Водночас позапартійність нового чорногорського міністра закордонних справ Дж. Радуловича⁷ та його політика деполітизації дипломатичної служби дає сподівання, що попри прихід до влади доволі радикальних політичних сил, проєвропейський курс збережеться і матиме висхідну динаміку.

Окрему дискусійну проблему становить ймовірність входження до ЄС Косова (ця держава у 2008 р. проголосила незалежність від Сербії). Незалежність Косово не визнається не лише Сербією та низкою політично солідаризованих з нею держав за межами ЄС, а й кількома державами-учасницями ЄС (Греція, Іспанія, Кіпр, Румунія, Словаччина). І це попри те, що ще 08.07.2010 р. Європейський парламент ухвалив резолюцію, у якій рекомендує усім державам-учасницям ЄС визнати суверенітет Косова. Наразі цього не сталося, а відтак Косово не є кандидатом на вступ до ЄС, а лише позиціонується як кандидат на членство. За сприяння ЄС постійно тривають дипломатичні перемовини щодо вирішення статусу Косова. Попри парафування Брюссельської угоди (2013 р.), яка б зобов'язала як Сербію, так і Косово, не блокувати та не заохочувати інших до блокування прогресу іншої сторони в інтеграції з ЄС, цю угоду не було підписано. Відтак прогрес Косово щодо вступу до ЄС наразі не досягається. Одразу ж після парафування угоди Сербія задекларувала, що не планує підписувати, а відтак виконувати умови цієї угоди. Показово, що влада Сербії не має наміру визнати незалежність Косова в обмін на членство в ЄС. Це привносить ще одну лінію розлому між державами ЄС, яким незабаром, не виключено, доведеться визначитися щодо надання Сербії статусу держави-учасниці.

Відзначимо, що Франція, Нідерланди та Данія стурбовані готовністю ЄС надати членство державам Балканського півострова з огляду на високий рівень злочинності та корупції. Французький уряд найперше виступає проти вступу Албанії, а данський та нідерландський – і проти Албанії, і проти Північної Македонії.

Останніми роками багато держав-учасниць ЄС ставлять питання про те, що сам процес прийняття нових членів потрібно процедурно видозмінити. Застереження щодо чергових «хвиль» розширення ЄС мають не лише високопосадовці, а й населення окремих держав. Наприклад, майже 59% громадян Франції не бачать перспектив вступу країн Західних Балкан до ЄС [23]. Схоже, що негативне ставлення французів до держав-кандидатів із Західних

⁷ Загалом цей уряд Республіки Чорногорії є технократичним та позапартійним.

Балкан відбиває їх думку про ЄС в цілому. Адже відомо, що французи належать до групи тих націй, які найменше довіряють ЄС. Саме Франція розвиває думку про те, що ЄС зростає занадто швидко і нині деякі держави-учасниці за багатьма показниками відстають від держав-фундаторів цього об'єднання. ФРН та Нідерланди загалом також поділяють цю позицію, однак озвучують її в м'якше.

Помітно, що держави Західних Балкан певною мірою «втомилися» від очікування позитивного сценарію своєї інтеграції до ЄС. Це може посилити настрої євроскептицизму, а також ще більше посилити вплив зацікавлених акторів з-поза меж ЄС, передусім Російської Федерації.

Дискусійним серед держав ЄС залишається питання про потенційний вступ до ЄС його східних сусідів, охоплених політикою «Східного партнерства. Прикладом відсутності солідарності щодо членства країн «Східного партнерства» у ЄС можуть бути хоча б результати референдуму 06.04.2016 р. у Нідерландах про затвердження Угоди про асоціацію між Україною та ЄС; на ньому 61,5% виборців проголосували проти. За таких обставин уряд Нідерландів не продовжив процедуру ратифікації цієї угоди, однак 30.05.2017 р. цей документ після численних консультацій з ЄС все ж було ратифіковано.

Очевидно, що замість того, щоб накладати вето на початок перемовин певної держави щодо вступу в ЄС, створювати різноманітні перешкоди цьому процесу, держави ЄС мали б: 1) наполягати на послідовному виконанні вимог для вступу країнами-кандидатами; 2) розробляти справді ефективні інструменти для моніторингу верховенства права після вступу нової держави-учасниці.

Висновки

Референдум у Великій Британії (Brexit) та потенційна загроза схожих референдумів у інших державах-учасниках (Nuhit, Polexit, Roexit (Romexit), Dexit (Danexit), Nexit та ін.), міграційна криза, зростання популярності ультраправих політичних сил в ЄС, проблема гарантування безпеки в умовах агресії Росії неподалік східного кордону ЄС, доцільність подальшого розширення, забезпечення ефективного функціонування Єврозони та низка інших проблем стали тими чинниками, які ускладнюють поступальне функціонування ЄС. Пандемія коронавірусної інфекції лише загострила багато питань перспективи функціонування євроінтеграційного об'єднання; ця криза стала реальним

екзистенційним викликом згуртованості та відданості стандартам верховенства права, прав людини в ЄС. Саме під впливом руйнівних наслідків пандемії Covid-19 у ЄС почали піддавати сумніву самі основи європейської інтеграції.

Не виключено сценарій «побудови двошвидкісної Європи, коли «проблемні» держави цілком залежатимуть від країн-локомотивів економічного зростання» [10, с. 47]. За наявності багатьох «ліній розломів» у межах ЄС наявні кілька відмінних сценаріїв майбутнього розвитку ЄС:

- збереження наявної моделі ЄС. Відбуватиметься концентрація уваги ЄС на реформах, інвестиціях та створенні робочих місць. Цей сценарій видається малореалістичним, бо у випадку серйозних розбіжностей між державами-учасницями, єдність євроспільноти одразу буде поставлено під питання. До прикладу, міграційна криза 2015 р., проблеми з прийняттям довгострокового бюджету ЄС та плану порятунку економіки у 2020 р. показали проблематичність такого сценарію розвитку ЄС у майбутньому;

- звуження кількості сфер, у яких ЄС зуміє сконцентрувати зусилля. Це може бути співпраця у сферах безпеки та оборони, сприяння інноваціям, міграційна політика тощо;

- мінімізація функцій ЄС до формату спільного ринку, однак відмова від просування політичної інтеграції;

- розвиток сценарію «Європа різних швидкостей». Такий сценарій потенційно дозволив би країнам-учасникам об'єднатися у свого роду «коаліції зацікавлених», що уможливить здійснення спільної політики в конкретних сферах (безпека та оборона, соціальна політика, міграційна політика тощо);

- посилення співпраці та централізації в рамках ЄС. Головну роль у цьому сценарії може відігравати Економічний і монетарний союз ЄС.

Список використаної літератури

1. Акуленко Л. Глобальні виклики для ЄС: 5 сценаріїв і реальність. *VoxUkraine*. 13 квітня 2017 р. URL: <https://voxukraine.org/uk/globalni-vikliki-dlya-yes-5-stsenariyiv-i-realnist/>

2. Бабій Д.В., Прихненко М.І. Питання ідентичності в сучасному Європейському Союзі. *Вісник студентського наукового товариства Донецького національного університету імені В. Стуса*. 2020. Вип. 12. Том 1. С. 11–16.

3. Барановський Ф. Особливості розвитку та проблеми подальшого розширення ЄС контексті успішної реалізації

євроінтеграційного курсу України. *Наукові записки [Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України]*. 2007. Вип. 36. С. 161–168.

4. Блошко Т. Розпад ЄС неминучий? *Точка доступу*. 2 лютого 2016 р. URL: <https://dostyp.com.ua/top-novina/rozpad-ies-nieminuchii>

5. Григор'єв О.В. Ризики ерозії ліберальної демократії: приклад Словаччини. *Вісник Маріупольського державного університету. Сер. Історія. Політологія*. 2018. Вип. 22–23. С. 146–154.

6. Емерсон М. Антикризисний компроміс: як ЄС рятуватиме свою економіку від коронавірусу. *Європейська правда*. 14 квітня 2020 р. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/experts/2020/04/14/7108677/>

7. Ковальчук Т.І. Формування європейського громадянства як особлива форма Об'єднаної Європи. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*. 2009. Вип. 83 (част. II). С. 144–148.

8. Кокорєв О.В. Інституційна та ціннісна відповідність держав Балтії політиці ЄС щодо зміцнення ліберальної демократії. *Одеса: Гельветика*, 2020. 340 с.

9. Лубкей Н.П. Боргові проблеми країн Єврозони: передумови та заходи щодо попередження ескалації. *Західноукраїнський національний університет*. URL: <http://dspace.wunu.edu.ua/jspui/bitstream/316497/14248/1/teza.pdf>

10. Мартинов А. Проблеми та перспективи формування ідентичності Євросоюзу. *Європейські історичні студії*. 2016. № 5. С. 33–50.

11. Мовчан П.П. Проблеми формування європейської ідентичності в Європейському Союзі. *Вчені записки ТНУ ім. В.І. Вернадського. Сер.: Державне управління*. 2018. Том 29 (68). № 1. С. 32–36.

12. Наумкіна С.М., Зіскін О.С. Технологічний чинник видозміни інституту соціальної держави. *Вісник Донецького національного університету імені Василя Стуса. Сер. Політичні науки*. 2019. № 4. С. 53–58.

13. Омеляненко В. Солідарність та коронавірус: чи витримає ЄС тиск кризи *Рубрика*. 15 квітня 2020 р. URL: <https://rubryka.com/blog/koronavirus-eu/>

14. Переформатування європейської інтеграції: можливості і ризики для асоціації Україна-ЄС / В. Сіденко (керівн. проекту) та ін. Київ: Заповіт, 2018. 214 с.

15. Потіха А. Європейський Союз в умовах кризи. *Україна: події, факти, коментарі*. 2020. № 8. С. 36–43. URL: <http://nbuviap.gov.ua/images/ukraine/2020/ukr8.pdf>

16. Тетерятников К.В. Протестантська трудова етика та український контекст. *Актуальні проблеми філософії та соціології*. 2017. Вип. 15. С. 135–138.

17. Шульга М. Критерії європейської ідентичності. *Політичний менеджмент*. 2010. № 2. С. 139–147.

18. Autumn 2019 Standard Eurobarometer: immigration and climate change remain main concerns at EU level. *European Commission website*. 20 грудня 2019 р. URL: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/IP_19_6839

19. Chopin T. The “Populist Moment”: Towards a “post-liberal” Europe? *Les Cahiers européens de Sciences Po*. 2017. № 1. Paris: Centre d’études européennes at Sciences Po.

20. Convergence report reviews Member States' progress towards joining the euro area. *European Commission*. 10 June 2020. URL: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/ip_20_1011

21. EU Civil Protection Mechanism. *An official website of the European Union*. 27 листопада 2020 р. URL: https://ec.europa.eu/echo/printpdf/what/civil-protection/mechanism_en

22. European Identity: A Historical Reader. BasingstoNe : Palgrave Macmillan, 2013. 328 p.

23. Hübner C. Eichhorn J., Molthof L. It's the EU, Not Western Balkan Enlargement... French public opinion on the EU membership of the Western Balkans. New York : Open Society Foundations, 2021.

24. Key findings of the 2020 Report on Montenegro. *European Commission*. 6 October 2020. URL: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/COUNTRY_20_1796

25. Project Europe 2030 – challenges and opportunities. Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2010.

26. Radulović D. As Montenegro reforms, help us achieve our EU goal. *Emerging Europe*. 13 January 2021. URL: <https://emerging-europe.com/voices/as-montenegro-reforms-help-us-achieve-our-eu-goal/>

27. Standard Eurobarometer 89 “European citizenship”. Report. European Commission, 2018.

28. Standard Eurobarometer 93. *An official website of the European Union*. 23 жовтня 2020 р. URL: <https://ec.europa.eu/commfrontoffice/publicopinion/index.cfm/survey/getsurveydetail/instruments/standard/surveyky/2262>

Розділ 3. КРИЗОВІ ДЕТЕРМІНАНТИ ПОЛІТИЧНОГО ЖИТТЯ В УМОВАХ ПАНДЕМІЇ

3.1. Природно-епідеміологічні фактори новітніх політичних змін

Епідемії та пандемії були супутниками людства протягом усієї історії. Вони були описані ще давньосхідними та античними авторами. Протягом тисячоліть, ці явища природного характеру вносили корективи у соціальне, економічне та політичне життя.

Уже в VI ст. н.е. майже увесь цивілізований світ того часу охопила пандемія чуми. У XIV ст. пандемія цієї ж хвороби («Чорна смерть») призвела до знелюднення цілих регіонів та країн у Європі. Через катастрофічну нехватку робочих рук ті працівники, що залишилися в живих, вимагали собі кращих умов праці. Політична еліта, прагнучи не допустити зростання впливу цих груп населення, намагалася реагувати в інтересах багатих прошарків. Так, у 1351 р. англійським парламентом було прийнято «Статут про робітників», який законодавчо обмежив розмір заробітної плати працівників. Але все одно значимість людей незнатного походження зростала, адже ефективність праці залишалася низькою, а смертність серед простолюдинів, що жили в тісних будинках та антисанітарії, була вищою, ніж серед заможних верств, які могли ізолюватися в замках і палацах.

Згадана пандемія, знелюднивши цілі міста, призвела до нестабільності старих порядків, зокрема, у ремісничих цехах вже не завжди вдавалося передавати професію від батька до сина, до цехів приходили нові люди, для яких це ставало соціальним ліфтом. У Франції, наприклад, почав інституціоналізуватися «третій стан», до якого входили всі групи населення, окрім духовенства та дворянства. Він був представлений і в Генеральних Штатах.

У цей же період спостерігаються перші організовані спроби політичної еліти припинити пандемію. Так, у XIV–XV ст. було введено перші карантинні заходи у містах Європи (саме слово «карантин» походить з Італії та означає «40 днів»): кораблі, прямуючи до порту, мали стояти на карантині 30–40 днів. Обмеження на пересування між містами та всередині міст також вводилися вже в середньовіччі. У 1771 р. сталася остання велика епідемія чуми в

Європі, головним вогнищем зараження стала Москва. Показовим є приклад реакції жителів на заборону в цей час масових релігійних обрядів: москвичі вбили архієпископа та почали «чумний бунт», який було швидко придушено. Це підкреслює ірраціональність поведінки людей в умовах потрясінь: замість спроби уникнути небезпеки широкі маси людей створюють образ ворога та вчиняють відповідні дії.

Аналогічні реакції на обмежувальні заходи влади спостерігалися й у 1830-х рр. під час епідемії холери. У Росії та Австрії селяни піднімалися на «холерні бунти» через обмеження на пересування. Поширювалися чутки, що холеру спеціально розповсюджують лікарі. У Петербурзі у придушенні бунтів брав особисту участь імператор Микола I, намагаючись зміцнити таким чином свій авторитет.

Часто політичні еліти не зацікавлені в поширенні інформації щодо епідемічної ситуації, щоб не деморалізувати громадян. Так, під час Першої світової війни спалахнула пандемія грипу. Через цензуру в країнах-учасницях інформація про хворобу майже не потрапляла в пресу. Єдиною країною, преса якої об'єктивно висвітлювала пандемію, стала нейтральна Іспанія, тому цю пандемію й досі називають «іспанкою». Обмеження через війну було введено досить пізно. Влада кожної країни, регіону, міста намагалася зберегти порядок та принаймні якийсь натяк на стабільність. Так, у м. Прескотт (Арізона, США) було заборонено рукоштовання [1].

Спроби спровокувати епідемію штучно та використати її у політичній боротьбі також траплялися. Японія під час Другої світової війни розробляла бактеріологічну зброю: «Загін 731» Імператорської армії проводив експерименти на людях. Сьогодні бактеріологічна та вірусна зброя також існує у низці країн. Можливо, ця ситуація є однією з причин того, що серед «теорій змови», поширених стосовно COVID-19, є думка про вірус як штучно створену зброю.

Сучасна пандемія, безперечно, вже стала одним з найпотужніших кризогенних факторів останніх десятиліть. Ця ситуація різко змінила «порядок денний» у політичній сфері як окремих держав, так і світу в цілому. Застосовуючи аксіологічний підхід, звернемося до теорії Р. Інглхарта. На думку вченого, протягом усієї історії питання виживання було провідним для переважної більшості людства. Але помітне економічне зростання, що відбулося у повоєнну епоху, разом із формуванням держави загального добробуту (welfare state), сформувало принципово нові умови в розвинених індустріальних співтовариствах. Післявоєнні покоління виховувалися в умовах тривалої стабільності та

добробуту, що було безпрецедентним у людській історії [2, с. 131]. Жителі розвинених країн 2000–2010-х рр. жили своїм життям без суттєвих потрясінь, через що навіть криза 2008 р. здавалася катастрофічною.

Але на межі 2019–2020 рр. все змінилося: після початку стрімкого поширення коронавірусу SARS-CoV-2 проблема виживання знову набула першочергового значення. Маски, рукавички, антисептики та апарати ШВЛ стали дефіцитними благами, за них розгорнулася боротьба. Так, у березні 2020 р. Чехія привласнила 100 тисяч медичних масок, які Китай спрямував до Італії [3]. Євроскептики одразу ж скористалися цим, щоб вкотре піддати сумніву ідею європейської солідарності та взаємодопомоги.

Пандемія призвела до глобальних соціальних, економічних та політичних наслідків. У соціальному вимірі це виявилось у вимогах соціального дистанціювання, обмеження контактів, навіть зменшення популярності рукоштовання. Соціальні мережі почали поширювати контент, спрямований на мотивування людей залишатися вдома. У мережі Facebook з'явився новий смайл «ми разом», спрямований на підтримку тих, хто бореться з пандемією. Підвищена увага до здоров'я (власного та оточення), відмови від вечірок, шопінгу, прогулянок – все це залишається з нами й сьогодні, а масковий режим, імовірно, не скасує у найближчому майбутньому.

2020 р. став принципово іншим у культурному сенсі. Вперше в історії було скасовано пісенний конкурс Євробачення. Олімпійські ігри було перенесено на 2021 р., як і Чемпіонат Європи з футболу. У 2020 р. вперше у новітній історії стався глобальний локдаун в очній освіті. Практично в усіх країнах було запроваджено істотні обмеження для викладачів та здобувачів освітніх послуг. Навесні 2020 р. через пандемію COVID-19 1,6 млрд дітей та молодих людей у понад 190 країнах та територіях не відвідували навчальні заклади (91% усіх учнів та студентів) [4]. У липні 2020 р. представники організації «*Save the Children*» заявили, що 10 млн учнів можуть взагалі не повернутися за парти після пандемії [5].

Навіть у тих країнах, де рівень життя дозволяє дітям навчатися протягом усього дитинства, коронакриза спричинила (або ж актуалізувала) певні проблеми. Так, на початку травня, у розпал пандемії, 86% росіян, які мають дітей шкільного віку, висловилися за якнайшвидше повернення до очної освіти. Лише 3% виступили за поступове витіснення очної освіти онлайн-навчанням [6]. Українські діти з початку квітня 2020 р. та до літніх канікул мали можливість дивитися телевізійні уроки, які проте піддавалися критиці через

неточність даних та помилки. А флешмоб «Маю право на помилку» на захист вчителів-ведучих було проведено навіть у Верховній Раді. Крім того, онлайн-навчання дітей та віддалена робота батьків актуалізували необхідність мати вдома багато девайсів з відповідними технічними характеристиками та програмним забезпеченням, але не всі родини можуть собі це дозволити.

В економічному плані криза завдала серйозного удару по фондових ринках у лютому 2020 р. Тоді ж через локдаун у Китаї, згодом і у світі знизилася споживання нафти. У березні 2020 р. розпочалася цінова війна між Росією та Саудівською Аравією, коли на тлі падіння світових цін на нафту Саудівська Аравія оголосила про знижки 6–8 доларів за барель. Росія та інші країни, що експортували нафту (наприклад, Норвегія), недоотримали значні прибутки. При цьому Д. Трамп схвально оцінив низькі ціни на нафту [7].

Варто звернути увагу на реакцію політичних діячів на пандемію, що розгорталася. Їх позиції були різними, це залежало від країни, політичного табору та часу, у який вони висловлювали свої думки. Одним із перших серед європейських політиків на небезпеку відреагував прем'єр-міністр Італії Дж. Конте. На початку березня 2020 р. він сказав, вводячи карантин (хоча спочатку не на всій території країни): «Я беру на себе політичну відповідальність за рішення, що приймаються в ці години: ми це зробимо» [8].

Канцлерка Німеччини А. Меркель, запроваджуючи карантинні заходи, заявила: «Це серйозно!» та закликала залишатися вдома [9]. Президент Франції Е. Макрон заявив, що нація бере участь у «санітарній війні» [10]. Майже всі країни Європи ввели жорсткі обмеження. Коли виявилось, що значна частина громадян не хоче виконувати умови карантину, мери та чиновники Італії записали емоційні звернення до земляків, у яких переконливо попросили залишатися вдома. Так, президент регіону Кампанія Вінченцо де Лука заявив: «До мене дійшла інформація, що хтось планує випускні вечори. Ми відправимо туди карабінерів з вогнеметами» [11].

В українських реаліях ситуація з карантинном, на жаль, знов стала причиною не консолідації, а роз'єднання народу. Введення обмежень супроводжувалося скандалами, адже деякі суб'єкти господарювання свідомо їх порушували. Широко відомими стали київський ресторан «Велюр» та мережа гіпермаркетів «Епіцентр», які працювали під час локдауну березня-травня 2020 р. Наприкінці квітня 2020 р., коли стало очевидним, що жорсткі обмежувальні заходи завдають серйозної

шкоди бізнесу, представники місцевого самоврядування почали закликати до пом'якшення карантину або ж самовільно скасовували обмеження, йдучи на прямий конфлікт із центральною владою, як міський голова Черкас А. Бондаренко.

Слід сказати, що ця пандемія – чи не найперша, яку людство спостерігає в режимі реального часу, відслідковуючи кожен подію та маючи змогу висловлювати свою думку в соціальних мережах. Така ситуація призвела до появи цілих течій «ковід-дисидентів» та «ковідіотів» (слово «*Covidiot*» стало одним з неологізмів 2020 р.). Наявність у цих людей доступу до Інтернету зумовило появу та поширення низки конспірологічних «теорій». Так, деякі користувачі соціальних мереж заявляли про зв'язок пандемії з китайською (американською, російською, ізраїльською) біологічною зброєю. Інші встановлювали «зв'язок» між вишками 5G та захворюваністю на вірусну хворобу (у Великій Британії вандалами – прихильниками цієї версії – було пошкоджено чимало вишок). Антиглобалісти звинувачували у пандемії «світовий уряд» та навіть особисто Б. Гейтса, який буцімто планував використати паніку серед населення для «чипування» та контролю над людьми.

Очевидно, що жодна з цих «теорій» не могла отримати наукового підтвердження. А ідея щодо тотального «чипування», «відслідковування» тощо не витримує критики навіть з точки зору побутового мислення. Адже переважна більшість тих, хто висловлював такі думки, із задоволенням ділиться з усім світом через соціальні мережі подробицями свого життя: місцем роботи, родинними зв'язками, стосунками з друзями, вподобаннями та інтересами, способами відпочинку, споживацькими перевагами, підкріплюючи все вищезазначене фотографіями та відеозаписами. За таких умов майже про кожного користувача соціальних мереж вже є достатньо інформації, щоб використати її з маніпулятивною метою.

В умовах «постправди» інформація (у тому числі й стосовно пандемії) розповсюджується надто швидко й у великих обсягах. Інформації стає більше щосекундно – причому різними мовами. Зрозуміти її без спеціальних знань надто важко, а фахівцем з усіх наук бути неможливо. Тому більшу частину інформації люди сприймають на віру. А оскільки інформації багато, і часто різні лідери думок суперечать один одному, то кожен обирає для себе ту «теорію», яка комфортніша та зрозуміліша. Відтак, будь-яка конспірологічна версія, викладена з певною внутрішньою логікою, сприймається широкими

масами. А якщо людина обрала для себе певну версію, то, заходячи в Інтернет, вона шукає підтвердження саме цієї версії, і знаходить ці докази, оскільки вони є розробленими та «чекають» саме на свого споживача [12, с. 57].

Вищенаведені способи сприйняття пандемії та обмежувальних заходів призвели до появи феномена «антикарантинних протестів». Часто до таких протестів вдавалися підприємці та наймані працівники, які втрачали прибуток і робочі місця відповідно через карантинні обмеження. Однак у Бразилії протести очолив сам президент Жаїр Болсонару. В Україні такі акції проходили під гаслами «Карантин вбиває». Взагалі спроби діяти «як раніше» в умовах пандемії описав російський соціолог А. Холявін, використовуючи термін «*business as usual*», тобто ігнорування нових обставин [13].

Ситуація обмежень 2020 р. вже отримала назву «нова нормальність». У 2021 р. вибудовуються моделі та правила існування в новій нормальності, яка згодом перетвориться у просто нормальність. Це стане завершенням поточної перебудови політичної економії сучасного світу та прийняття ключовими акторами світової економіки та політики оновлених правил взаємодії. Пандемія, за словами Л. Фітуні та І. Абрамової, розмила символічну демаркаційну лінію між авторитаризмом та демократією [14, с. 5].

Негативний ефект сьогоденної кризи проявився для країн, що розвиваються, у трьох ключових аспектах: а) медико-епідеміологічному; б) різкому звуженні стратегічних перспектив стійкого розвитку; в) розбалансуванні в цілому сприятливих для більшості цих країн парадигм світового порядку та взаємовідносин між членами міжнародного співтовариства, що існували в останні два десятиліття.

Розглядаючи питання у тактичній середньостроковій перспективі, можна прогнозувати, що із завершенням гострої фази пандемії державам, що розвиваються, буде потрібна ліквідність та фінансова підтримка для того, щоб впоратися як з безпосередніми наслідками пандемії, так і вторинними ефектами в економічній та соціальній сферах. За оцінками ЮНКТАД та МВФ, їх потреби в ліквідності та фінансуванні становитимуть не менше як 2,5 трлн дол. [15]. При цьому варто відзначити, що далеко не всі країни використовують надану їм допомогу за призначенням. Так, в Уганді, за даними журналу «*The Economist*», значна частина цільових надходжень на боротьбу з наслідками COVID-19 була спрямована на потреби армії та президентського офісу [16, с. 28].

Політичний вимір пандемії виявляється і в новому типі дискримінації, який отримав назву «вакціоналізм». Генеральний секретар ООН А. Гутерреш закликав ділитися вакцинами з бідними країнами, адже «вакціоналізм» затримає глобальне відновлення після пандемії [17]. Крім того, для деяких країн питання щодо застосування тієї чи іншої вакцини для своїх громадян стало питанням політичним. Так, Білорусь застосовує російську вакцину «Спутник V», у той час як Україна дозволила використання індійської «Covishield». Дискусії щодо необхідності закупівель вакцин саме у тієї чи іншої країни тривають у публічному просторі й зараз. Ще однією проблемою є небажання людей вакцинуватися, недовіра до медицини. Тому в Індонезії серед перших вакцинували популярних у країні блогерів, які на своєму прикладі мають переконати підписників у необхідності вакцинації. Так, повідомлялося, що одночасно з президентом країни Дж. Відодо щеплення зробили популярному інстаграм-блогеру Р. Ахмаду [18].

Отже, пандемія COVID-19 істотно вплинула на економічні та політичні процеси в сучасному світі, змінивши порядок денний та актуалізувавши проблеми медицини, соціального добробуту та безпеки. У той же час політичні діячі використовували проблеми пандемії для реалізації своїх амбіцій. Деякі країни продемонстрували згуртованість у боротьбі з вірусом, інші витрачали ресурси на політичні конфлікти та «зведення рахунків», особливо шкідливі у ситуації, що склалася. Проблеми дистанціювання, вакцинації, економічних обмежень стали предметом політичного обговорення. Окрім цього, у 2020–2021 рр. відбулися певні ціннісні зрушення, про які йтиметься нижче.

3.2. Культурно-ціннісна криза та проблема соціально-політичної толерантності

Будь-яка глобальна криза торкається всіх сфер людського життя – не лише політичної, але й економічної, соціальної, культурної та ін. Не стала винятком і криза 2020 р., яка вже очевидно продовжується у 2021 р. Пандемія та економічний локдаун стали каталізаторами тих процесів, які тепер впливатимуть на політичні системи країн та на глобальну розстановку сил.

Цінності є наріжним каменем функціонування суспільства. Саме завдяки єдиній системі цінностей можуть існувати стійкі

відносини між акторами політики. Іншими словами, у суспільстві мають бути чіткі уявлення про те, що таке добре та погане, корисне та шкідливе, важливе та другорядне. Якщо консенсус з цього приводу наявний, то політична система відзначається стабільністю, якщо ж ні – неминучою є аксіологічна криза.

Можна виділити цінності, які визнаються практично всюди: життя та здоров'я людини, праця, мир тощо. Інші цінності, наприклад, релігійні, етнічні, відрізняються, а їх зіткнення має конфліктогенний потенціал. Що ж до політичних цінностей, то кожна ідеологія відстоює свій набір цінностей, які можна коротко охарактеризувати таким чином.

Свобода – важлива цінність для лібералів. Власне, саме слово «*liberty*» дало назву ідеології. Головне для лібералів – надати людині якомога більшу свободу в економічній, політичній, культурній сферах, забезпечити мінімальний контроль з боку держави. Ліберали також відстоюють права людини, завдяки представникам цієї ідеології вдалося закріпити невідчужувані права людини у законодавствах більшості країн світу.

Порядок – це цінність, яка є ключовою для консерваторів. Ця ідеологія сформувалася як відповідь на революційні потрясіння та мала на меті недопущення їх знову. Але порядок у сприйнятті класичних консерваторів – це й визнання, хоча і з певними застереженнями, нерівності людей та соціальних груп. Консерватизм активно підтримує релігію, сприяє використанню релігійних норм у політичному житті, хоча й визнає світську державу. Хоча приклад Ірану 1979 р. дозволяє нам вважати, що фундаменталісти (радикальні консерватори) можуть нав'язати суспільству традиційні цінності та змінити вектор розвитку країни.

Солідарність як цінність захищається соціал-демократами. Виникнувши як спроба ревізії марксизму, соціал-демократія спробувала поєднати тезу про необхідність соціально-економічних змін та відмову від насильства як засобу досягнення політичних цілей. Соціал-демократи наголошують на необхідності рівних можливостей для всіх, нівелюванні вроджених нерівностей (за критерієм гендеру, багатства, етнічної належності). Звідси – суперечлива теза про необхідність квотування (квоти для жінок у парламенті чи для іммігрантів на робочих місцях). Ідеологія соціал-демократів має багато спільного з ідеями фемінізму, «зеленою ідеологією», пацифізмом тощо.

При цьому слід зазначити, що в риториці та політиці сучасних політичних сил вкрай мало «чистих» ідеологічних тез.

Більшість політичних партій та лідерів вдаються до політичного «еклектизму», поєднуючи погляди та тези різних ідеологій.

Ситуація з пандемією в черговий раз продемонструвала, що прибічники різних ідеологій, цінностей, політичних партій по-різному трактують ситуацію, що склалася, та пропонують оригінальне світосприйняття. Одні й ті ж події можна використати для доведення будь-яких політико-ідеологічних тез (часто протилежних). Більше того, це активно роблять. Так, з точки зору комуністичної ідеології, саме Китай є зразком ефективного подолання пандемії, адже з весни 2020 р. кількість нових заражень там різко впала. Вже не кажучи про КНДР, яка взагалі заявляє про відсутність у себе вірусу (хоча, звичайно, переконалися в цьому чи довести протилежне вкрай складно через брак даних). Антикомуністи ж, навпаки, наголошують на тому, що саме Китай став імовірним місцем зародження вірусу, а першого лікаря, який заявив про пандемію, Лі Веньяня, офіцери поліції змусили дати підписку про «нерозповсюдження чуток» (невдовзі після цього лікар захворів на COVID-19 та помер). Слова іншої лікарки, Ай Фень, яка однією з перших поставила новий діагноз (її називали «*the whistle-giver*» – та, що подала свисток), видалялися цензорами з Інтернету. Тоді ж влада Уханю заявила: «Поліція закликає всіх користувачів не фабрикувати чулки, не розповсюджувати чулки, не вірити чуткам» [19]. Це ще більше переконало противників політики Китаю в тому, що влада країни приховує масштаби епідемії та факти передачі вірусу від людини до людини.

З точки зору соціал-демократів, поширенню пандемії сприяли комерціалізація медицини та домінування корпорацій. З точки ж зору консерваторів, навпаки, держава не може впоратися з такого роду кризою, тому медицина та інші стратегічні галузі мають бути приватизовані. Антиглобалісти, «зелені» та інші рухи також виробили свої візії цієї проблеми. На нашу думку, сьогодні противники США перебувають у досить вигідному становищі під час політичних дискусій, адже саме США з весни 2020 р. посідають перше місце і за кількістю інфікованих, і за кількістю померлих.

Повертаючись до проблеми цінностей, згадаємо тезу Р. Інглхарта про те, що протягом усієї історії питання виживання було провідним для переважної більшості людства. Але помітне економічне зростання, що відбулося у повоєнну епоху, разом із формуванням держави загального добробуту (*welfare state*), сформувало принципово нові умови в розвинених індустріальних товариствах. Післявоєнні покоління виховувалися в умовах тривалої стабільності та добробуту, що було безпрецедентним у людській історії [2, с. 131]. Нові покоління

поділяли й інші цінності – захисту довкілля, толерантності, самовираження тощо. Це спричинило аксіологічну кризу, коли старше покоління вважає пріоритетними цінності виживання (*survival values*), у той час як молодь чимдалі тяжіє до цінностей самовираження (*self-expression values*). Це не могло не зумовити появу нових політичних рухів, що акумулювали інтереси нових поколінь, таких як «зелені» чи антиглобалісти. Означена ціннісна трансформація вказує на посилення індивідуалістичної орієнтації людини в умовах постмодерну [20, с. 36].

У 2020 р. відбувся ціннісний злам, який, на нашу думку, характеризувався тим, що на перший план знову вийшли «*survival values*» (цінності виживання). Під час пандемії актуалізувалася проблема збереження життя та здоров'я. Так, великої популярності у соцмережах набули фото- та відеорепортажі з Китаю, Італії, США та інших країн, де ситуація була надзвичайно серйозною. Саме дискурс здоров'я тимчасово витіснив інші наративи. Люди стали слідувати за темпами розповсюдження вірусу, ділитися один з одним думками щодо протидії (у більшості випадків це не мало жодного стосунку до медичної науки), намагалися скоротити кількість та інтенсивність соціальних контактів. Втім, через брак даних та схильність вірити чуткам і міським легендам громадяни часто поводили себе неконструктивно. Прикладом масової девіантної поведінки стали протести проти повернення в Україну здорових громадян, евакуйованих з Уханю: мешканці Нових Санжар напали на автобуси, які везли на обсервацію їхніх співвітчизників. Це, на нашу думку, є проявом домінування цінностей виживання, поєднаних з катастрофічною необізнаністю в природничих науках та відсутністю емпатії (співчуття) до людей, що опинилися в складних життєвих обставинах.

Великі суми виділялися на лікарні, а медичні маски стали дефіцитним товаром (вище ми зазначали, що за них між країнами навіть точилася боротьба). Ситуація посилилася тим, що хвороба (на відміну від Еболи чи свинячого грипу) була діагностована у багатьох політичних лідерів, у тому числі глав держав. Серйозності ситуації додали летальні випадки серед відомих людей. Так, серед померлих від COVID-19 були В. Жискар д'Естен (Франція), В. Кебич (Білорусь), Г. Кернес (Україна). У Зімбабве лише за тиждень пішли з життя три міністри [21]. Відповідно, політичний дискурс став обертатися передусім навколо успішності або неуспішності боротьби з пандемією.

Карантин, введений більшістю країн світу, став найбільшим одночасним обмеженням прав і свобод людини не з воєнних причин за останнє століття. Це призвело до переосмислення понять свободи та

демократії. Пандемія сильно розмила символічну демаркаційну лінію в міждержавному політичному дискурсі «демократія – авторитаризм». За перші два місяці більшість демократичних країн, не застосовуючи громіздку процедуру, передбачену національними законодавствами, через вказівки органів виконавчої влади обмежили значну кількість свобод громадян, які не обмежувалися практично ніколи [14, с. 5–6].

Під час пандемії було переосмислено ті цінності та блага, які карантин істотно обмежив. Так, намагаючись знайти привід для виходу з дому, люди вигулювали собак, часто не своїх. Можливо, це є проявом протесту, психологічного несприйняття будь-яких обмежень.

Російський соціолог В. Вахштайн, описуючи соціальні настрої під час пандемії 2020 р., проводить паралелі із ситуаціями в Монреалі (1885 р., чорна віспа) та Гонконзі (2003 р., атипова пневмонія). У Монреалі відбулася поляризація суспільства, проявилися всі наявні на той час розколи: англійці проти французів, протестанти проти католиків, англофони проти франкофонів, Іст-Енд проти Вест-Енду тощо. У Гонконзі, який лише шість років перебував у складі КНР, спостерігалася солідаризація суспільства (у тому числі проти некомпетентного, як вважали жителі міста, уряду Китаю). Третій сценарій – атомізація, те, що відбувалося у 2020 р. у Москві, коли більшість людей залишилися сам-на-сам зі своїми проблемами [22].

У 2020 р. спостерігалось багато трудових досягнень та проявів філантропії, пов'язаних з боротьбою проти пандемії. Так, загальновідомим прикладом стало будівництво лікарні в Китаї за декілька днів. Британський ветеран Томас Мур до свого 100-річчя зібрав велику суму пожертв для боротьби з коронавірусом. Враховуючи його заслуги, Єлизавета II присвоїла філантропу титул лицаря [23]. Ці та інші випадки мали важливе соціально-політичне значення, адже мотивували людей згуртовуватися та боротися проти пандемії.

Втім, поширювалися й ксенофобські настрої. На початку пандемії часто як об'єкти агресії виступали громадяни Китаю. Навіть у 2021 р. співробітник канадського посольства в КНР замовив футболку з індивідуальним принтом, що включав силует кажана та напис «Ухань». Канада принесла вибачення за інцидент [24].

2020 р. став також роком переосмислення проблем расизму, шовінізму та толерантності й поваги. У травні 2020 р. у Міннеаполісі (США) темношкірого Дж. Флойда було вбито під час затримання білим поліцейським Д. Шовіном. Після цього в США почалися масштабні соціально-політичні протести під гаслом «*Black Lives Matter*» (житті темношкірих важливі). Це гасло існувало вже декілька

років, але цього разу протести набули масових масштабів. На вулиці міст США вийшли не тільки темношкірі та представники етнічних меншин, а й білі американці, які виступали проти расизму, який має місце в американському суспільстві. Рух «*Black Lives Matter*» є децентралізованим рухом безлідерського типу (на кшталт французьких «жовтих жилетів»).

Тут слід згадати про певний політико-ціннісний розкол, який досі існує в США. У 1861–1865 рр. тривала Громадянська війна, у якій брали участь власне США та Конфедеративні Штати Америки, сепаратистське державне утворення з рабовласницьким ладом. Після поразки конфедератів та Реконструкції південні штати було реінтегровано в політичну та економічну систему США, але на ідеологічному рівні зберігалися розбіжності. Так, генерали армії конфедератів досі вважаються героями для значної частини білих жителів Півдня. У 2011 р. 30% американців відчували негативні емоції, коли бачили прапор Конфедерації, і лише 9% – позитивні [25]. У той же час прапори деяких штатів США містили елементи прапора Конфедерації, наприклад, таким був прапор Міссісіпі з 1894 р. У 2021 р. було прийнято новий прапор штату без символів часів Громадянської війни.

Протести 2020 р. проти расизму не обмежувалися мирними акціями. Демонстранти влаштовували сутички з поліцією, брали участь у пограбуваннях крамниць та вуличних заворушеннях. Подібні ситуації спостерігалися не лише у США, де було знищено та пошкоджено низку пам'ятників політичним діячам, погляди яких можна охарактеризувати як расистські (із сьогодишніх ціннісних позицій). На пам'ятнику У. Черчиллю в Лондоні було зроблено написи «расист», а статую короля Леопольда II у Бельгії було демонтовано владою. Тобто протести призвели до перегляду політичними елітами ставлення до історичного минулого низки країн. Спостерігалися й курйози: так, у Шотландії було зроблено напис «король-расист» на пам'ятнику Роберту Брюсу, королю Шотландії XIV ст., який не проводив жодної колоніальної експансії та, ймовірно, навіть не зустрівач представників інших рас.

На нашу думку, зважену позицію зайняв прем'єр-міністр Великої Британії Б. Джонсон. Відповідаючи на пропозиції перенести пам'ятник Черчиллю, він заявив: «Це абсурдно та ганебно, що цей національний пам'ятник сьогодні перебуває під загрозою атаки протестувальників, які використовують насильство. Так, іноді він висловлював думки, які були і є неприйнятними, але він був героєм, і він повністю заслуговує на меморіал» [26].

У цілому рух проти пам'ятників, не тільки «*Black Lives Matter*», можна оцінювати з двох ідеологічних позицій. Першу можна умовно назвати ліволіберальною; вона зводиться до того, що пам'ятники не мають історичної та художньої цінності, а встановлені в рамках спроб перегляду історії Громадянської війни та закріплення расової сегрегації в південних штатах. Друга позиція – консервативна – полягає в тому, що історія кожної країни є послідовністю суперечливих подій, які не можна оцінювати з позиції соціально-політичних стандартів ХХІ ст. І пам'ятники лише фіксують для нащадків окремі події та роль тих чи інших персоналій в історії.

Численні компанії виступили на підтримку руху, замінивши назви, логотипи чи дизайн своїх товарів, які нагадували про колоніальні часи. Хоча формальних приписів і не надходило, але частина наукових термінів отримала інші назви. Так, почали уникати терміну «*loosing*», який означає відлов ящірок за допомогою петлі, оскільки це нагадує про розправи над темношкірими. Також було змінено назву студентських змагань імені Карла Ліннея, оскільки цей шведський вчений класифікував не тільки біологічні види, а й людські раси [27].

У той же час така толерантність (іноді відверто показова) контрастувала з радикальним расизмом. У США існують ідейні послідовники організації «Ку-Клукс-Клан», що діяла терористичними методами проти афроамериканців. Одними з найбільш радикальних представників стали «*Boogaloo Boys*», ультраправі екстремісти, які не приховують свого прагнення розв'язати другу громадянську війну. Рух «*Proud Boys*» використовує неофашистську риторіку. Ультраправим є також рух «*Three Percenters*» (дослівно «трипроцентники»), назва якого є алюзією на ідею про те, що тільки 3% від американських колоністів було активними учасниками Війни за незалежність.

Ці та інші рухи, які не поділяють цінності толерантності та мультикультуралізму, натомість виступають за збереження права носити зброю та підтримують політику Д. Трампа, стали рушійними силами штурму Капітолію в січні 2021 р. через недовіру до результатів виборів, на яких здобув перемогу Дж. Байден. Цікаво, що мітинги на підтримку Трампа було проведено і в інших країнах, зокрема, Японії, де учасники несли прапор США та військовий прапор Японії (прапор Вранішнього Сонця) [28]. Цей прапор часто сприймається негативно через асоціації з військовими злочинами японських мілітаристів у 1941–1945 рр. Серед написів на плакатах було помічено слово «*Chinazi*» – неологізм, що походить від «*China*»

(Китай) та «Nazi» (нацисти): так називають китайський комуністичний режим його противники, зокрема, протестувальники в Гонконзі.

Отже, події 2020–2021 рр. стали серйозним викликом для системи цінностей, що склалася, та призвели до їх перегляду. Дихотомія «расизм – толерантність» стала однією з провідних моральних проблем у соціально-політичному житті. А весь спектр морально-етичних оцінок проблем, пов'язаних з пандемією, довів, що і населенню окремих країн, і людству в цілому доведеться пройти тривалий шлях, перш ніж буде вироблено певний компроміс.

3.3. Конфлікти та кризи у світі: виклики для демократії та політичної безпеки

Глобальні проблеми існують вже не перше десятиліття, і події 2020–2021 рр. лише їх актуалізували. Бідність, екологічні проблеми, війни, глобальне потепління – з усім цим людство живе постійно. Кризи 1998-го, 2008-го та 2020-го років продемонстрували, що навіть відносна стабільність є примарною, а виклики глобалізуються разом з економікою та політичним життям.

Уже 23 березня 2020 р. виконавча директорка МВФ К. Георгієва заявила, що світова економіка перебуває в рецесії, але повернення до зростання очікується в 2021 р. [29]. Важливим наслідком пандемії COVID-19 стало переосмислення ідеї глобалізації та глобальної економіки. Майже всі країни Європи закрили свої кордони, звели тим самим практично до нуля переміщення громадян та істотно обмежили переміщення товарів і послуг. Рівень контролю на кордонах був набагато жорсткішим, ніж у часи міграційної кризи 2015 р. Відповідно, єдиний європейський простір на деякий час розпався на майже ізольовані частини у вигляді окремих держав. Майже кожна країна серйозно обмежила права і свободи своїх громадян (передусім право на пересування). Наразі зарано підбивати підсумки, але вже зрозуміло, що самоізоляція мільярдів людей по всьому світу призвела до збитків у туризмі, кіноіндустрії, сфері розваг, ресторанній справі, але стимулювала розвиток онлайн-послуг, зокрема, дистанційної освіти, послуг доставки товарів, а також ігрової індустрії [30, с. 10]. На проблеми самоізоляції реагували по-різному: президент Ізраїлю Р. Рівлін читав дітям казки у прямому ефірі Facebook, а фінський поліцейський П. Шродерус став всесвітньо відомим після виконання пісні «*Rakasta elämää*» на підтримку співгромадян на

карантині [31; 32]. Японська влада, занепокоєна зростанням кількості самогубств у 2020 р., створила міністерство у справах одиноких людей (оскільки вони психологічно найбільш постраждали від ізоляції). На новій посаді Т. Сакамото, який одночасно є міністром регіонального розвитку, контролює роботу одразу кількох урядових організацій, які запобігають самогубствам, допомагають людям похилого віку та дітям з бідних сімей [33].

Таким чином, пандемія коронавірусної інфекції COVID-19 довела, окрім іншого, неефективність ліберальної демократії в протидії поширенню інфекційної хвороби, що може призвести до поглиблення «дефектів» наявного демократичного політичного режиму в бік посилення неототалітарних тенденцій. Варто погодитися з тезою В.В. Кривошеїна, який зазначає, що в постпандемічний період цілком імовірно є інкорпорація в політико-правові механізми здійснення влади деяких елементів неототалітарних практик, особливо в інформаційно-комунікативній і безпековій сферах. Сформований внаслідок означених процесів інституційний дизайн гібридного неототалітарного політичного режиму може містити такі елементи: збільшення впливу на суспільні процеси апарату управління та бюрократії; «стирання» людської індивідуальності (соціально-політична деперсоналізація), самоусунення індивіда від розв'язання проблем, безвідповідальність, конформність, некритичність мислення тощо. Ціннісними орієнтирами неототалітарної особистості стають споживацтво, культ речей, статусність та егоїзм. Цифрові технології, що останнім часом активно впроваджуються в систему управління, значно полегшують керування індивідуальною та груповою (масовою) свідомістю і поведінкою, посилюють контроль за життям і способом думок людей, тим самим сприяючи систематичній ідеологічній індоктринації населення [34, с. 42].

Але деякі події, хоча й відбувалися на тлі пандемії, не були безпосередньо з нею пов'язаними. У політичному вимірі 2020 р. почався з ракетного удару по Багдаду (Ірак), результатом якого стала загибель іранського генерала К. Сулеймані, який мав тісні зв'язки з президентом Сирії Б. Асадом. Це загострило й без того напружені стосунки між Іраном та західним світом.

При цьому США пішли на мирну угоду з рухом «Талібан», який контролює значні території в Афганістані та Пакистані. Саме діями проти «Талібану» обґрунтовувався початок операції в Афганістані у 2001 р. Угода покликана припинити участь США у конфлікті та дати старт виведенню американських військ з країни [35]. Втім, адміністрація Дж. Байдена вже планує переглянути умови угоди з талібами [36].

Європейська політика 2020 р. почалася з остаточного втілення в життя вибору британців – *Brexit* офіційно відбувся 31 січня 2020 р. Ще 22 січня парламент Великої Британії прийняв закон про вихід з Євросоюзу. 23 січня цей закон підписала Єлизавета II, а 24 січня угоду про умови виходу з ЄС підписали прем'єр-міністр королівства Б. Джонсон, голова Європейської Ради Ш. Мішель та голова Єврокомісії У. фон дер Ляєн. У ніч проти 1 лютого 2020 р. в Брюсселі було спущено прапор Великої Британії, а вже вдень у Лондоні почало роботу представництво ЄС. До кінця 2020 р. тривав 11-місячний перехідний період, після завершення якого королівство залишило внутрішній ринок ЄС. Б. Джонсон висловився у «Твіттері» лаконічною фразою «*The deal is done*» («Справу зроблено») [37].

2020 р. продемонстрував і те, що авторитарні режими не збираються здавати позиції, більше того, вони активно захищаються тими методами, які їм доступні. Так, досить непередбачувано діяла політична еліта Північної Кореї. Під час світового локдауну навесні 2020 р. Голова Державної Ради Кім Чен Ин на деякий час зник з публічного простору, що стало причиною чуток про проблеми зі здоров'ям та навіть смерть лідера. А. Ланьков, коментуючи події в КНДР, відзначив, що в республіці немає усталеної та законодавчо закріпленої системи передавання влади, тому після смерті лідера може розгорнутися кулуарна боротьба, особливо враховуючи те, що повнолітніх дітей у Кім Чен Ина немає [38]. На нашу думку, гіпотетична політична криза в КНДР неминуче втягне сусідів (Росію, Китай, Південну Корею), а також зацікавлені сторони на кшталт США чи Японії, що призведе до повторення сирійського сценарію. У червні 2020 р. північнокорейські військові підірвали міжкорейський вузол зв'язку в місті Кесон (на кордоні з Південною Кореєю), що символізувало припинення контактів з Півднем.

«Зміцнення» авторитаризму продемонструвала й політична еліта Білорусі. Перед виборами президента 2020 р. загострилося протистояння між О. Лукашенком, який балотувався на посаду вшосте, та опозиційними силами, які запропонували кількох маловідомих кандидатів. Серед тих, кому вдалося зареєструватися, була С. Тихановська, дружина заарештованого блогера С. Тихановського. Результати виборів 9 серпня 2020 р. (80% у Лукашенка та 10% у Тихановської) не були визнані опозицією та країнами Заходу. Фактично вперше в новітній історії Білорусі чинний президент не визнавався низкою впливових акторів, у тому числі США та Європейським Союзом. Громадяни Білорусі вийшли на вуличні акції, але влада відповіла арештами.

Ситуація поглиблюється й цивілізаційним розколом в Білорусі, адже опозиція є антисистемною: вона орієнтується на західний світ та сприймає Лукашенка як диктатора, який сконцентрував політичні та економічні ресурси у своїх руках. Можна помітити, що опозиційно налаштовані громадяни використовують навіть інший прапор («бел-чырвона-белы сцяг»), який був прапором Білоруської Народної Республіки у 1918 р. та Республіки Білорусь у 1991–1995 рр. Крім того, гербом, який визнається опозицією, є «Пагоня» – герб Великого князівства Литовського. Сучасні герб, прапор та гімн Білорусі є дещо модернізованими радянськими символами. Крім того, у топоніміці Білорусі та інших культурно-символічних аспектах (свята, пам'ятники) зберігається значний вплив радянського минулого.

Ураховуючи досить жорсткі методи, якими влада відповідає на протести та навіть на демонстрацію опозиційної символіки, лідери опозиції були змушені залишити країну. Так, С. Тихановська створила Координаційну раду із забезпечення трансферу влади. У жовтні 2020 р. Європарламент нагородив білоруську опозицію, представлену Координаційною радою, премією Андрія Сахарова.

На нашу думку, ситуація в Білорусі не лише штовхає країну до міжнародної ізоляції, а й змушує О. Лукашенка звертатися до єдиного можливого союзника – Росії. У геополітичному вимірі Білорусь являє собою частину контрольованого Росією простору, що було закладено ще в 1990-ті рр. шляхом створення «Союзної держави».

У самій Росії авторитарний режим також вдається до жорстких заходів. Російського опозиціонера О. Навального 20 серпня було отруєно, імовірно, речовиною з групи «Новачок», як за кілька років до того С. Скрипаля. Після лікування в берлінській клініці «*Charité*» він вилетів до Москви, де його було заарештовано і після короткого судового процесу ув'язнено. Формально Федеральна служба виконання покарань заявила, що Навальний не виконує вимоги, висунуті щодо нього як засудженого до умовного терміну, та ухиляється від контролю кримінально-виконавчої інспекції. Відповідно, умовний термін було замінено Басманним судом Москви на реальний.

Втім, з політологічної точки зору, справа «Ів Роше» була лише приводом для переслідувань опозиціонера. Протягом останніх років він систематично проводив розслідування щодо корупції та зловживання владою з боку посадовців, у тому числі В. Путіна та його найближчого оточення. Через кілька днів після повернення Навального до Москви на *Youtube* з'явився фільм-розслідування «Палац для

Путіна. Історія найбільшого хабара», у якому було викрито корупційні зв'язки президента та найвпливовіших бізнесменів Росії [39].

Влітку 2020 р. в Росії відбувся референдум щодо змін до Конституції, за результатами якого чинний глава держави фактично може перебувати на посаді до 2036 р. Це остаточно закріплює авторитарний режим, який *de facto* склався ще у 2000–2003 рр. Відповідно, всім сусіднім країнам, у тому числі Україні, слід враховувати цей факт при плануванні своєї зовнішньої політики.

У 2020 р. відбувся й збройний конфлікт між Вірменією та Азербайджаном у Нагірному Карабаху. Ця територія, яка визнається азербайджанською майже всім світом, з початку 1990-х рр. перебувала під контролем невизнаної Нагірно-Карабаської Республіки, яка повністю підпорядковувалася Вірменії. У вересні–листопаді 2020 р. азербайджанська армія взяла під контроль значну частину Нагірного Карабаху, а також сусідні азербайджанські райони. За посередництва Росії було підписано угоду, згідно з якою Азербайджан повертає собі більшу частину втрачених територій, одночасно з розгортанням там російських миротворців. На нашу думку, ця ситуація є вкрай не вигідною для Вірменії, оскільки відтепер її контроль над бодай якоюсь частиною Нагірного Карабаху залежить від позиції Росії, а остання може висувати певні умови політичного та економічного характеру. Так, російські автори зазначають, що серед вірменських елітних груп наявні прозахідні, проросійські та технократичні, причому нові еліти «не розуміють Росію» [40, с. 51, 54]. Тож не дивно, що російські політичні еліти прагнуть зберегти контроль над Вірменією, і наявність загрози з боку Азербайджану лише допомагає Росії в цьому питанні. Крім того, Азербайджан підтримали зброєю Туреччина та Ізраїль, і видається очевидним, що ці країни свою позицію не змінять.

Серед країн, які так чи інакше демонстрували спроби демократичних перетворень, можна відзначити Киргизстан, де у 2020 р. відбулася третя за два десятиліття революція. На цей раз після відставки президента не лише змінилася влада, а й було проведено референдум, на якому більшість громадян висловилися на користь президентської форми правління. Втім, світовий досвід свідчить, що більшість країн з президентською формою правління тяжіють до авторитарного режиму, у тому числі така тенденція прослідковується у країнах пострадянського простору.

У Молдові проросійський президент І. Додон у грудні 2020 р. програв вибори прозахідній кандидатці М. Санду. Проте вже на етапі формування уряду виникли проблеми з голосуванням за новий склад

уряду в парламенті. На нашу думку, М. Санду буде вимушена домовлятися з проросійською частиною молдавської політичної еліти.

Українське політичне життя в цей кризовий період також відрізняється непередбачуваністю та конфліктогенністю. Кожна з політичних подій, безумовно, варта окремого дослідження. Серед основних можна назвати земельну реформу, яка знайшла юридичне втілення в Законі України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо умов обігу земель сільськогосподарського призначення», згідно з яким набувати право власності на земельні ділянки сільськогосподарського призначення можуть:

а) громадяни України;

б) юридичні особи України, створені і зареєстровані за законодавством України, учасниками (акціонерами, членами) яких є лише громадяни України та/або держава, та/або територіальні громади;

в) територіальні громади;

г) держава [41].

А от місцеві вибори, що відбулися в жовтні 2020 р., продемонстрували рекордно низьку явку (близько 37%) [42]. Однією з причин цього, безумовно, стала пандемія, що ще раз актуалізує проблему голосування через Інтернет, за прикладом Естонії та інших розвинених країн. Щоправда, голосування поштою в США стало причиною політичних спекуляцій та протестів з боку команди Д. Трампа.

Події в Луцьку, де в липні 2020 р. терорист захопив пасажирський автобус, вкотре актуалізували проблему національної безпеки. Будь-яка територія чи заклад можуть стати об'єктом нападу, відтак слід сконцентруватися на запобіганні такого роду інцидентам. Проблема безпеки посідає одну з ключових позицій у політичному дискурсі всіх рівнів, включаючи президентів П. Порошенка та В. Зеленського. До проблеми військової безпеки додалася проблема біологічної, бактеріологічної, санітарної безпеки.

На нашу думку, допомогти дослідити цей дискурс може контент-аналіз програм кандидатів на посаду Президента України, а також аналіз різноманітних медіа-ресурсів. Можна виокремити такі блоки:

1. Медицина та система охорони здоров'я. В. Зеленський вживає слова «медицина» та «охорона здоров'я» по 2 рази у своїй передвиборчій програмі. Він наголошує на важливості запровадження страхової медицини та реформування системи охорони здоров'я в цілому. Також у програмі Зеленський формулює цікаву тезу про те, що

лікування має бути профілактичним, що веде за собою впровадження щорічного безкоштовного медичного огляду для кожного українця [43].

А ось у передвиборній програмі П. Порошенка термін «охорона здоров'я» вживається лише один раз, у реченні, у якому йдеться про продовження реформ системи охорони здоров'я, політики соціального захисту та інших реформ. А ось слово «медицина» відсутнє взагалі. Можливо, кандидат не вважав за необхідне ґрунтовне реформування цієї системи, або ж вважав реформи вже проведеними [44].

2. Коронавірус, пандемія, COVID-19. З приходом глобальної пандемії COVID-19 ми можемо прослідкувати та виділити нові смислові одиниці, які вживаються дуже часто. Так, президент В. Зеленський під час звернення до Верховної Ради 21 жовтня 2020 р. вжив слово «коронавірус» або ж «COVID» аж 11 разів, а ось про карантин глава держави згадав лише два рази [45].

Можна зробити висновок, що проблематика теми біополітики та охорони здоров'я виявляється лише у кризових ситуаціях, як-от пандемії, а у спокійні часи не так часто турбує політичних діячів. Але, на нашу думку, аби не допускати колапсів та кризових явищ, потрібно проводити низку профілактичних заходів, щоб знизити ризики та втрати під час природних негараздів, які ми ніяк не можемо контролювати.

У лютому 2021 р., в контексті «безпекового» дискурсу, в Україні було припинено ефірне мовлення трьох телеканалів, пов'язаних з Т. Козаком, проти якого було введено санкції. Рада національної безпеки і оборони України вирішила «застосувати персональні спеціальні економічні та інші обмежувальні заходи (санкції)» до Т. Козака на п'ять років. Крім того, санкції було введено проти восьми товариств з обмеженою відповідальністю (які фактично і володіють цими каналами) [46]. Політологи висловили різні оцінки того, що відбулося: прямі вказівки з Вашингтона, спроби підвищити рейтинг В. Зеленського, порушення кулуарних домовленостей між В. Медведчуком та діючою владою тощо [47]. Відповідно, це дещо нагадує рішення російської влади щодо блокування телеканалу «Дождь». Хоча, за даними міжнародних спостерігачів, Україна й не є країною з демократичним режимом. Авторитетний рейтинг «Індекс демократії» розташував Україну в 2020 р. на 79-му місці між Північною Македонією та Молдовою, включивши всі ці країни до числа «гібридних режимів» [48].

Отже, світовий розвиток 2020–2021 рр. відзначився загостренням глобальних проблем, супроводжувався політичними конфліктами та характеризувався непередбачуваністю. Припускаємо, що подібна тенденція збережеться й надалі.

Висновки

2020 р. став першим, на політичні та економічні події якого вплинули не стільки антропогенні, скільки природні фактори. Саме пандемія стала тим процесом, на тлі якого розгорталися всі інші. Політичні лідери намагалися поєднати протиепідемічні заходи з бажанням реалізувати свої амбіції. Такі необхідні для захисту від хвороби речі, як маски та вакцини стали предметом конфліктів між державами. Держави по-різному відповідали на виклики пандемії: Китай, Італія, Ізраїль вводили жорсткі обмеження, а Швеція та Білорусь обмежилися лише найм'якшими. Ізраїль одним з перших вакцинував практично все населення, а Україна почала вакцинацію пізніше за інші європейські країни.

Пандемія стала принципово новою подією для людства, адже свідків порівнюваної за масштабами «іспанки» майже не залишилося. Відповідно, не маючи можливостей детально осягнути те, що відбувається, люди масово підтримували «теорії змови», які ретранслювали в тому числі політичні лідери. Крім того, значної шкоди було завдано освіті, особливо середній освіті у країнах, що розвиваються.

У 2020 р. відбувся ціннісний злам, який, на нашу думку, характеризувався тим, що на перший план знову вийшли «*survival values*» (цінності виживання). Також було переосмислено проблему расизму та дискримінації. Рух «*Black Lives Matter*» призвів до зміни риторики політичних лідерів, коригування наукових понять, впровадження нових інструментів запобігання дискримінації.

На тлі пандемії політичне життя не зупинилося, навпаки, зароджувалися протести й відбувалися революції, а стосунки між державами часто загострювалися аж до рівня збройних конфліктів. Кризи в Білорусі та Киргизстані, напруженість між КНДР та Південною Кореєю, війна між Вірменією та Азербайджаном – це лише окремі яскраві епізоди кризового 2020 р., який змінив політичну дійсність та до якого ще безліч разів будуть повертатися політологи, економісти, соціологи, історики та інші дослідники.

Список використаної літератури

1. The Spanish Influenza Pandemic: As Viewed Then and Now. *The History of Vaccines*. URL: <https://www.historyofvaccines.org/content/blog/spanish-influenza-pandemic-then-now>
2. Inglehart R.F. Changing Values among Western Publics from 1970 to 2006. *West European Politics*. 2008. Vol. 31, № 1-2. P. 130–146.

3. Coronavirus: Czech Republic seizes more than 100,000 face masks sent by China to help Italy tackle spread // <https://www.independent.co.uk/news/world/europe/coronavirus-face-masks-china-italy-czech-republic-latest-a9416711.html>

4. Literacy teaching and learning in the COVID-19 crisis and beyond' – The role of educators and changing pedagogies – Concept Note. UNESCO. URL: <https://en.unesco.org/sites/default/files/ild2020-concept-note-en.pdf>

5. Coronavirus: 10 million children may never go back to school says new report. BBC. URL: <https://www.bbc.co.uk/newsround/53367841>

6. 86% родителей выступили за возврат к традиционной форме обучения в школах после самоизоляции. *Интерфакс*. URL: <https://www.interfax.ru/russia/707622>

7. Oil prices hit lowest level in 17 years as demand plunges. *Financial Times*. URL: <https://www.ft.com/content/d63d0618-6928-11ea-800d-da70cff6e4d3>

8. 16 млн человек на карантине: Италия закрыла Ломбардию и еще 14 провинций. *Европейская правда*. URL: <https://www.euointegration.com.ua/rus/news/2020/03/8/7107264/>

9. «Es ist ernst!» – Merkel-Ansprache zur Corona-Ausbreitung. *Tagesschau*. URL: https://www.youtube.com/watch?v=4YS20YQbVE4&ab_channel=tagesschau

10. Macron: «Nous sommes en guerre sanitaire» contre le Covid-19. AFP. URL: https://www.youtube.com/watch?v=KZX5S-9ZIJ&ab_channel=AFP

11. «Отправим огнеметы». Как политики уговаривают граждан сидеть дома из-за коронавируса. *BBC. Русская служба*. URL: https://www.youtube.com/watch?v=D3UziBQsbHo&ab_channel=BBCNews-%D0%A0%D1%83%D1%81%D1%81%D0%BA%D0%B0%D1%8F%D1%81%D0%BB%D1%83%D0%B6%D0%B1%D0%B0

12. Ключник Р.М. COVID-19 та масова свідомість. *Соціологічні дискурси: Матеріли IV Всеукраїнської наукової конференції молодих учених* (м. Дніпро, 4 грудня 2020 року); відповідальний за випуск професор В.В. Кривошеїн. Дніпро: Формат А+, 2020. С. 56–58.

13. Холявин А.О. Социальное бездействие на ранних этапах пандемии COVID-19. *Социологические исследования*. 2020. № 11. С. 139–148.

14. Фитуни Л., Абрамова И. Развивающиеся страны в политической экономии посткоронавирусного мира. *Мировая экономика и международные отношения*. 2020. Т. 64. № 9. С. 5–14.

15. From the Great Lockdown to the Great Meltdown: Developing Country Debt in the Time of Covid-19. UNSTAD. URL: https://unctad.org/system/files/official-document/gdsinf2020d3_en.pdf
16. The getto strikes back. *The Economist*. 2021. January 16th. P. 27–28.
17. Вакціоналізм обречен на провал: генсек ООН призвал країни ділитися вакцинами. *РБК Україна*. URL: <https://coronavirus.rbc.ua/rus/news/vaktsionalizm-obrechen-proval-gensek-oon-1610737282.html>
18. В цілях реклами. В Індонезії одними з перших вирішили привити Insta-блогерів. *Liga.net*. URL: <https://news.liga.net/world/news/v-selyah-reklamy-v-indonezii-odnimi-iz-pervyh-reshili-privit-insta-blogerov>
19. A Chinese doctor was one of the first to warn about coronavirus. He got detained – and infected. *The Washington Post*. URL: <https://www.washingtonpost.com/world/2020/02/04/chinese-doctor-has-coronavirus/>
20. Ключник Р.М. Аксіологічна криза у комплексі факторів розвитку політичної системи. *Грані*. 2016. № 1. С. 35–40.
21. В Зимбабве от коронавіруса умерли три министра за неделю. *Корреспондент*. URL: <https://korrespondent.net/world/4319479-v-zymbabve-ot-koronavirusa-umerly-try-mynustra-za-nedelui>
22. Вахштайн В. Пандемия, страх, солидарность. Россия в глобальной политике. 2020. № 3. URL: https://globalaffairs.ru/articles/pandemiya-strah-solidarnost/#_ftn5
23. Капитан, полковник – а теперь сэр. Британский 100-летний ветеран Том Мур станет рыцарем. *BBC*. URL: <https://www.bbc.com/russian/news-52701679>
24. Canada sorry for bat-like Wu-Tang symbol on diplomat's Wuhan T-shirt. *The Guardian*. URL: <https://www.theguardian.com/world/2021/feb/02/canada-sorry-for-bat-like-wu-tang-symbol-on-diplomats-wuhan-t-shirt>
25. Positive Reaction to the Confederate Flag. *Pew Research Center*. URL: <https://www.pewresearch.org/fact-tank/2011/05/18/positive-reaction-to-the-confederate-flag/>
26. 'We cannot edit our past': Boris Johnson's statue tweets explained. *The Guardian*. URL: <https://www.theguardian.com/politics/2020/jun/12/we-cannot-edit-our-past-boris-johnsons-statue-tweets-explained>
27. Cahan E. Amid protests against racism, scientists move to strip offensive names from journals, prizes, and more. *Science*. URL: <https://www.sciencemag.org/news/2020/07/amid-protests-against-racism-scientists-move-strip-offensive-names-journals-prizes-and>

28. Trump's 'stop the steal' message finds an international audience among conspiracy theorists and suspected cults. *The Washington Post*. URL: <https://www.washingtonpost.com/world/2021/01/07/trump-qanon-stop-the-steal-japan/>

29. Press release No. 20/98 (2020). International Monetary Fund. URL: <https://www.imf.org/en/News/Articles/2020/03/23/pr2098-imf-managing-director-statement-following-a-g20-ministerial-call-on-the-coronavirus-emergency>

30. Ключник Р.М. Глобальні проблеми сучасності: економічний вимір. *Академічний огляд*. 2020. № 1 (52). С. 5–12.

31. Карантин в Израїле: президент країни в прямому ефірі читає дітям казки. Фокус. URL: https://focus.ua/world/452422-karantin_v_izraile_prezident_strany_v_priamom_efire_chitaet_detiam_skazki

32. Rakasta elämää – Uusi päivä koittaa vielä! *OulunPoliisi*. URL: https://www.youtube.com/watch?v=wAvr7fcVJBE&ab_channel=OulunPoliisi

33. В Японії з'явиться міністр по самотності. *Euronews*. URL: <https://ru.euronews.com/2021/02/12/ru-japan-ministry-of-loneliness>

34. Кривошеїн В.В. Неототалітарні тенденції постпандемічної трансформації демократії. *Політикус*. 2020. Вип. 6. С. 38–44.

35. Историческое соглашение: США и талибы договорились о сроках вывода американских войск из Афганистана. *BBC*. URL: <https://www.bbc.com/russian/news-51674617>

36. Новая администрация США пересмотрит соглашение с талибами. *DW*. URL: <https://www.dw.com/ru/novaja-administracija-ssha-peresmotrit-soglashenie-s-talibami/a-56322922>

37. Великобритания покинула внутренний рынок Евросоюза и Таможенный союз с ЕС. *DW*. URL: <https://www.dw.com/ru/velikobritanija-pokinula-vnutrennij-gynok-es-i-tamozhennyj-sojuz-s-brjusselem/a-56109364>

38. Ланьков А. Скорее жив. Ложные и неложные тревоги по поводу здоровья Ким Чен Ына. *Коммерсант*. URL: <https://www.kommersant.ru/doc/4332974>

39. Дворец для Путина. История самой большой взятки. *Youtube*. URL: https://www.youtube.com/watch?v=ipAnwilMncl&ab_channel=%D0%90%D0%BB%D0%B5%D0%BA%D1%81%D0%B5%D0%B9%D0%9D%D0%B0%D0%B2%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D1%8B%D0%B9

40. Токарев А.А., Маргоев А.Р. Влияние армянских элитных групп на отношения с Россией после транзита власти. *Международная аналитика*. 2019. №4. С. 50–57.

41. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо умов обігу земель сільськогосподарського

призначення». Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/552-20#Text>

42. Явка 36,88%: на місцеві вибори прийшли 10,5 млн українців. *Українська правда*. URL: <https://www.prawda.com.ua/news/2020/10/26/7271233/>

43. Передвиборча програма кандидата на пост Президента України Володимира Зеленського. *Центральна виборча комісія*. URL: <https://www.cvk.gov.ua/pls/vp2019/wp005pt021f01=233pt001f01=720.html>

44. Програма кандидата на пост Президента України Петра Олексійовича Порошенка. Велика держава вільних і щасливих людей. *Центральна виборча комісія*. URL: <https://www.cvk.gov.ua/pls/vp2019/wp005pt021f01=295pt001f01=720.html>

45. Послання Зеленського до Ради: контент-аналіз. *Слово і діло*. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2020/10/21/infografika/polityka/poslannya-zelenskoho-rady-kontent-analiz>

46. Указ Президента України №43/2021 «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 2 лютого 2021 року «Про застосування персональних спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій)». *Президент України*. URL: [https://www.president.gov.ua/documents/432021-36441?fbclid=IwAR1oRmq-](https://www.president.gov.ua/documents/432021-36441?fbclid=IwAR1oRmq-Ug4T9RnUiuR0WQo4588UYYSU_1yH03BndOC2qUWck6qaYbqwLE)

[Ug4T9RnUiuR0WQo4588UYYSU_1yH03BndOC2qUWck6qaYbqwLE](https://www.president.gov.ua/documents/432021-36441?fbclid=IwAR1oRmq-Ug4T9RnUiuR0WQo4588UYYSU_1yH03BndOC2qUWck6qaYbqwLE)

47. Политологи из Днепра прокомментировали решение Зеленского о закрытии трех каналов. *49000*. URL: <https://49000.com.ua/politologi-iz-dnepra-prokommentirov/>

48. Democracy Index 2020. *The Economist*. URL: <https://www.eiu.com/n/campaigns/democracy-index-2020-download-success>

Розділ 4. ПОЛІТИЧНІ ТЕХНОЛОГІЇ ЯК ЗАСІБ ВИХОДУ З КРИЗ У МОБІЛІЗАЦІЙНІЙ ПОЛІТИЧНІЙ СИСТЕМІ

XX століття – це століття великих контрастів в організації та функціонуванні політичних систем. Політичні системи переходять в різні режими функціонування під впливом внутрішніх і зовнішніх факторів. Виникають такі ситуації, коли процеси настільки видозмінюють систему, що вона вимушена реагувати і переходити в особливий стан функціонування – мобілізаційний. Ситуації, що приводять до трансформації системи, несуть в собі виклик існуючому ладу, насичені конфліктами інтересів або порушенням функціонування під впливом суперечностей, наприклад, в системі управління. У відповідь на виклик реагує система, тому особливу зацікавленість викликають дії або технології, які застосовують для виходу зі стану кризи або конфлікту. Можливим є перехід до мобілізаційної системи, а також дії всередині самої системи, спрямовані на самозбереження системи.

В умовах історичного виклику радикальну трансформацію пройшли сталінський СРСР, націонал-соціалістична Німеччина, фашистська Італія, Іспанія 1932–1936 рр., Чилі 1970–1973 рр. До стану мобілізаційної системи переходили також демократичні системи, наприклад, США, коли було запроваджено «новий курс» Ф.Д. Рузвельта.

Мобілізаційні політичні системи досліджували Д. Істон, Ч. Ендрейн, В. Барис, Є. Барис, Ф. Почепцов, О. Безрук. Д. Істон зауважував, що мобілізаційні системи встановлюються тоді, коли вимоги настільки екстраординарні, що політична система не може виробити адекватні відповіді на виході, тому система або радикально перебудовується, або відбувається заміна іншою, більш дієвою в цих екстраординарних умовах. Дослідник підкреслював, що уміння знаходити відповідь на екстраординарні виклики історії є необхідною умовою легітимності політичної системи.

Ч. Ендрейн, розглядаючи політичні системи, писав, що вони між собою суттєво відмінні та наводив приклади функціонування мобілізаційних та узгоджувальних політичних систем. Мобілізаційні політичні системи поділено на популістські та елітистські системи. Для елітистських мобілізаційних систем властиво, щоб влада керувала сильною державою, соціальні групи отримували від держави невелику

самостійність, але між правителями і спільнотою була велика політична дистанція. Влада скеровує політичну діяльність народу, тому приватні особи мають вкрай невеликі можливості для участі в процесі реалізації політики. Такий стан речей виникає тоді, коли середовище кидає виклик суспільній системі. Політичні еліти мусять знайти відповідь на доленосні виклики. Традиційні способи реалізації політики, процеси прийняття рішень не спрацьовують, оскільки масштаб викликів інший. Потрібні одночасно духовні та матеріальні новації. Тільки в цьому випадку система знайде адекватну – творчу – відповідь на виклик історії. Ч. Ендрейн писав, що «керівники мобілізаційних систем не розділяють матеріальні інтереси – ведення війни, індустріалізація нації, електрифікація інфраструктури, удосконалення системи охорони здоров'я – й ідеологічні цінності; цим «мирським» завданням надається характер «священнодійства» [1, с. 21]. Можна погодитись з дослідником, оскільки історичний виклик вимагає не тільки відмови від традиційних правил і норм, але й створення ідеологічних настанов, які б виокремили мету, пояснили напрям розвитку та визначили маркери оновлення, підтримані суспільством. Важливим є досягальний, переможний характер ідеологічних настанов. Соціальний оптимізм потрібен для проведення конкретних дій та застосування політичних технологій виходу з кризи. Першим прикладом застосування політичних технологій виходу з кризи є ідеологія, що поєднує цінності, ідеї та норми, які оновлять суспільство і політичну систему.

Сучасні дослідники В. Барис і Е. Барис наводять характерні ознаки мобілізаційних політичних систем: «1) Історичний виклик країні такої сили, що попередня політична система виявляється неспроможною виробити на нього адекватну відповідь; 2) формування команди реформаторів (або революціонерів), які пропонують програму перебудови політичної системи у такому напрямку, щоб вона була спроможна адекватно відповісти на історичний виклик; 3) розробка конкретної системи заходів (не на підтримку «свободи і процвітання» взагалі, а на подолання безробіття, убогості, розгром конкретного ворога); 4) перехід системи управління країною в «ручний», бюрократичний режим, оскільки саме таке управління найбільш ефективно для досягнення конкретних цілей; 5) апеляція до широких прошарків населення, вимога широкої підтримки реформаторів, репресії проти незгодних з новим курсом і новою політикою» [2, с. 56].

Отже, мобілізаційна політична система організована таким чином, щоб здійснювати необхідні дії для виходу з кризи в політичній системі. Організація спрямована на комплексний характер і конкретні

дії, конкретні програми, що ведуть до виживання і трансформації системи. Ідеологія змін згуртовує суспільство, оскільки еліти пропонують програму виходу з кризи, використовують адміністративну вертикаль для ефективного і конкретного втілення програми, що веде до масової підтримки існуючої влади. Проте у випадку незгоди застосовуються масові репресії або точкові, оскільки система не дозволяє конкуренцію та альтернативу. Заради отримання високого рівня підтримки громадян мобілізаційні системи застосовують ідеологічні настанови, оскільки суспільство згуртовується навколо еліти. У цьому випадку наступними діями будуть: соціально-політичне маневрування, зміни нормативного регулювання; репресії проти контр-еліти; посилення адміністративного управління, оскільки воно найбільше підходить для розв'язання локальних проблем і конкретних цілей.

Пропонуємо розглянути деякі приклади діяльності мобілізаційних систем в різних країнах. Наведені приклади не є аналогіями, скоріш, варіантами діяльності політичних систем мобілізаційного типу.

4.1. Мобілізаційна політична система націонал-соціалістичної Німеччини

Розглянемо механізм функціонування мобілізаційної політичної системи націонал-соціалістичної Німеччини. В політичній історії Німеччини ХХ ст. присутні різні види політичної системи. Конкретні потреби модернізації, соціальні перетворення в повоєнний час вплинули на появу нової політичної системи. Мобілізаційна політична система використала можливості плебісцитарної демократії, охопила усі ланки суспільства, підкоривши меті, яку обґрунтовано ідеологією. Мобілізаційна система націонал-соціалістичної Німеччини вимагала високого рівня легітимації своєї влади і підтримки громадян. Було використано ідеологічну легітимацію, оскільки масштабні перетворення були колосальні, вимагали великих людських сил, інвестицій. Важливо підкреслити, що в Європі була суттєва традиція авторитарних держав правого типу. Можна погодитися з М. Манном, що означені режими мали певні риси. «Усі вони поклонялися порядку й захищали приватну власність, усі шанували авторитарну державу, відкидали федералізм, демократію та їхні передбачувані пороки: безладну класову боротьбу, корумпованість політиків, моральний розклад [3, с. 71–72]. Націонал-соціалістична держава поєднала

політичну ідеологію й політичну практику, тому консолідація нації мала високий характер. Суспільна думка була підготовлена до змін, особливо в середовищі фронтовиків, які підтримували революційний націоналізм. Е. Юнгер висловив основну потребу, надію цього покоління: «Ми жадали віри, жадали того, що можна любити самовіддано, заради чого варто принести будь-яку жертву» (4, с. 282). Ця потреба поступово втілювалася в вимогу до політичних еліт. Традиційні політичні еліти обмежували революційні рухи, якщо вони мали радикальний правий характер або поєднували елементи соціалізму і націоналізму. Представники антидемократичних сил критикували Веймарську державу як західну, парламентську, партійну. В інтелектуальному та партійному середовищі дискутували – наскільки держава спроможна презентувати інтереси спільноти, тому що партійність суперечить німецькому духові «народної спільноти». Політичні партії створювали ідеологічні карти політики, але не створювали єдності влади і громадян, адже переважала ідеологічна фрагментація, політична боротьба. Внаслідок фрагментації Веймарська республіка як модель політичної і соціальної модернізації опинилася під тиском антидемократичних сил. О. Шпенглер емко охарактеризував ситуацію зіткнення ліберальної, соціалістичної і пруської моделі держави: «... пруський стиль вимагає не тільки першості великої політики над економікою, її дисциплінування міцною державою, що припускає вільну ініціативу приватного підприємницького духу; він опирається на партійній програмній організації та гіперорганізації, яка доходить до скасування ідеї власності» [5, с. 193]. Мислитель звернув увагу на духовну складову пруської моделі, яка стала взірцевою для мобілізаційної системи, оскільки націонал-соціалістична держава не націоналізувала власність, а припускала вільну приватну діяльність, яку контролювала в ім'я державних потреб. Проте Шпенглер пропонував як альтернативу авторитарну державу. Саме вона, на його думку, здатна припинити надмірну політизацію суспільства і стати єдиним представником спільноти. Модель авторитарної держави була пов'язана зі старою монархічною консервативною системою пруської типу.

Історичний виклик був могутнім, адже соціальна система монархічної держави вже була порушена. Чи могла авторитарна держава відновити зв'язки старої соціальної системи і відповісти на виклики нової історичної дійсності? Т. Парсонс пояснює, що в нацистській Німеччині фашизм зростав саме на ґрунті порушення зв'язку старої системи. Фашизм запропонував інший ціннісний аспект політики, тому був підтриманий частиною спільноти, що хотіла

радикального відокремлення від існуючого ладу [6]. Соціологічну позицію науковця підтримує В. Корнхаузер, який слушно зауважує, що люди зверталися до масового руху не на підґрунті економічного інтересу, а на підґрунті обурення проти теперішнього та надії на дещо нове у майбутньому [7, с. 167]. Дослідник акцентує на відповідальності за встановлення тоталітаризму як мобілізаційної системи, яку бачить не тільки на авторитарній державі, а також на громадянах. Історичний виклик проявився в швидкій примусовій урбанізації, швидкій індустріалізації, примусовій заміні монархічного ладу на демократичний, руйнації соціальної структури і розірванні традиційних соціальних зв'язків. Створилося масове суспільство, яке було зсередини розпорошене і не мало структур, які б захищала інтереси громадян. Утворилася унікальна ситуація, коли маси входять в політику з бажанням панувати, але з відсутністю уміння захищати свої інтереси. Пізніше в мобілізаційній системі маси вимушені були підтримувати дії влади, інакше включався механізм репресій проти тих, хто був невдоволеною програмою чи діями тоталітарної держави. У соціальних настроях масового суспільства переважало очікування стабілізації життя в державі завдяки діям харизматичного вождя, що додасть політиці і державі нової мети, нової програми конкретних дій щодо вирішення конкретних проблем.

Представники соціал-демократії вважали, що А. Гітлер не отримує більшості у дві третини, які були необхідні для зміни Конституції. Націонал-соціалісти скористалися політичною нейтральністю Веймарської республіки. Юристи довели, що призначення Гітлера формально відповідає Конституції. К. Шмітт підкреслив, що закон від 24 березня 1933 р. відповідає статті 76 Веймарської Конституції [8, с. 374], тобто вибудовує правову аргументацію, яка доводить, що вибори у рейхстаг 5 березня 1933 р., муніципальні вибори 12 березня 1933 р. можна визначити як референдум. Відповідно, референдум є юридичним, політичним підґрунтям визнання А. Гітлера лідером нації. Звернемо увагу, що такі відомі юристи як К. Шмітт підтримували націонал-соціалістичну систему, тому що закони виконувалися, але, як буде зазначено нижче, не для меншин, недієздатних, не німців. Отже, лідер нації – це вже особливий статус, особливі повноваження. Націонал-соціалісти змогли скористатися плебісцитарною демократією для завоювання влади і перевели політично нейтральну Веймарську республіку в стан мобілізаційної системи. Трансформація системи відбулася. К. Шмітт, видатний юрист, пояснював нову роль держави. На його думку, це расова єдність фюрера та народу, «протяжність та щирість контактів

між лідером та його послідовниками, засновані виключно на цій расовій спільноті» [8, с. 377]. Такий підхід до держави, лідера свідчить про застосування нових міфів для політичної єдності та формування нового розуміння матеріального права. Не менш важливим є застосування цього підходу як технології, що об'єднує спільноту та консолідує невдоволення в бік чужорідної волі. Поступово було введено в обіг поняття «народний товариш» як одиниці народної спільноти. У політико-правовій сфері відбулися зміни, які привели до позбавлення прав громадян. 28 лютого 1933 р. було прийнято Декрет «Про захист народу та держави», яким призупинено і не відновлено статті Веймарської Конституції, що гарантували політичні права. Суб'єктом права ставала расова спільнота, відповідно, неарійці виведені з правового поля.

У мобілізаційній політичній системі НСДАП стала координатором стосунків між суспільством і владою. Отримавши підтримку, партія заявила про себе як єдину політичну силу, що виражає інтереси більшості спільноти. Це стало умовою монопольного управління та створення стратегічного курсу і реалізації практичної політики. Віднині гарантом модернізаційних змін виступала держава, яка посилила функції політичного контролю, економічного планування, ідеологічного впливу та індоктринації націонал-соціалістичної ідеології в політичне життя Німеччини. Основним завданням мобілізаційної системи стало проведення революційних змін та модернізації соціально-політичної системи. Якщо говорити про організацію управління, то модернізації підлягали форми і методи політичної влади. Відбувся перехід до єдиного центру управління та планування економічних процесів, партійна діяльність та партійна система були трансформовані в бік монопольного правління НСДАП, оскільки мова про представництва окремих групових інтересів вже не йшла. Відбулися зміни в принципах політичної нації, яку розглядають як «єдність крові та ґрунту».

Тоталітаризм в націонал-соціалістичній системі заперечував поділ держави і громадянського суспільства, правові норми. Мобілізаційна система замінила правові процедури прийняття рішень екстраординарними, що пов'язано з особливою роллю лідера і партії в расовій державі.

Подвійність структури мобілізаційної політичної системи полягає в тому, що відбулося поєднання формалізованих політичних інституцій з новітніми засобами, ресурсами управління суспільством.

Тоталітарна держава проводила індоктринацію ідеології націонал-соціалізму. У випадку націонал-соціалістичної держави

можна говорити про новації використання технологій, пропаганди, агітації. Завданням було створення одностайного сприйняття політичних явищ, а метою об'єднання різних соціальних груп на основі «спільної дії», яка стає принципом їхньої діяльності. Подібна одностайність сприйняття політичних подій і явищ ставала гарантією від політичних конфліктів і політичних криз управління. Було створено нові технології роботи з масами, які контролювали інформаційні потоки та створювали «картину світу».

Подолавши важке перехрестя ідеологічного вибору моделі розвитку країни, націонал-соціалісти запропонували гасло революції, модернізації, але не як мету, а, скоріше, засіб для справжньої мети – відновлення величі держави і створення нового соціального ладу. З одного боку, відбувся розрив з попередньою авторитарною традицією державного будівництва, а з іншого, навпаки, – відбулося укорінення націонал-соціалізму в історію Німеччини. Для формування уявлення про закономірність приходу до влади націонал-соціалізму було впроваджено в суспільну думку твердження, що фіюрер є нащадком сильної монархічної влади. Є справжній національний феномен творців імперії: Фрідріх Великий – О. фон Бісмарк – Г. Гінденбург – А. Гітлер. У Гітлера в цьому ланцюжку особлива місія – відновлення величі. Проголошена мета відновлення величі країни викликала підтримку серед громадян. Г. Почепцов пише, що пропаганда тягнеться до мегаподії, оскільки мегаподія відключає раціональність. Вона активно використовується для програмування реальності [9, с. 48]. «Глибинна політика» стала новітньою технологією соціального управління в мобілізаційній політичній системі.

Психологічна мобілізація не починалася з примусу. Навпаки, технології застосовувались поступово. Наприклад, ідеологічна монополія запроваджувалась повільно, певний час було дозволено дискусії на соціально-політичну тематику. Дискусії не були проявом демократичного плюралізму. Їх використовували для розуміння стану суспільної психології, визначення друзів та дискредитації ворогів. Націонал-соціалісти хотіли зберігати певний інтелектуальний авторитет, тому зберігали дискусії, оскільки їх підтримували представники антидемократичних течій ще за часів Веймарської республіки. Наці хотіли зберегти зв'язок з ідеями «консервативної революції», які були популярні в середовищі інтелектуалів.

Щодо більшості громадян застосували доктрину «народ, імперія, фіюрер» та втілили в расових законах 1935 р., коли націю перетворили на расову спільноту. Не менш дієвим було впровадження політики «братерства багатих і бідних», у якій поєднали соціальне з

національним. Ця технологія дозволила вивести невдоволення за межі соціального і спрямувати ззовні, на тих, хто не є представником расової спільноти.

До 1938 р. не було відкритого налаштування на агресію. Більше впливали естетично, за допомогою художніх каналів передачі інформації. Активно застосовували кіно, радіо як найбільш сучасні художні та технічні засоби комунікації. Емоційне, естетичне забарвлення кіно було спрямоване на відновлення або створення історичних міфів, які були необхідні для формування ідентичності. Цьому ж слугували ідеологічні настанови щодо героїзації образів військових і, особливо, вождя.

Поступово, з 1936 р., впроваджують ідею національної величч з констатацією расової переваги німців. Не менш важливим був процес виховання народу в суворій дисципліні. Проводились акції підтримки режиму, такі як «дні співчуття» або «декади ненависті». Мобілізаційна система націонал-соціалістичної Німеччини мала не тільки елітистський характер, вона була забарвлена популізмом.

Велика увага приділялась вихованню дітей та молоді. Відносно молодих умів більше застосовувались технології не стримування, а стимулювання, заворожування. А. Гітлер вважав, що в боротьбі за душі людей виграє той, хто зможе зосередитися одночасно на досягненні власних цілей та знищенні сил, які підтримують протилежну конкуруючу групу, ідеологію. Націонал-соціалізм мав риси світської релігії, запозичивши методи роботи з паствою та успішну боротьбу проти ворожого світогляду, суворе підтримання догм. У боротьбі проти конкуруючого світогляду використовували методику зведення їх до однієї категорії. Для того, щоб зникли будь-які сумніви у власній справі, пропонували зосередитися на національній ідеї. Тому в 1938 р. розпочали впроваджувати у суспільну свідомість ідею, що війна є фатальною частиною німецької історії, оскільки країна знаходиться на порубіжжі Заходу і Сходу. Пропаганда протиставляла внутрішній порядок з ворожим оточенням, яке готове до підступних ударів проти Німеччини. Активно просувалася ідея необхідності «вирівнювання можливостей», посилення військової активності. Не треба забувати, що нацисти працювали з людьми, які пам'ятали Першу світову війну і не хотіли нової військової активності. Саме їх треба було мобілізувати на війну. Націонал-соціалістична партія дотримувалася принципів ведення психологічних війн, коли цілеспрямовано і послідовно використовували пропаганду для прямого і непрямого впливу на громадян з метою дискредитації «ворогів». Так, у 1936 році

пропаганда переконувала, що рейх дотримується політики збереження та укріплення миру, а в 1938 році відбулася психологічна переорієнтація на можливість використання насилля як єдиного способу вирішення нагальної проблеми нестачі «життєвого простору» та установа новітньої континентальної імперії. Стратегією політики мобілізаційної системи Німеччини – це руйнація європейської системи безпеки – яку подавали як політику захисту національних інтересів Німеччини та політику дотримання миру. Необхідність існування мобілізаційної системи пояснювали необхідністю територіально підтримувати добробут населення, вирівнювати можливості і потугу держави. Н. Астаф'єва пише, що застосування інформаційно-політичних маніпуляцій – це застосування прийомів, що маскують справжні цілі і підштовхують виконувати дії, які є вигідними для ініціатора їх застосування (10, с. 9). Якщо проаналізувати нацистську ідеологію, то стає зрозумілим, що її впливовість була базована на ідеях расової елітарної зверхності, особливої ролі держави та фюрера, «однокровності органічного суспільства» та реалізації тоталітарної держави, у якій індивід визначається настільки, наскільки виконує волю держави. Лише держава володіє правом реалізації волі індивідів в історії. Й. Геббельс занотовував у своїх щоденниках, що фюрер постійно повторював, «що треба мислити революційно. Прийшов час, коли ... ніякі половинчасті міри тепер не допоможуть» [11, с. 322]. Такий підхід не є дивним для А. Гітлера, адже він діяв з метою модернізувати країну та завоювати територію для континентальної імперії. Тим більше, що в суспільстві були надмірні соціальні очікування щодо вміння лідера нації знаходити рішення надзвичайних проблем, відновлення величі країни. Очікування лідера-рятівника уміло доповнювалися пропагандою, яка створила образ лідера-революціонера. У цій ситуації вступають в силу соціальні механізми, коли встановлюється влада, що викликає у пересічної людини потребу відгукнутися на політику уряду певною поведінкою, у якій буде достатньо покори. Владні структури створюють норми та проводять політику, що впливає на здатність приймати рішення особистістю. Особа, включена в групу, не завжди чинить опір групі, особливо, якщо активно працюють пропаганда і агітація, які пояснюють дії влади в позитивному, конструктивному для неї значенні.

Мобілізаційна система націонал-соціалістичної Німеччини проголошувала програму суспільного розвитку всередині країни та імперську програму в зовнішній політиці, тому їй були потрібні людські ресурси. Під впливом ідеології, атмосфери всередині країни, пропаганди і агітації відбулася уніфікація і стандартизація

поведінки громадян. Держава високо цінувала прояви лояльності та підтримувала стан ейфорії від «особистого внеску у загальну справу». Взагалі для формування ідентичності людини, її ототожнення з групою велику роль відіграє саме «загальна справа», оскільки вона найбільше об'єднує спільноту. В мобілізаційній політичній системі людина займає певне місце в соціумі, має соціальний статус, але лише у приналежності до групи, класу, етносу. Належність до спільноти є вищою, ніж пріоритети особистого, приватного. Ідеологічні настанови формували світогляд особистості, встановлювали межу дозволеного та забороненого. Найбільш відповідним у поведінці громадян була впевненість у доцільності дій, оскільки людина долучена до одвічних спільнот – нації, держави. Система втілювала нові орієнтири за допомогою впровадження у суспільну думку програми «спільних дій», «спільної справи».

Націонал-соціалісти, хоч і підтримували ідеї «консервативної революції», але намагалися бути сучасними, технічними. Нову програму «спільних дій» формували відповідно до потреб системи, тому зосереджувалися на розповсюдженні інформації щодо урядових дій, наводили приклади, які б спонукали до необхідних дій. Ці дії були спрямовані на збільшення підтримки мобілізаційної системи, зняття можливих соціальних конфліктів. У ЗМІ були популярні статті, які розвінчували недоліки управління з обов'язковим рефреном, що буде, якщо фюрер дізнається. Гарантом «спільної справи», захисником соціальної справедливості для громадян був фюрер. Тим більше, що подібна єдність всередині країни виставлялася пропагандою як умова захисту від загрози, що йшла від Іншого – комуніста, єврея, ліберала. Проголошена «спільна справа», звернення до величного минулого, соціальні досягнення сучасності, ідеологічна картина світу – це необхідні ознаки, які властиві націонал-соціалізму як духовному явищу. Е. Дженгіле підкреслював, що фашизму властиве ставлення до руху як до духовного явища, адже поставлене завдання змінити суспільну свідомість та відозмінити індивіда та маси з метою створення нової людини [12]. Тут виникає парадокс: з одного боку, націонал-соціалісти застосовували деякі методи навіювання, які використовуються в церковній діяльності, з іншого, – вони жорстко ставилися до тих віруючих, що дотримувалися християнських цінностей любові до ближнього, милосердя, свободи, істини. Можна пояснити тим, що ці цінності вели до протистояння з тоталітарною владою, якій було конче потрібно створювати жорстку атмосферу до ворогів. Відбулося зіткнення віри з ідеологією як духовними системами, зіткнення тоталітарної держави з церквою як інститутом

громадянського суспільства. Жодній альтернативі тоталітарна система не могла дозволити існувати, адже це привело б до конкуренції, появи нових еліт, відповідно, до кризи управління.

Участь у рухах – профспілках, жіночих, молодіжних рухах – підтримувалась владою. Спільність дій, позитивна мета створювали поєднання емоцій і раціональності у сприйнятті влади як «своєї», що реагує на інтереси, відповідає на вимоги, знищує ворогів. Окрім психологічних переваг створювалися умови для кооптації тих, хто не міг бути прийнятим у старому суспільстві. Таким чином, знімалася проблема появи контреліти.

Тоталітарна держава розглядалася як організоване об'єднання представників нації, тобто фактичним виявленням духовної єдності нації. Якщо держава є втіленням духовної єдності нації, то принцип служіння суспільству для особистостей стає обов'язковим. Треба зазначити, що мобілізаційна система націонал-соціалізму Німеччини змогла ідеологічно, ціннісно згуртувати спільноту настільки сильно, що перемоги націонал-соціалізм можна було тільки зміною всієї соціальної системи.

Націонал-соціалістичний досвід створення партії, яка охопила пропагандою все суспільство, провела економічну модернізацію та застосувала новітні технології роботи з суспільством, є проявом тільки одного боку мобілізаційної системи. Вони змогли перетворити все суспільство на поле битви ідей, цілей. Окрім структурування цілей, було створення організацій, які об'єднували людей, використовували бойові акції проти можливої незгоди, альтернативи. Терор, жорстокий і невблаганний, був альтер его ідеологічного впливу.

Поєднання ідеології і терору, консервативності й революційності властиві націонал-соціалізму. Вони змогли зібрати різних adeptів і прибічників, тому що проголосили нові ідеї, цінності, які пізніше спрямували на конкретні групи та пояснили, що втілити це може тільки унікальна «органічна єдність» між фюрером і расовою спільнотою. Така технологія роботи з суспільством дозволила перетворити його у «спільного носія ідей». На думку К. Зонтгаймера, фюрер був особою, яку ототожнювали з пророком, що говорить від імені народу як «органічної спільноти» та рейху, а ідеологія набула рис релігії [13, с. 215]. Не менш важливим було те, що у нього були свої послідовники, adeptи, фанатики. Річ у тім, що екстремістські ідеї також знаходять підтримку, оскільки є багато людей, які живуть в опозиції «ми–вони», де «вони» – це Інші, тобто абсолютно незрозумілі, з іншими цінностями, яких не можна прийняти до своєї спільноти. Ніякої соціальної справедливості з Іншими, на думку таких людей,

бути не може. Особливо, якщо держава приймає закони, які ведуть до кримінальної відповідальності тих людей, що намагаються взаємодіяти з Іншими. Держава виховувала необхідний етнос ідеологічними настановами і каральними діями.

Терор був спрямований також проти політичних супротивників. Націонал-соціалісти посилили державну міць, але забрали в парламенту повноваження суверена, носія верховної влади, передавши ці повноваження фюреру.

Перетворивши парламент на ілюзію політичного представництва, націонал-соціалісти створили політичну ситуацію, у якій представляти альтернативні інтереси стало неможливо. Традиційну авторитарну політичну систему було розгромлено внаслідок реалізації закону «Про єдність держави та партії» від 1 грудня 1933 р. О. Данн підкреслює, що віднині націонал-соціалістична держава стала «державою-партією та інструментом авторитарної влади вождя» [14, с. 285]. Тим більше, що Нюрнберзькі закони 1935 р. змінили суспільство. Після вступу в дію закону «Про захист німецької крові та німецької честі» від 1935 р., мало хто міг солідаризуватися з Іншими. Ще з часів Веймарської республіки підтримувалася позиція, що фюрер потрібен не для пошуку компромісу в суспільстві, а для втілення абсолютних рішень. Одним із таких абсолютних рішень була боротьба рас як всередині, так і ззовні.

Можна сказати, що фактори, які об'єднували авторитарну традицію і радикальну тоталітарну новацію – це зневага до ліберальної демократії, «призвання вождя» та проголошення необхідності створення імперії за рахунок земель сусідніх держав. Німеччина є континентальною державою, займає середнє становище в Європі і є полюсом сили. Треба зазначити, що з XIX ст. формувалося уявлення в міжнародних відносинах, що володіння колоніями імперськими державами є ознакою високої політики та необхідною умовою економічної модернізації. У Німеччині за часів мобілізаційної системи, ідея імперії стала пріоритетною для внутрішньої та зовнішньої політики. Зовнішня політика була особливою, оскільки виступала гарантією соціальної та національної єдності народу, який отримав мету – утворення могутньої імперії. Відповідно, таке ставлення до зовнішньої політики можна трактувати не тільки як технологію вирішення політичних конфліктів в суспільстві. Тоні Джадт, Тімоті Снайдер у своїх діалогах підкреслювали, що «у німців був наратив, якого не було у італійців: наратив Європи, постдемократичної сильної Європи, де панує Німеччина, але й інші країни – західні – матимуть із того користь... Нова Європа з

економічним плануванням була б сильною – власне, вона могла бути сильною, якби тільки відкинула несуттєві національні кордони» [15, с. 178]. Щодо внутрішньої аудиторії як аргументацію наводили приклади великих імперій, що виникли після бунту проти всього застарілого, тому презентували перехід до мобілізаційної системи як енергійну, агресивну модель держави, що створює новий лад.

У німецькій політичній традиції вважалося, що імперія здатна скерувати поступ нації до внутрішньої ладу, тому опозицію «ворог–друг» було винесено за межі держави. Гітлеру було необхідне ідейне підґрунтя, яке б дозволило зруйнувати існуючий історичний лад, а потім теоретично підтримати новий антиісторичний порядок [16, с. 179]. Расова парадигма стала парадигмою німецької зовнішньої політики та легітимізувала боротьбу за володарювання в світі. Поступове проголошення східноєвропейського наступу основним напрямом зовнішньої політики перетворило ідею імперії від культурно-релігійної на суто економічно-політичне утворення. Отже, германський варіант соціалізму в трактуванні лідерів НСДАП – це єднання нації, єдність великого підприємця та робітника на підґрунті расової єдності та особливого німецького шляху розвитку. Особлива жорстокість полягала в тому, що вони розпочали війну, оскільки вважали, що складовою процесу історії є боротьба націй за життєвий простір. Мобілізаційна система діяла як система, що враховує зміни світового співвідношення сил для завоювання статусу світової держави. Жодних ідей економічного лідерства і політичної співпраці не висувалося, навпаки, вийшли з Ліги Націй. Г. Пікер зазначає, що Гітлер визначив Схід Європи, заселений іншими народами, в стані державності як території, які необхідно завоювати. Геополітика Гітлера прив'язана до військових територіальних потреб [17, с. 88]. Його позиція щодо політики була позицією сили і маніпулювання, зіткнення інтересів конкурентів, дискредитації ворогів. «Політика визнає використання будь-яких засобів. У політиці я не визнаю ніяких моральних законів. Політика – це гра, де дозволені будь-які хитрощі, а правила змінюються відповідно спритності ворогів» [18, с. 38]. У його розумінні, політика відокремлена від гуманності, тому принцип інтересу, доцільності є більш актуальним. Світогляд Гітлера був насичений ідеологічними настановами, тому не визнавав компромісів у політичній боротьбі.

Суттєвим для вирішення конфліктів в мобілізаційній політичній системі було те, що лідери держави зверталися до всього суспільства з пропозицією відродження величі, з програмою виходу з кризи, які об'єднували і мобілізували громадян. Впровадження

демократії в умовах трансформації всієї системи пов'язане з ризиками, кризами, що не дозволило консолідуватися демократичним політичним силам, оскільки є невдоволена частина населення та антидемократичні політичні сили.

Мобілізаційна політична система долала ці антагонізми всередині суспільства, виходила з концепції однокрової та пов'язаної простором народної спільноти. Негативізм у політиці щодо капіталістичної економіки та комуністичного соціуму був підґрунтям створення нової елітистської мобілізаційної системи. Ця система, з одного боку, звернена до минулого, з іншого, підтримує технічні новації, державний технократичний розвиток та застосовує новітні технології управління масами і виходу із соціально-політичних конфліктів.

4.2. Мобілізаційна політична система в США

Треба зазначити, що 20-ті роки ХХ ст. в політичній традиції представлено різними варіантами мобілізаційних систем і державним втручанням в економіку та особисте життя громадян від радянської модернізації до «нового курсу» Президента Ф. Рузвельта. Можливо, лише довга демократична традиція дозволила мобілізаційній політичній системі часів Рузвельта, що запропонував «новий курс», посилити роль держави в економічних процесах, але централізованого державного втручання в приватне життя громад не відбулося.

Політична система США трансформувалася неодноразово. За часів Великої депресії суспільна система опинилася в дуже складному становищі. Соціальна поляризація досягла колосальних розмірів. У кінці 1929 р. курс цінних паперів впав на 40 %, безробіття досягло рівня, коли кожний четвертий опинився без роботи. У політичній сфері протидіяли різні моделі: від консервативних до комуністичних. Жодних соціальних виплат не було, голод зачепив багато сімей. Президент Г. Гувер був прибічником ліберальної ідеології, тому підтримку збіднілих вважав порушенням американських цінностей. Збільшення збіднілих і зубожілих людей несло загрозу не тільки їхньому життю, але й політичній системі США. Хоча вплив комуністичних ідей був невеликий, соціальне невдоволення було високої напруги. Загроза політичній системі мала серйозний характер, оскільки обговорювалися варіанти розвитку від фашистських до комуністичних. Ці обидва варіанти критикували капіталізм за те, що благом, створеним більшістю, користується меншість. Вихід

запропонував Ф. Рузвельт. Йому було дуже нелегко, він зустрів опір як з боку противників, так і однопартійців. Наприклад, авторитетний економіст Франк Найт відкрито виступив проти соціального законодавства Рузвельта, оскільки воно зачіпало недоторканність власності, що вважалося основою старого лібералізму, і тому, було неприпустиме [19, с. 456]. Але Рузвельт перевів систему в мобілізаційний стан та запровадив політику державного регулювання. Президент діяв дуже швидко і рішуче. 4 березня 1933 р. прийняв присягу Президента, а наступного дня було закрито банки, потім заборонено мати золоті заощадження. Навпаки, їх пропонували обміняти на державні боргові зобов'язання Федерального резерву. До речі, ці дії Президента навіть сьогодні викликають критику, наприклад, Мілтона Фрідмана. Проте Рузвельт розгорнув трансформацію рішуче. За відмову виконати розпорядження можна було отримати штраф або ув'язнення. Було зрозуміло, що не до всіх ситуацій можуть адаптуватися економіка і ринок праці. Втручання держави не порушило демократію, воно переорієнтувало економіку на соціально орієнтовану. Віднині праця була регламентована: було встановлено максимальну тривалість робочого тижня у 44 години з подальшим зменшенням до 40 годин. Було запроваджено програму соціального страхування, фермери отримували допомогу, було прийнято закон про пенсії за віком. Ці соціальні реформи не зламали ліберального капіталізму, але значно пожвавили економіку. Хоча президента жорстко критикували і звинувачували у «радянській» США. Деякі ініціативи було заборонено Верховним Судом США. Дослідники В. Баріс, Е. Баріс пишуть, що президент зміг вийти з ситуації завдяки тому, що у Верховному Суді замість трьох консерваторів зайняли місця ліберали [2, с. 55]. Після цієї ротації реформи Ф. Рузвельта змогли реалізуватися.

Друга світова війна, як відомо, змінила статус США як геополітичного гравця і найвпливовішого актора міжнародних відносин. За роки правління Рузвельта США перетворилися з ліберальної на соціально-ліберальну державу. За Рузвельта було знайдено відповідь на історичний виклик, переглянуто базові ролі держави в суспільному, економічному житті. Відповідно, було внесено зміни в ідеологію лібералізму, змінилася «карта світу», здійснився відхід від крайніх проявів лібералізму. Конкретну мету – перетворення економіки, захист громадян, вихід із кризи – було досягнуто. Важливо, що проведені реформи не було здійснено ціною втрати демократії. Хоча кількість бюрократії було збільшено, переходу до авторитарної системи не відбулося. Система

трансформувалася у мобілізаційну задля збереження демократії і соціально орієнтованої економіки. Важливим технологічним прийомом президента Ф. Рузвельта була відкритість у комунікації влади і суспільства. Обнадійливі, фактичні досягнення, про які казав президент у своїх радіозверненнях, мали неабиякий вплив на почуття впевненості громадян. Хоча ідеологічна карта змінилася, руйнації світогляду не відбулося. Це справді був вихід із соціальної депресії. Рузвельт не пропонував терор як державну політику проти невдоволених. Замість політики страху політика соціальної єдності довкола спільної мети. Можна навіть узагальнити, що зустрілися різні моделі світобудови. Націонал-соціалісти хотіли світового панування, але світового лідерства через декілька десятиліть досягли США, оскільки контекст світової політики дійсно став глобальним, орієнтованим на економічну співпрацю. Цікаво також порівняти, що під впливом Д.М. Кейнса і «нового курсу» Ф. Рузвельта були представники націонал-соціалізму. Ялмар Шахт був прибічником Кейнса і підтримував державне планування, державне фінансування тих галузей, що довго не окупляться, але висновки у політиці абсолютно інші. Націонал-соціалістична економіка не обмежувала бюджетні видатки в надії на завоювання. Якщо Д. Кейнс пропонував врівноважити національні економіки, то Шахт грабував чужі економіки заради автаркії Німеччини. Треба зазначити, що в економічних питаннях націонал-соціалісти стояли на егоїстичних позиціях автаркії, а в політичних питаннях міжнародних відносин подавали руйнацію миру як створення більш раціональної моделі Європи, ніж модель, запропонована політичними ідеалістами на кшталт В. Вільсона. Підміна понять, намагання позначити дійсність ідеологічними утвореннями, а потім змінити цю дійсність відповідно до власних експансіоністських потреб – це ще одна технологія, яку застосували націонал-соціалісти у своїй політичній діяльності. Не хотіли і не підтримували рівновагу і баланс в міжнародній політиці. Взагалі ХХ ст. показало, що те, яке тільки мислилося, стало можливим. Підкреслимо, що США також змінилися. Цій країні властиві єдність і протиставлення глобалізму і націоналізму, страху перед зовнішнім впливом і намаганням розповсюдити свій вплив. Після Другої світової війни Америка перетворилася на одного з впливових лідерів світу, що одночасно було результатом боротьби з фашизмом і можливістю остаточно вийти з кризи «великої депресії».

Цікавим є той факт, що фашисти високо цінували волюнтаризм і бажання прискорити історію, властиве комуністичній доктрині Радянського Союзу. Особистості, що діяли

в недемократичних суспільствах, з великою зацікавленістю сприймали радикальні рухи. Вони легше перетворювалися на натовп, який перебував під навіюванням харизматичних лідерів. Такими харизматичними лідерами були А. Гітлер, Б. Муссоліні, В. Ленін, Й. Сталін. Вони також є лідерами, що діяли в умовах мобілізаційних політичних систем, але мета у них була різна, хоча технології і методи схожі. Наприклад, і А. Гітлер, і В. Ленін використовували агітацію в політичній боротьбі. Трансформація політичних систем вимагала підтримки з боку народу. Агітація як комунікаційна діяльність, що спонукає людей до активності, широко застосовувалась для мобілізації мас. Активно застосовувались засоби інформації: газети, листівки, плакати, тобто треба було задіяти аудіальні та візуальні відчуття для наочності сприйняття інформації. Агітація ефективно працювала, особливо, якщо враховувати відповідність виступу агітатора аудиторії. Ідеї у масовій свідомості ліпше індоктринуються, якщо задіяти наочні інструменти. Агітація застосовувалась як спонукання до дії, тому застосування агітації в умовах мобілізаційної системи є ефективним.

4.3. Мобілізаційна система в СРСР

В. Ленін гнучко реагував на процеси, які відбувалися в суспільстві. Так, у березні 1921 р. на X з'їзді РКП(б) офіційно оголосив про запровадження продподатку та нової економічної політики. Сутність НЕПу в переході до соціалізму через державний капіталізм в умовах пролетарської держави з допущенням товарно-грошових відносин. Важливим було питання відродження економіки, тому було необхідно створити умови для внутрішнього розвитку і фінансування. Цікаво, що Ленін при обговоренні питання поділу землі до революції звертався до римського права, де наголошувалося на володінні і розпорядженні власністю. В умовах революції 1917 р. було проголошено Декрет про землю, але там про володіння селянами землею не йшлося. У 1921 р. Ленін знов підняв питання про володіння землею. Було вирішено віддати землю у володіння державі, а селянам було дозволено нею користуватися як основною власністю. При цьому партія не відмовилася від плану кооперації, коли держава володіє, комуна розпоряджається, селянин користується. У 1925 р. почали створювати комуні. Запровадження продрозкладки вже аргументувалося тим, що селяни отримали землю без викупу, тому

мусять віддати врожай зерна державі. Продрозкладка фіксувалась не по домогосподарствах, а на щомісячних постачаннях. Оця різниця має велике юридичне і соціальне значення. Ленінська політика була орієнтована на співіснування з дрібною буржуазією, селянами, про що свідчить НЕП. Цілком можливо, що могло бути створено підґрунтя для формування нової ідеології мирного співіснування різних класів і різних культур. Цей процес було перервано Великим переломом Й. Сталіна, коли система перейшла в мобілізаційний режим функціонування.

Зауважимо, що запровадивши НЕП, В. Ленін створив унікальну соціально-економічну ситуацію, оскільки доводив, що можна побудувати соціалістичну економіку, де держава володіє великою промисловістю, з елементами капіталізму у вигляді дрібних особистих господарств селян та торгівлі вищезгаданим продуктом. На політичному рівні Ленін створював державу і одночасно підтримував ідею світової революції. Важливо зазначити, що комунізм є егалітарним рухом, а посилення позиції партійної бюрократії у подальшому перетворенні її за Сталіна на номенклатуру означало формування нової еліти і розуміння партії як закритої монолітної еліти. Отже, за Й. Сталіна формується мобілізаційна система елітистського типу.

В. Ленін виступав проти фракційності в партії. За Й. Сталіна посилюється контроль і було дозволено таємний збір інформації в середовищі партійної і державної бюрократії. Терор було також спрямовано проти бюрократії. Коли у 1925 р. розпочинається перехід до мобілізаційної системи, Сталін діяв планово, поступово. Великий перелом розпочався у 1929 р. Держава втрутилася у сільське господарство і розпочала процес соціалістичного накопичення за рахунок селянства, застосовуючи жорстокі й непередбачувані методи. Страшно уявити, що перед жорстоким голодом 1932–1933 років було забрано хліб у державний резерв, навіть не відправлено до внутрішньої торгівлі, що привело до голоду 1933 р. Примусова колективізація, голод не є виправданням для прискореної модернізації. Колективізація виступала державним інструментом «перековки народу», «вихованням» стовідсоткової лояльності вождю. В умовах мобілізаційної системи Й. Сталін зламав опір непокірних регіонів та репресував ленінську еліту, переформатував бюрократичний апарат.

Якщо порівняти як функціонувала політична система за В. Леніна і Й. Сталіна, то результати можна подати у вигляді табл. 4.1.

Таблиця. 4.1

Політична система СРСР за часів Леніна та Сталіна

В.І. Ленін	Й.В. Сталін
Стратегія розвитку	Маневрування і тактика
Диктатура партії	Особиста диктатура
Підтримка світової революції	Створення соціалізму в одній державі
Можливе співіснування класів	Класова боротьба. «Позбавленці прав»
Диктатура. З метою укорінення влади допущено коренізацію	Диктатура. Терор є основним методом державної політики
Запровадив нову економічну політику, де поєднав елементи соціалізму і капіталізму при пануванні партії без фракцій	Провів радянську модернізацію на основі колективізації та індустріалізації з метою посилення військової спроможності СРСР
Створення партійної і державної бюрократії	Перетворення партійної і державної бюрократії в радянську еліту – номенклатуру
Ідеологія як стратегія	Ідеологія як доктрина

У мобілізаційній політичній системі Й. Сталіна кризи вирішувалися терором та ідеологією. Відбулося спрощення духовного життя. Наприклад, на побутовому рівні допускалося висміювання інтелігенції, її «недолугості». Сталін вдало використовував різні прийоми демагогії. Він завжди намагався займати позицію над битвою, потім йшла нова поворотна реакція в соціально-політичному житті [19, с. 392].

Тоталітарним доктринам було властиве створення політичного ідеалу, проголошення особливої ролі творчої волі, інтегралізму в соціально-політичній сфері, підтримка політичного харизматичного лідерства. Комуністична мобілізаційна система є упорядкованою системою з жорстко організованою партією і тотальною роллю держави. За Леніна державна ідеологія взаємодіяла з додатковими елементами заради адаптації влади до потреб соціально-економічної ситуації. За Сталіна ядром ідеологічної системи був проект побудови комуністичного суспільства, з якого не можна було виймати або додавати елементи, інакше система руйнується. Так відбулося у 80-х роках ХХ ст., тоді було дозволено кооперативну діяльність. Ця діяльність спровокувала появу приватної ініціативи та перехід до

приватної власності, що зменшувало залежність громадян від соціалістичної держави і стимулювало появу нових суспільно-політичних рухів. Було розкрито «білі плями» історії радянської мобілізаційної системи. Лібералізація зруйнувала комуністичну ідеологію, відбулося розмивання зв'язку елементів ідеології. Це була «точка неповернення», оскільки радянська держава була ідеологічно орієнтованою в управлінні громадянами [19, с. 485]. Треба підкреслити, що за сталінської системи застосовували пропаганду із захисною, оборонною метою, тому не піклувалися про гуманітарну складову. Пропаганда була потрібна, щоб впливати на свідомість людини з метою спрямування соціальної енергії у бажане річище. Велику увагу приділяли комунікації влади з громадянами. Мітинги, демонстрації згуртовували народ у єдину спільноту, наповнювали силою індивідуума. Кінострічки наповнювали оптимізмом перетворень. Взагалі тоталітарним мобілізаційним системам властива естетизація політики, влади. У свою чергу, символізм і певна сакралізація «спільної події» переводило колективне в індивідуальне, знімало особисте, робило колективне пріоритетним. Навіть ті, кого репресували, думали, що вождь чистий від репресій. Г. Почепцов зазначає, що у них було атрофоване індивідуальне мислення і розуміння, воно було замінено колективним [9, с. 235].

Висновки

У висновку підкреслимо, що мобілізаційні системи існували також в інших країнах. Історичні виклики вимагали негайних рішень, але політичні еліти знаходили і втілювали різні рішення. Тоталітарні мобілізаційні системи були залежні від ідеології, лідерства та взаємодіяли з масовим суспільством, використовували пропаганду, агітацію, кіно. Естетизація політики властива масовому суспільству, раціональне управління поєднано з ірраціональним станом суспільної свідомості, яку розхитували терором і ейфорією. Ідентичність формувалася акціями «спільної справи» та ретроспективою подій «спільної долі». Кризові ситуації долали репресіями, кадровими чистками, високим статусом номенклатури як нової еліти.

Технології, які використовували, носили різний інструментальний характер. Наприклад, мобілізація ресурсів відповідала на потреби модернізації; соціально-політичне маневрування було необхідною умовою політичної діяльності в епоху мас; правове регулювання мало расовий або класовий характер;

управління свідомістю здійснювалося високим рівнем ідейно-політичного навіювання; контреліту знищували, а не кооптували до влади; партійна бюрократія перетворилася у нову еліту.

Політична система США часів «нового курсу» трансформувалося суттєво, але посилення ролі держави було спрямовано на вихід з кризи і зміну доктрини класичного лібералізму на соціальний лібералізм.

У якомусь сенсі ці трансформації свідчили про завершення певних етапів розвитку капіталізму, посилення ролі соціальної ролі держави. Недарма тоталітарні системи підкреслювали свою революційність, подолання індивідуалізму, створення нової ідентичності. Американська система, в черговий раз змінившись, посилила свої позиції світового лідера. Найскладнішим виявилось подолання інструментарію управління, зміни культури на більш схильну до компромісу. У демократичній державі мобілізаційні функції можуть зберігатися в період перед виборами або в період кризового узгодження інтересів еліт. Мобілізаційні системи тоталітарного й авторитарного типу більше орієнтовані на індоктринацію і жорстке революційне перетворення основ соціального життя.

Технології прийняття рішень у мобілізаційних системах зазвичай поєднують раціональні, переконливі, примусові методи та ірраціональні, що впливають на емоційно-психологічну сферу індивідуума.

У соціальних організаціях переважала система «лідер–послідовник», яка була обумовлена існуючою структурою суспільства і ресурсами, якими користувався лідер. Для ефективного залучення громадян до політичного процесу спрацював той факт, що люди вже були організовані і навчені діяти спільно. У цьому виявлялося мистецтво керування конфліктами. Технології спрямовували протест на зовні. В середині країни застосовували мобілізаційні технології оборони, єдності.

Список використаної літератури

1. Эндрейн Ч. Сравнительный анализ политических систем. Эффективность осуществления политического курса и социальные преобразования. Москва : Весь мир, 2000. 318 с.
2. Барис В.В. Причины возникновения и основные характеристики мобилизационных политических систем (политических режимов). *Вестник Моск. ун-та. Сер. 12. Политические науки*. Москва : 2010. С. 50 – 59.

3. Манн М. Фашисты. Социология фашистских движений. Москва : Пятый Рим; Фонд «Историческая память», 2019. 592 с.
4. Юнгер Э. Рискующее сердце. Санкт-Петербург : «Владимир Даль», 2010. 327 с.
5. Шпенглер О. Годы решений. Москва : «Канон+» РООИ «Реабилитация», 2009. С. 45 – 222.
6. Парсонс Т. Система современных обществ. Москва : 1998. 270 с. URL : filosof.historik.ru/books/item/f00/s01/z0001064/st000.shtml
7. Корнхаузер В. Політика масового суспільства. *Політологічні читання*. 1992. № 1. С. 161 – 175.
8. Шмитт К. Государственный закон в новом контексте. Моссе Дж. Нацизм и культура. Идеология и культура национал-социализма. Москва : Центрполиграф, 2010. С. 374 – 378.
9. Почепцов Г. Пропаганда 2.0. Харьков : Фолио, 2018. 796 с.
10. Астафьева Н.С. Информационно-политические манипуляции: ситуативные проявления. *Вестник Самарского государственного университета*. 2011. Вып. 90. С. 4–10.
11. Геббельс Й. Дневники 1945 года. Последние записи. Смоленск : Русич, 1993. 416 с.
12. Джентиле Э. Фашизм, тоталитаризм и политическая религия : определение и критические размышления над критицизмом интерпретации. URL: <http://gefeter.ru/archive/10519>
13. Зонтгаймер К. Як нацизм прийшов до влади. Київ : ДУХ І ЛІТЕРА, 2009. 320 с.
14. Dann O. Nation und Nationalismus in Deutschland. 1770-1990. München, 1993. 567 s.
15. Джадт Т., Снайдер Т. Роздуми про двадцять століття. Львів : Човен, 2019. 384 с.
16. Раушнинг Г. Говорит Гитлер. Зверь из бездны. Москва : «МИФ», 1993. 381 с.
17. Пикер Г. Застольные разговоры Гитлера. Смоленск : Русич, 1993. 496 с.
18. Геффернен М. Значення Європи. Географія та геополітика. Київ : ДУХ І ЛІТЕРА, 2011. 464 с.
19. Попович М. Кровавый век. Харьков : Фолио, 2017. 991 с.

Розділ 5. МІГРАЦІЙНІ КОНФЛІКТИ У ПОЛІТИЧНОМУ ВИМІРІ

5.1. Генезис та витоки міграційного конфлікту

Інтенсифікація міграційних потоків з різних причин (військові та політичні конфлікти, економічні проблеми, переслідування, стихійні лиха та проблеми екології, освітні та наукові переміщення) призводить до збільшення кількості іммігрантів в країнах-реципієнтах. Це є однією з основних проблем сучасної світової політики з наслідками позитивного та негативного характеру для країн-донорів та реципієнтів у сфері економіки, політичних процесів, безпеки, соціальних питань. Якщо міграційний потік є доволі інтенсивним, то це призводить до перенавантаження державних систем та спричиняє гуманітарні катастрофи або «міграційні кризи». «Міграційні кризи» мають негативні наслідки в країні-реципієнті у вигляді зростання рівня конфліктності. Дослідження конфліктів є одним із актуальних питань сучасної політичної науки, оскільки вони є рушійною силою розвитку суспільства та держави.

Існують різні підходи до визначення типології конфліктів, оскільки політичні діячі різних епох по-різному оцінювали природу конфліктів та їх вплив на державу та суспільство. Варто зазначити, що уніфікованого тлумачення поняття «конфлікт» досі немає, а різниця в підходах впливає на оцінку. З точки зору історичного підходу, дослідники вирізняють різне ставлення суспільства до конфліктів у конкретний епохальний період. Мислителі епохи античності (Геракліт, Анаксимандр, Геродот, Платон, Цицерон, Епікур) вбачали у конфлікті «закономірний процес розвитку суспільства» [2], існування протиріч у природі та суспільстві та їх зіткнення. Епоха середньовіччя вбачала витоки конфліктів у теологічному підґрунті (Т. Аквінський, А. Аврелій, Е. Роттердамський) [Детал.: 7]. Дослідники в епоху Нового часу (Т. Гоббс, Дж. Локк, Ж.-Ж. Руссо, Ш. Монтеск'є, А. Сміт, Г. Гегель) вбачали природу конфліктів у «соціальній поляризації» [2]. ХХ ст. визначило поляризацію поглядів щодо природи та впливу конфліктів, оскільки одні дослідники вбачали у цьому природній стан (конфліктологічна парадигма), інші ж – деструктивне явище (прихильники функціоналізму) [детал.: 7].

Можно виокремити такі види конфліктів: «соціально-політичні конфлікти (Р. Дарендорф, Л. Козер, Т. Парсонс та ін.); політичні конфлікти (Т. Запорожець, В. Криволапчук, Ю. Мацієвський, С. Ростецька та ін.); вігілентні конфлікти (Н. Дентон, М. Кнайт, Д. Массей, А. Озерд та ін.); етнополітичні (Л. Дробіжева, В. Коцур, І. Кресіна, Л. Нагорна, Ю. Римаренко, В. Тішков та ін.)» [детал.: 11, с. 87].

Міграційний конфлікт є доволі новим явищем для політичної науки, оскільки дослідники не акцентували увагу на його дослідженні як процесу. Міграційний конфлікт є складовою міграційного процесу, що відрізняє його від вігілентного конфлікту та інших видів етнічних / міжетнічних конфліктів.

«Міграційний конфлікт відбувається в межах однієї держави між представниками різних етнічних груп на фоні зіткнення протилежних соціально-політичних інтересів і поглядів реципієнтного населення та міграційних груп, дії яких спрямовані на досягнення несумісних цілей або таких, що взаємовиключають одна одну» [детал.: 11, с. 18].

На думку американського дослідника Алекса Брайтвайта, в останні роки змінилося ставлення суспільства до проблеми мігрантів. На думку дослідника, після Другої світової війни та в роки холодної війни міграційний процес та проблема біженців і внутрішньопереміщених осіб сприймалися суспільством як проблема, яка потребує розв'язання. Свідченням цього є створення Міжнародної організації у справах біженців (IRO, 1948), прийняття конвенції про статус біженців, надання допомоги та матеріальної підтримки тим, хто не зміг повернутися на батьківщину, вважаючи це однією з «найжорстокіших форм змушеної міграції» [12].

Така допомога надавалася не лише біженцям, які отримали свій статус внаслідок Другої світової війни, а й особам, що здійснювали переміщення з Угорщини, Чехословаччини, жителям деколонізованих країн тощо. Сучасні умови поставили існування такого режиму під загрозу, оскільки міграційні потоки стали викликами для країн-реципієнтів та показали неготовність політичних систем окремих країн швидко реагувати на такі виклики. Ця трансформація почала відбуватися з моменту інтенсифікації терористичних актів у країнах Європи та Америки, після яких до біженців почали ставитися з підозрою, особливо якщо країною-донором виступала «ісламська» країна. На думку А. Брайтвайта, «популізм, імміграційні обмеження та прикордонні укріплення відображають нову історію, у якій біженці та мігранти в цілому розглядаються як виклик, якщо не загроза життю західних країн» [12].

Це призвело до того, що наразі виникають нові обмеження та заборони для іммігрантів, підсиленні світовими кризами.

Сучасні дослідження в напрямі конфліктології та політичного конфлікту дають підстави зробити висновок, що іммігранти є активними учасниками міграційного конфлікту, а не його пасивними суб'єктами. Також іммігранти відіграють важливу роль у динаміці конфлікту та його перебігу [12]. Міграційний конфлікт є дотичним до політичного, оскільки його виникнення у момент кризи та загострення ситуації є кризою політичних інститутів країни-реципієнта, а також напругою між політичними інститутами та міграційною спільнотою. На думку П. Безуглого, «негативними наслідками міграційних процесів є тиск на соціально-політичну систему країни. Однак частина імміграційних дотацій повертається назад до бюджету країни-реципієнта, оскільки іммігрант тривалий час перебуває на її території» [3 с. 8–9]. А. Брайтвайт доводить ще одну думку, яка стосується збільшення орендної плати за якісну оселю в регіонах, де приймають іммігрантів, а також втрати зайнятості серед місцевих неформальних робітників. Тобто міграційний конфлікт найчастіше спалахує на локальній території, яка виступає реципієнтом мігрантів [12].

Існує багато прикладів з різних регіонів світу про вплив іммігрантів на посилення етнічної нестабільності в країнах-реципієнтах або їх окремих регіонах (афгано-пакистанський конфлікт в Белуджистані, Пакистан; конфлікт хуту і тутся в Заїрі; рохінджа та м'янмарці в М'янмі, сутички в країнах Європи під час інтенсифікації міграційних потоків тощо). Етнічна ідентичність є фундаментальною в конфліктних процесах, оскільки насильство часто загострюється між різними групами ідентичності через політичні чи економічні невдоволення. На думку дослідника С. Рюгера, «потоки біженців можуть впливати на ризик збройних етнічних конфліктів у країні-реципієнті залежно від місцевої етнічної політики та етнічних зв'язків між іммігрантами та місцевим населенням» [18]. Питання про те, чи порушують іммігранти етнічну рівновагу в країнах перебування, має важливе політичне значення, оскільки дає можливість передбачити та запобігти напруженню в контексті імміграції, та з'ясує, де захист іммігрантів найбільш необхідний.

На думку С. Рюгера, якщо «іммігранти прибули до країн, де раніше не існувало схожої етнічної спільноти або міграційної групи, існує більший ризик загострення внутрішньої напруженості» [18]. Це пояснюється тим, що інтенсивний міграційний потік призводить до збільшення окремої етнічної групи в країні-реципієнті та її

політичного впливу. Групами місцевого населення, які політично домінують, цей крок сприймається як загроза, тому виникає реакція превентивно чи реактивно запобігти цим проявам у країні-реципієнті. Поєднуючись з явищем політичної маргіналізації, сукупність факторів призводить до виникнення міграційного конфлікту. Слід зауважити, що у самостійному прояві та без додаткових факторів міграційний потік не може викликати міграційний конфлікт.

Щоб зрозуміти роль іммігрантів у міграційному конфлікті в країні-реципієнті, важливо зрозуміти причини, з яких групи іммігрантів вступають у конфлікти всередині країн. Досліджено, що «групи, які страждають від політичної маргіналізації, більш схильні до конфліктів» [18]. Також транскордонні переміщення та вимушена міграція збільшують відсоток виникнення міграційних конфліктів. Тобто, якщо іммігранти сприяють нестабільності в країні, що дає притулок, вони роблять це лише в поєднанні з прискореними внутрішніми факторами. Варто наголосити, що ризик політичної напруженості визначатиметься вектором міграційної політики країни-реципієнта та готовністю або неготовністю приймати іммігрантів, незалежно від того, чи є вони учасниками міграційного конфлікту.

Американська дослідниця Е. Стіл вважає, що існує три групи причин переміщення іммігрантів: «індивідуальна, масова та політична». Перша група включає в себе одинокі переміщення або переміщення групами до трьох осіб у зв'язку із прямою загрозою життю. Друга група – масове ухилення осіб від «невибіркового насилля» окремої політичної групи. Третя група містить тих, хто уникає політичної чистки, «коли збройні групи виганяють мирних жителів шляхом колективного націлювання на основі спільних рис» [19]. Представники цієї групи іммігрантів найчастіше намагаються об'єднатися на новому місці, оскільки вони є найвразливішими до насильства та мають ризик повторення небезпечної ситуації. Це є важливим для розуміння подальшого перебігу міграційного конфлікту та причин його виникнення. На думку Е. Стіл, моделі переселення можна пояснити двома факторами: формою переміщення осіб та «винуватцем» насильства. Взаємодія цих факторів формує рішення особи та в цілому приводить до закономірностей переселення. Іншими словами, теорія окреслює логіку «цивільного переселення», тобто «застосування аргументів до рішень цивільних осіб за відсутності примусового суб'єкта, який нав'язує їм пункт призначення». Це спрощення вказує на базовий набір очікувань, які також залежать від уряду країни-реципієнта та гуманітарних організацій.

Міграційна спільнота є доволі замкнутим об'єднанням, яка охоче «відкривається» лише для місцевого населення за схожими релігійними, мовними, етнічними або іншими ознаками. Іншою характерною рисою для більшої кількості іммігрантів є вороже ставлення до влади, оскільки є загроза не отримати статус легального іммігранта та бути виселеним з країни. Тобто в середині країни-реципієнта міграційна спільнота (навіть маючи не єдину країну-донора) уособлюють себе єдиним цілим та сприймаються як ціле місцевим населенням та владою в країні-реципієнті. Можна зробити висновок, що виникає конфронтація на рівні «ми–вони», що посилюється економічними, політичними та соціальними аспектами, а також іншими існуючими протиріччями в державі. З іншого боку, іммігранти не обов'язково створюють напругу, але їх присутність посилює те, що існувало раніше.

С. Рюгер виокремлює три типи іммігрантів. Перша група – це іммігранти без жодних зв'язків із країною притулку, яких можуть сприймати з підозрою, але навряд чи це вплине на внутрішню політику. Друга – іммігранти зі сталими зв'язками з політично могутньою групою, яких здебільшого приймають та розміщують. Третя група – іммігранти політично маргіналізованих груп, які сприймаються як загроза внутрішній стабільності і часто страждають від зневаги. На думку С. Рюгер, «уряд країни-реципієнта більше схильний надавати допомогу етнічним іммігрантам, які не заперечують його домінування, тоді як інші імміграційні групи, швидше за все, отримуватимуть меншу підтримку. Це викликає напругу в середині імміграційних спільнот та збільшує вірогідність виникнення міграційного конфлікту» [18].

Отже, щодо причин формування міграційного потоку з країни-донора можна визначити такі: економічні (інфляція, безробіття, економічна криза), політичні (конфлікти, революції, війни, політичне переслідування), соціальні (освіта, наука, возз'єднання сімей тощо), культурні (релігійне переслідування, етнічна приналежність, расизм). Причини поєднуються з прагненням поліпшення власного життя або запобігання загрози власному життю та членам родин.

Міграційний конфлікт є негативним наслідком міграційного процесу, і більшість дослідників акцентують увагу на потенційно негативних наслідках для економіки, соціальної сфери та безпеки. Дійсно, витоками міграційного конфлікту є дискусійні питання у сфері «економіки, політичної ситуації, складу населення країни-реципієнта тощо». Причинами міграційного конфлікту можуть виступати конкуренція на ринку праці, підсилена рівням безробіття в країні-

реципієнті, соціальна політика держави-реципієнта, вже існуючий внутрішньополітичний/зовнішньополітичний конфлікт, міграційна політика та різні позиції уряду, держави політичних партій, громадських / негромадських організацій з питань прийняття та інтеграції іммігрантів. Однак «в кожній країні перебіг міграційного конфлікту зумовлюється власними умовами розвитку та політичною ситуацією» [детал.: 11, с. 88].

Міграційний конфлікт має декілька напрямів формування, а саме: «між іммігрантами та місцевим населенням; між іммігрантами та владою; між різними групами іммігрантів; між місцевим населенням та владою». Міграційний конфлікт – ключ до розуміння міграційного процесу. На думку італійського дослідника Ж. Гуенно, «іммігранти створюють фактори ризику для нових циклів конфліктів, породжуючи подальші міграційні потоки. Країни, які приймають непропорційно велику кількість іммігрантів без належної підтримки, можуть бути дестабілізовані, посилюючи існуючі економічні, політичні та безпекові напруги. Сучасні іммігранти – це покоління молодих людей, яким не вистачає економічних перспектив, політичного представництва чи навіть участі; близько половини дітей-іммігрантів не навчаються» [16]. Дослідження американської вченої Е. Стіл дають уявлення про те, як потоки біженців можуть впливати на ризик виникнення конфліктів між «іммігрантами та недержавним акторами» [19]. Такий конфлікт вона називає «комунальним», оскільки основна причина його виникнення – нерівномірний розподіл соціальних благ та збільшення дотаційних виплат на підтримку іммігрантів. Авторка стверджує, що «велика концентрація іммігрантів може напружувати економічні ресурси, створюючи тим самим напруженість між ними та місцевим населенням, що призводить до виникнення комунального насильства» [19]. Однак виникнення такого роду конфлікту обумовлюється економічним та політичним потенціалом країни-реципієнта. «Держави з високими адміністративними та економічними можливостями перебувають у кращому стані для управління тиском на політичні інститути, що виникає через приплив іммігрантів, та зменшення скарг місцевого населення за рахунок достатнього надання суспільних благ та послуг. Лише в слабких державах великі потоки іммігрантів пов'язані з підвищеним ризиком недержавного насильства» [19].

На думку С. Рюгера, існують непрямі загрози для держави, що надають притулок, а саме: «економічний спад та етнічні зрушення, де пасивна присутність біженців збільшує конфліктний ризик». На думку науковця, «сучасні дослідження нехтують роллю етнічної ідентичності біженців та приймаючого населення, таким чином пропонуючи мало

прямого розуміння того, як ідентичність може опосередковувати ризик конфлікту. Використовуючи комплексний підхід, варто проаналізувати взаємозв'язок між біженцями та різними групами населення у приймаючій державі, що дозволить перевірити, чи змінюють біженці етнічний склад у країнах, що надають притулок, і як така зміна впливає на конфліктні процеси» [18].

У цій ситуації іммігрантів, які в деяких випадках стикаються з ворожістю з боку населення та сил безпеки країн, що їх приймають, можуть стати об'єктами радикалізації з боку екстремістських груп. Такий вектор розвитку міграційного конфлікту ще викликаний маргіальністю міграційної групи, якою вони є априорі у країні-реципієнті.

На думку О. Чистякової, «становленню соціально-політичних зв'язків між іммігрантами та місцевим населенням заважають стереотипи та аксиологічні аспекти життя людей, що асоціюють себе з різними державами та культурами». В. Манапова вважає, що «будь-який міграційний потік має обмежені можливості соціальної адаптації та політичної інтеграції. Імміграційні спільноти схильні створювати власне політико-соціальне середовище, що сповільнює їх інтеграцію в суспільство-реципієнт та політичну соціалізацію» [8 с. 2]. Саме ці фактори, на думку дослідниці, є рушійною силою виникнення протестних настроїв в осередках іммігрантів та місцевого населення. Варто зазначити, що «політизація міграційних процесів несе в собі значний конфліктний потенціал» [детал. 11, с. 202–203]. О. Чесноков вважає «конкуренцію на фоні глобальної нерівності не лише в економічних, а й в політичних правах» причиною сутичок між іммігрантами та місцевим населенням [детал. 9, с. 27].

Термін «маргіальна особистість» був вперше використаний Робертом Парком для визначення особи іммігранта «як проміжного становища людини, що одночасно існує в двох різних соціально-культурних групах» [17]. Маргіалізація виникає внаслідок втрати попередніх культурних звичок та «ненабуття» нових. Можна погодитися з думкою Парка про те, що «маргіальність не залежить від типу особистості, це соціально-політичний процес».

На думку Н. Акопян, «процес маргіалізації іммігрантів протікає певними етапами, які збігаються з етапами розвитку перехідного суспільства. На першому етапі нові тенденції розвитку зароджуються в умовах панування старих. На цьому етапі революційним чином відкидається старе, йде процес розвінчання старих порядків, соціальних структур і відносин. На другому етапі виникає явище паралелізму, тобто всюди протікає боротьба старого і

нового, суспільне життя відрізняється нестабільністю, соціальні потрясіння змінюють одне одного. На третьому етапі нові тенденції розвитку стають домінуючими, починають функціонувати нові структури і набувають незворотного характеру тенденції стабілізації, проте старе ще продовжує існувати» [1].

Американський соціолог Р. Мертон вважає, що «будь-яка соціальна і культурна структура складається з двох основних елементів: наміри та засоби» [6, с. 38–39]. Тому він виокремив п'ять типів можливого пристосування: конформізм, інновація, ритуалізм, ретризм, протест, які залежать від кореляції намірів та засобів. Найм'якший тип поведінки – конформізм, який поєднує наміри та засоби, що позитивно оцінюється місцевим населенням. На думку О. Здравомислова, «важливість в осмисленні змісту міграційного конфлікту належить поняттю «аномія», трактованої як «стан особи / суспільства, при якому послаблено або призупинено ціннісно-нормативні регулятори поведінки. Причому акцент робиться на тому, що аномія є однією з найбільш важливих причин конфліктної позиції по відношенню до тієї чи іншої політичної системи» [5, с. 53–54]. Інновація, ритуалізм, ретризм та протест є девіаціями та сприяють формуванню політичної маргіальності іммігранта, що призводить до першого виду міграційного конфлікту. «Інновація – характеризується як прагнення до досягнення намірів при відхиленні легальних засобів їх досягнення». [6, с. 38]. Так, наприклад, потяг до отримання грошей досить часто стикається з неможливістю отримати їх законним шляхом (нелегальна міграція, відсутність кваліфікації тощо). У зв'язку з цим визнані методи соціальної діяльності відхиляються, а замість них обираються суспільно неприйнятні. За Мертоном, це «нормальна реакція особи на ненормальні соціально-політичні умови» [6, с. 38–39]. Ритуалізм характеризується відмовою «від занадто високих культурних цілей, коли вони виявляються мало доступні, при безумовному дотриманні інституціональним нормам». Ретризм характеризує гострий внутрішній конфлікт між добре засвоєними моральними нормами і неможливістю досягти бажаних цілей загальноприйнятими засобами.

Тобто Р. Мертон запропонував концепцію виникнення протестів на фоні міграційного процесу, спільним для яких є основна причина протесту, яку дослідник називає «реакцією пристосування» – політична система є перешкодою для досягнення мети, тому необхідні докорінні зміни радикальним, революційним шляхом» [6, с. 38–39].

Маргіальність є перешкодою політичної соціалізації та інтеграції іммігрантів в соціально-політичне середовище іммігрантів.

Найяскравіше цей факт проявляється в умовах компактного поселення іммігрантів. Е. Стіл виокремлює чотири типи розміщення (переселення) іммігрантів, які впливають на формування конфліктів між іммігрантами та місцевим населенням, а також викликають труднощі під час інтеграції. Першим типом розміщення є вигнання, особливість якого полягає у значному скупченні іммігрантів на кордоні та одночасному виселенні з країни-донора. У країні-реципієнті вони набувають форми таборів. «Табори для біженців є хорошими показниками скупчення, хоча скупчення може відбуватися поза офіційно визнаними таборами. Часто скупчення біженців передують формуванню табору» [19]. У багатьох ситуаціях масового напливу іммігранти та їхні лідери організовуються в поселення, схожі на табори, ще до того, як УВКБ ООН або будь-яка інша гуманітарна програма їх організує. Самі іммігранти збираються великими групами, утворюючи великі поселення, які з часом стають інституціоналізованими. Наприклад, громадянська війна в Сирії призвела до вигнання мільйонів, які переселились у табори сусідніх Йорданії, Туреччини та Лівану.

Іншою формою є дисперсія, яка характеризується тим, що переселенці переселяються незалежно від інших переміщених осіб та сімей у нові країни. «Незалежно» не означає, що іммігранти не можуть переселитися в район, де проживають інші біженці, а що така близькість буде, скоріше, випадковістю чи зручністю, ніж вимогою для переміщених осіб. Вони можуть шукати допомоги та притулку в місті чи невеликій громаді. Наприклад, «після посилення та поширення насильства в Непалі в 2001 році непальці стали перетинати кордон з Індією більшою мірою. Однак таборів не було створено, і іммігранти здебільшого використовували свої існуючі соціальні мережі та міграційні схеми, щоб впоратися з переміщенням» [19].

Наступні два типи моделей переселення відбуваються в межах країни-донора і стосуються внутрішньо переміщених людей (ВПО). Сегрегація відбувається, коли переміщені скупчуються разом у містах та регіонах у межах держави та утворюють анклав. «Приклад структури кластеризації в межах держави є на Шрі-Ланці, де таміли склали більшість переміщеного населення, але, як правило, залишалися в тамільських регіонах на півночі та сході. Ліберія також зазнала сегрегації. Більшість переміщених осіб – за оцінками 1,3 мільйона – жили в таборах, контрольованих ECOMOG (Африканським регіональним економічним союзом, який втрутився у війну). Навколо Монровії було створено 20 офіційних таборів для ВПО, які фактично розділили переселенців та непереміщених осіб» [19]. Сегрегацію

можна поділити на типи, залежно від того, який суб'єкт має владу над ВПО: держава, недержавна озброєна група, третя сторона, така як УВКБ ООН або інший міжнародний суб'єкт, або райони, де кожен централізовано організований актор має повноваження. Така подальша дезагрегація є важливою для наслідків сегрегації.

Останнім типом в цій класифікації є інтеграція. Інтеграція відбувається тоді, коли переселенці залишаються у своїй країні та переселяються самостійно, наприклад, міграція з сільської місцевості в міста тощо. «Прикладом інтеграції є громадянська війна в Ачеху (1999–2005). Хоча частина ахенезів шукала притулку в Малайзії, більшість залишалася в межах району. Більшість тих, хто не повернувся в Ачех, переселилися в сусідній район Північної Суматри» [18]. Однак «інтеграція» означає не обов'язково інтеграцію до держави, а й до спільнот. Як і у випадку з сегрегацією, перебування в межах держави-донора не означає, що держава має владу над переміщеними особами [13].

С. Рюгер визначає умови, за яких примусова міграція викликає насильство. «Одним із важливих факторів, що обумовлює існування етнічних зв'язків між групами іммігрантів та місцевим населенням у країнах-реципієнтах. Іммігранти можуть сприяти ризику політичного насильства в тій мірі, у якій вони порушують етнічну рівновагу в країнах-реципієнтах» [18]. Тому надзвичайно важливо враховувати етнічну приналежність іммігрантів, а не ставитись до них як до однорідної групи. С. Рюгер стверджує, що схеми поселення іммігрантів збільшують ризики виникнення міграційного конфлікту, а також передбачає, що ці стосунки посилюються маргіналізацією населення та наявністю етнічних зв'язків. У такому випадку міграційний конфлікт виникає з більшими темпами в регіонах, де біженці оселяються в таборах, і що політична маргіналізація груп, що приймають, та етнічних зв'язків країни / регіону реципієнта, посилюють ці наслідки.

Варто зазначити, «соціально-політичні конфлікти виникають тоді, коли меншини не можуть бути легко прийняті або інтегровані домінуючою соціальною спільнотою в полікультурному суспільстві. Це також представляє їх як маргінальні соціальні групи, більш схильні вступати в конфлікт із широкою спільнотою» [10].

Іншим вектором міграційного конфлікту є конфлікт між іммігрантами та політичною владою. Формування міграційних потоків та управління ними є важливою темою сучасного світу. Зіткнувшись з перспективою вимушеного припливу мігрантів, уряди країн-реципієнтів встановлюють обмеження різного рівня щодо потенційних

допусків, оскільки вони стурбовані тим, що більша присутність іммігрантів призводить до негативних зовнішніх факторів та може становити загрозу національній безпеці. Практично дії урядів спрямовані на формування «антиімміграційної» міграційної політики. Основою для запровадження такої політики є ствердження, що потоки іммігрантів збільшують політичну нестабільність. Однак це не враховує спостереження, що більшість з них ніколи не беруть участі в насильницьких діях. Насправді існує певний зв'язок між міграційними потоками та тероризмом, однак іммігранти є жертвами терористичних дій, а тероризм – одна із причин формування міграційних потоків. Варто зазначити, що терористичні дії мають місце при ескалації міграційного конфлікту. На думку Е. Стіл, «існує ряд досліджень щодо зв'язку між біженцями та тероризмом. Ці дослідження підтверджують попередні дослідження на тему насильства серед біженців. По-перше, вони виявляють, що терористичні атаки, подібні до інших форм політичного насильства, частіше зустрічаються серед груп погано інтегрованих біженців і що терористичні групи, як правило, зловживають гуманітарною допомогою, яка призначена для допомоги біженцям. По-друге, вони показують, що в цілому країни-реципієнти не пов'язані з вищим ризиком тероризму» [19].

«Антиімміграційні» програми урядів мали місце в окремих європейських країнах під час загострення міграційної кризи (Угорщина, Австрія, Словаччина тощо), що проявлялося у закритті кордонів та недотриманні міжнародних та регіональних угод. Іншою ознакою прояву конфлікту на рівні формування та функціонування влади стала діяльність політичних партій. Показово, що в окремих країнах, де загострення міграційної кризи спостерігалось найбільше, політичні партії з антиімміграційними гаслами отримали змогу пройти в парламенти (Німеччина, Австрія, Угорщина). Слід наголосити, що історичне формування регіону та відстань, на якій проходили міграційні потоки, впливали на результати виборів (наприклад, у Франції).

Епідемія COVID-19 зробила новий виклик для урядів усіх країн світу. Постає проблема із закриттям кордонів для зменшення кількості захворювань, що суперечило міжнародним конвенціям про біженців та захисту прав людини. Тож уряди більшості країн світу почали проводити більш жорстку ідентифікацію на право визнання біженцем або іншою категорією іммігранта. В той же час напрями соціальної політики всередині держав-реципієнтів були спрямовані і на допомогу іммігрантам, і на упередження ризиків виникнення нових осередків захворювання.

Отже, генезис міграційних конфліктів криється в причинах формування міграційних потоків та факторів «виштовхування–притягування» іммігрантів у країнах-донорах та країнах-реципієнтах. Дослідження явища міграційного конфлікту та його виокремлення з-поміж інших видів конфліктів є важливою ланкою для управління таким видом конфліктів всередині країн. Багатовекторність такого виду конфлікту потребує залучення державних і недержавних інститутів та їх комплексної роботи для трансформації міграційних політик і міграційних профілів країн. Базисні знання щодо походження міграційного конфлікту дозволять запобігти причинам його виникнення, що, у свою чергу, дозволить знизити відсоток конфліктності в суспільстві.

5.2. Управління міграційним конфліктом як складова міграційної політики

Міжнародна міграція призвела до того, що регіональні та локальні уряди взяли на себе частину обов'язків державних урядів. У деяких випадках це призвело до збільшення місцевої автономії. Збільшення обсягу дій міст щодо реагування на міграцію є дещо парадоксальним, оскільки антикризове управління часто асоціюється із концентрацією влади, керівництвом та контролем на центральному рівні. Насправді «паралельний підйом централізованого державного управління міграцією в певних регіонах перешкоджав політичній спроможності, фінансовим ресурсам та юридичним прерогативам міст у реагуванні на міграційні процеси» [21].

Міграційні потоки (незалежно від формування всередині окремої країни або з-за кордону) сходяться до міських районів. Це теоретичне положення неодноразово підтверджувалося практичними дослідженнями. Міста дуже по-різному реагують на міграцію. Багато міст підтримують, посилюють права мігрантів та отримують користь від міграції. Мері цих муніципалітетів є частими учасниками дискусій та доповідачами, які вихваляють чесноти міграції та з гордістю проголошують, що майбутнє міграції є місцевим. Однак інші міста прагнуть обмежити міграцію та активно виключати мігрантів із соціальної, економічної та політичної участі. Відповідно, можна передбачити, що урбанізація збільшує ризик виникнення міграційних конфліктів. Міграційні потоки та конфлікти є місцевими та субнаціональними явищами. Управління міграційним конфліктом має стати складовою міграційної політики на рівні країн-донорів та країн-

реципієнтів, однак практично це можливо «на місцях», оскільки найбільш вразливими є місцеві адміністрації, оскільки саме місцева влада є реципієнтом іммігрантів. Міста та органи місцевого самоврядування не мають компетенції щодо вирішення основних питань міграційної політики, однак місцеві адміністрації повинні гарантувати соціальну згуртованість населення. Це тісно пов'язано з місцевим управлінням міграцією та зі здатністю міст допомагати вразливим групам (в тому числі і іммігрантам) подолати бар'єри, які заважають їм отримати доступ до основних послуг, захистити свої права та користуватися гідними умовами життя. Глобальні програми все частіше припускають, що цілі їх розвитку та добробуту навряд чи буде досягнуто без вирішення статусу мігрантів та переміщених осіб. Однак органи місцевого самоврядування повинні забезпечувати процес та виступати за повне та офіційне визнання їх ролі у впровадженні, моніторингу та перегляді «міграційних» угод.

Одним з положень міграційної політики є політика інтеграції, яка дозволяє провести соціалізацію та інтеграцію особи в суспільство-реципієнт. Поняття інтеграції не схоже на політику мультикультуралізму та адаптації, хоча в певних моментах має схожі елементи. Дотичним до процесів інтеграції є процес політичної соціалізації та «засвоєння особою політичної культури суспільства» [4, с. 16–22].

На думку дослідниці І. Брюгель, «у дослідженні управління іммігрантами та різноманіттям акцент змістився з національного на місцевий рівень, відомий як «місцевий поворот» [20]. Отже, управління на місцевому рівні більше не вважається лише рівнем реалізації політики, а вважається незалежним рівнем розроблення політики. І. Брюгель вважає, що питання «управління місцевим міграційним різноманіттям в основному зосереджені на столицях та містах-воротах, тоді як політичні обов'язки щодо міграційного різноманіття розподілені між органами місцевого самоврядування по всьому спектру, від столиць до менших міст та сіл, що передбачає різноманітні демографічні, соціальні та політичний контекст міграційної політики» [20]. Хоча деякі дослідження стосуються формування політики міграційного різноманіття в менших містах, вони навряд чи розглядаються у порівняльних дослідженнях. Таким чином, аналіз різних локальних типів управління міграційним різноманіттям відсутній.

У контексті подібних досліджень і практик працює міжнародна організація UCLG («Об'єднані міста та локальні уряди»), що діє у всьому світі, роблячи видимими та супроводжуючи дії

місцевих органів управління в галузі управління міграцією в трьох векторах: «механізм мерів», спільноти практик з міграції та MC2CM (Проект міграції міст Середземномор'я).

Локальні уряди значно впливають на процес інтеграції мігрантів, оскільки роль реципієнта виконують муніципалітети. Муніципалітети відповідають за процес інтеграції іммігрантів та їх політичну соціалізацію. «Місцеві та муніципальні органи влади у співпраці з іншими державними установами та неурядовими організаціями надають широкий спектр соціальних послуг у сфері охорони здоров'я, освіти, соціального догляду, несуть відповідальність за підтримку соціальної інфраструктури міст, де проживають багато етнічних та іммігрантських громад» [11, с. 149].

Основними сферами інтеграції іммігрантів на рівні місцевої громади є політико-правова, соціально-економічна та культурно-релігійна сфери. На думку І. Брюгель, «політика в соціально-економічній сфері фокусується щодо ринку праці та освіти та посиляються на структурний підхід до інтеграції. Політика в культурній релігійній сфері стосується культурного представництва, наприклад, меншини (релігійні) групи, з одного боку, і, ширше кажучи, усвідомлення громадськістю етнічного різноманіття в основному суспільстві, з іншого боку. Крім того, просторова політика стосується просторової організації різноманітності, зокрема, щодо житла та використання місця. Політика в юридично-політичній сфері, нарешті, стосується громадянського статусу мігрантів та участі та представництва, а також інтеграції як (політичної) участі» [20].

Щодо практики європейських країн, то можна виділити два основні моменти розроблення політики. Початок періоду коаліції та відповідь на посилений приплив біженців, що призвело до розроблення нової місцевої політики у всіх досліджуваних містах у 2015 р. Наприклад, «у контексті масового припливу біженців до Греції у 2015 та 2016 роках, роль муніципалітетів набула свіжої виразності. Муніципальні органи ефективно допомагали в наданні послуг прийому новачкам. Водночас вони стали головною мішенню опозиції з боку сегментів населення-реципієнта та окремих політичних партій правого спрямування, які чинять опір створенню центрів прийому та розміщення біженців. Яскравим прикладом трансформацій є проект 2015–2018 рр. для міст Південного Середземномор'я «Середземноморські міграційні профілі і діалог між містами» (C2C), спрямований на поліпшення інтеграції іммігрантів та суспільства-реципієнта на рівні міст в регіоні, в тому числі за допомогою доступу до прав людини» [11, с. 153–154].

Підтримка розроблення більш відкритих та всеохопних міських політик дозволяють розширити потенціал мігрантів на благо всієї території. Проекти є практичною лабораторією, яка дозволяє містам обмінюватися досвідом та передовою практикою, що сприяє включенню мігрантів. Від того, як міста реагуватимуть на міграцію та біженців, послуги, які вони надають, як вони це роблять, та їх зусилля, спрямовані на сприяння інклюзивному розвитку міст, визначатимуть успіх міжнародної реакції на міграційні потоки. ООН визначає три домінуючі тенденції: «ініціативні цілеспрямовані підходи, мережеві підходи та інституційні підходи, які можуть співіснувати в різних поєднаннях у різні моменти часу» [21]. Хоча такі структурні змінні, як економічний розвиток, система управління, включаючи наявність у країні федеральної чи унітарної системи, рівень децентралізації та якість місцевого управління, не кажучи вже про історичні особливості, формують місцеву реакцію на міграцію, є достатньо простору для політики, щоб міста мали творчий підхід до того, як вони підходять до міграції, і як вони пов'язують це зі стійким розвитком.

«Підходи міст до міграції значно різняться залежно від їх розміру, економічних ресурсів, потенціалу людських ресурсів, місцевого контексту, а також децентралізації та того, чи мають місцеві органи влади можливість розробляти та реалізовувати інклюзивну політику, засновану на підходах із зацікавленими сторонами» [14]. Деякі міста мають більший фінансовий потенціал, вищий людський капітал, а отже, можуть ефективніше мобілізувати ресурси. Великі міста можуть мати вищу щільність населення, особливі житлові умови, різну вартість життя та вищі соціальні витрати на душу населення. Варто зазначити, що взаємодія національної та місцевої влади змінилася внаслідок міграційних потоків. Вони стали більш гнучкими, менш «легалістичними», все більше базуються на діалозі та характеризуються взаємозалежними та дублюючими компетенціями та постійними переговорами щодо бюджетних асигнувань та інших питань державного управління.

Політика інтеграції та соціалізації іммігрантів є вектором зменшення рівня конфліктності, спричиненим міграційним потоком та ключем до управління міграційним конфліктом. Проведення інтеграції дозволяє уникнути формування замкнутих поселень іммігрантів. Відсутність таких «анклавів», у свою чергу, полегшує процеси соціалізації. Хоча національна держава має прерогативу щодо реалізації міграційної політики, місцева влада за умови проведення децентралізації, може взяти на себе більш виражену роль у процесах інтеграції та соціалізації. Міграційний процес можна використовувати

як інструмент задоволення місцевих потреб шляхом побудови державно-приватного партнерства, у якому визначну роль відіграють організації з поселення, постачальники послуг та роботодавці. Найефективніші ініціативи – це ініціативи, що збільшують здатність міста залучати мережі з багатьма зацікавленими сторонами та забезпечують координацію політики в системі багаторівневого управління міграційними процесами та їх конфліктною стороною.

Міграційний конфлікт не завжди є деструктивним та таким, що руйнує. Як і будь-який політичний конфлікт, він має позитивний вплив на трансформацію політичних інститутів, оскільки їх реструктуризація є своєрідною «відповіддю» на «виклики міграції», стимулюючи розвиток та запобігаючи процесам стагнації. На думку дослідника Ж.-М. Гуенно, «конфлікт – це ключ до розуміння міграції» [16]. Життєвий цикл міграційної кризи є тривалим, оскільки починається від того моменту, як особа стала мігрантом і закінчується тоді, коли вона змогла повернутися додому. У цій ситуації іммігранти, які в деяких випадках стикаються з ворожістю з боку населення та сил безпеки країн, що їх приймають, можуть стати об'єктами радикалізації з боку екстремістських груп. Тому в умовах німецького середовища органи місцевого самоврядування можуть відігравати вирішальну роль у сприянні діалогу та відновленню соціального договору між державою та громадянами. З величезною кількістю біженців та внутрішньо переміщених осіб у різних регіонах світу навантаження на громади, які приймають, стало величезним, що спричинило тиск на основні послуги, житло, працевлаштування, транспорт тощо. Це вимагає нового підходу до прийому іммігрантів у регіонах, пов'язуючи заходи допомоги з довгостроковим місцевим розвитком.

Низький рівень політичної культури іммігранта є однією з причин розвитку міграційного конфлікту. Тож з метою управління ним варто застосовувати політику інтеграції іммігрантів у контексті міграційної політики. Однак «важкість проведення інтеграційних заходів полягає в тому, що іммігрант підтримує стійкий зв'язок з власною країною-донором» [11, с. 158].

«Політика інтеграції є невід'ємною частиною міграційної політики держави та має реалізовуватися на рівнях всіх політичних інститутів. Створити ідеальну модель політики інтеграції не є можливим, оскільки вона буде носити адресний і конкретний характер в кожній окремій країні. Іммігранти не є консолідованою цілісністю, тому до інтеграції необхідно залучати як іммігрантів з визначеним статусом, так і нелегальних мігрантів (опосередковано, що дасть змогу виявити їх та надати визначення). Окремим є питання самоорганізації

іммігрантів, оскільки цей процес є характерним для будь-якого типу міграцій апіорі, але може носити як деструктивний, так і конструктивний характер. Завдання політики інтеграції залучити такий вид організації до роботи громадянського суспільства шляхом включення їх до соціально-політичної інфраструктури. Специфікою політики інтеграції буде те, що вона активно здійснюється на місцевому рівні, тому і політичні інститути на місцях є основними структурами імплементації такої політики. В умовах децентралізації запровадження політики інтеграції на місцях дозволяє отримати високий індекс інтеграції, натомість в країнах, де пріоритет надається загальнодержавним політичним інститутам, цей індекс менший, а також є меншими позитивні наслідки імміграції» [11, с.165].

На думку Т. Бьохмелта, «напруженість між іммігрантами та місцевим населенням може також призвести до недержавного насильства. Недержавні конфлікти та іммігранти правдоподібно пов'язані за допомогою різних механізмів, що пов'язані з витратами на приймаюче суспільство» [13]. Тобто ці механізми також можуть припускати, що іммігранти можуть стати «мішенями» недержавного насильства. А в інших випадках ми можемо спостерігати збільшення ризику місцевих груп, які воюють між собою, однак іммігранти не беруть безпосередньої участі у жорстоких конфліктах. Тобто «ризик недержавного насильства зростає із збільшенням кількості біженців у країні» [13]. Отже, іммігранти можуть – прямо чи опосередковано – бути пов'язаними з недержавними формами насильства, але, в першу чергу, коли державні інституції слабкі. Наявність іммігрантів призводить до соціальних та економічних проблем, через які слабкі уряди менш готові вжити заходів, необхідних для запобігання міграційному конфлікту.

Наслідки ігнорування інтеграції або поганого її здійснення є руйнівними. У всьому світі ми бачимо докази невдалої інтеграції у величезних таборах біженців, які мають високий рівень конфліктності; в гетто-громадах, які відокремлені всіма важливими способами від суспільства, до якого вони були номінально приєднані. При недостатній інтеграції іммігранти значно відстають від сформованого населення за широким спектром показників якості життя, включаючи академічні досягнення та участь робочої сили. Тому на рівні країн державні уряди повинні забезпечити належну підтримку міст та регіонів, яким доручена реальна робота з прийому та інтеграції мігрантів, не тільки з точки зору прямих витрат на інтеграцію, а і політико-правовим забезпеченням та умовами децентралізації.

Висновки

Міграційний конфлікт є складним явищем за природою формування. Тривалий час дослідники не виокремлювали його як самостійний вид конфлікту, ототожнюючи з етнічним або етнополітичним конфліктом. Міграційний конфлікт є невід'ємною складовою міграційного процесу, оскільки міграційні потоки, створені міграційним процесом, чинять додатковий тиск на політичні інститути та системи країн-реципієнтів. Такий тип конфлікту виявляється в соціально-економічному, соціально-психологічному та політичному вимірах. Специфікою міграційного конфлікту є категорії залучених до нього учасників, вектори формування конфлікту, децентралізований характер прийняття рішень. Іммігранти займають особливе місце в процесі формування конфлікту, оскільки є маргіналізованою групою населення крізь призму системи цінностей та специфіку політичної дезорганізації. Інтеграція в нову політичну систему змушує їх пристосовуватися до нових вимог громадянського суспільства та брати участь у соціально-економічних та політичних процесах. Без адаптації відбувається процес деформації поведінки, що супроводжується значним рівнем конфліктогенності. Міграційний конфлікт при цьому є швидким за темпами формування. Тристоронній міграційний конфлікт включатиме іммігрантів, громадянське суспільство та владу, однак тісні контакти між іммігрантами та громадянським суспільством можуть бути взаємовиключені. Також у випадку міграційного конфлікту терористична загроза є не його причиною, а наслідком міграційного процесу. Загроза терористичних атак міститься в групах погано інтегрованих іммігрантів. Маргіналізація іммігрантів, що спричиняє міграційний конфлікт, викликана і рівнем їх політичної культури, і причинами «виштовхування–притягування» з країни-донора, і способами розселення в країні-реципієнті. Іммігранти, що перебувають в гетто або таборах, гірше проходять процес соціальної адаптації та політичної соціалізації. Держави-реципієнти з високим економічним потенціалом та децентралізованими механізмами управління менше потерпають від міграційних конфліктів.

Запобігання міграційному конфлікту можливе, однак для цього мають бути залучені всі світові країни, оскільки кожна з держав відіграє роль країни-донора, реципієнта та транзиту. Зменшення політичних факторів «виштовхування» іммігрантів призведе до зменшення відсотку конфліктності. Наразі ефективнішим для більшості національних урядів є управління міграційним конфліктом за допомогою державних політик та трансформації підходів у

політичному управлінні. Це можливо за допомогою зміни підходів до міграційної політики та залучення політики інтеграції як її складової.

Значне коло питань стосовно міграційних процесів вирішується на рівні вищих державних інституцій. Однак на практиці основне навантаження беруть на себе органи місцевого самоврядування, оскільки формування міграційного конфлікту та основних його причин відбувається на локальному рівні. Саме тому процеси децентралізації та розширення повноважень місцевих адміністрацій є першим кроком до управління міграційним конфліктом та його деескалації. Практичні приклади, які продемонстрували окремі європейські країни та позитивні наслідки розширення повноважень місцевих адміністрацій під час подолання наслідків міграційної кризи підтверджують цей висновок. Також це кроки до політичної соціалізації та інтеграції іммігрантів в суспільно-політичне життя країни, що є позитивним для забезпечення внутрішньої стабільності країни-реципієнта. Населення країни-реципієнта є рівнозначним актором у цьому процесі, оскільки процеси інтеграції відбуваються у тристоронньому напрямі: іммігранти, місцеве населення, влада. Процес інтеграції не є одностороннім та потребує залучення державних та недержавних акторів, однак успіх процесу полягає у зменшенні рівня конфліктної загрози у векторах іммігранти–місцеве населення та іммігранти–влада, а також зменшення рівня терористичної загрози та запобігання формуванню нових міграційних потоків та міграційних коридорів.

Список використаної літератури

1. Акоюян Н.Р. Этапы маргинальности в преобразующихся обществах. URL:https://www.researchgate.net/publication/313377432_ETAPY_MARGINALNOSTI_V_PREOBRAZUUSHSA_OBSESTVAN (дата звернення: 28.02.2021).
2. Анцупов А.Я. Конфликтология. URL: <https://psyera.ru/4368/evolyuciya-nauchnyh-vozzreniy-na-konflikt> (дата звернення: 28.02.2021).
3. Безуглий П. Теоретичні засади дослідження міграційних процесів. *Політичне життя*. № 1. С. 5–13. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/pollife_2018_1_3 (дата звернення: 28.02.2021).
4. Боринштейн Е.Р. Социокультурные основания политической социализации. *Перспективы. Социально-политический журнал*. № 4. 2015. С. 16–22.

5. Здравомыслов А.А. Социология конфликта. Москва: Аспект-Пресс. 1996. 317 с.
6. Козырев Г. Политическая конфликтология: учебн. пос. Москва: ФОРУМ: ИНФРА-М., 2011. 432 с.
7. Короход Я.Д. Теоретичні аспекти розуміння політичного конфлікту. *Політичний менеджмент*. 2013. №59. С. 30–37.
8. Манапова В.Э. Миграция как фактор конфликтогенности. URL: <https://cyberleninka.ru/article/v/migratsiya-kak-faktor-konfliktogenosti> (дата звернення: 28.02.2021).
9. Чесноков А.С. Миграционная проблематика в современных парадигмах международных отношений: неолиберализм, неореализм, неомарксизм. С. 134–154. URL : <http://elar.urfu.ru/bitstream/10995/21714/1/uigo-2008-61-15.pdf> (дата звернення: 28.02.2021).
10. Швець С.Л. Криза біженців та імміграційні процеси Республіки Корея URL : <http://politicus.od.ua/index.php/2020-ukr?id=43> (дата звернення: 28.02.2021).
11. Швець С.Л. Сучасний міграційний процес: позитивні та негативні наслідки для європейських країн: дис ... канд. політ. наук : 23.00.02. Одеса. 2019. 213 с.
12. Braithwaite A. Refugees, forced migration, and conflict: Introduction to the special issue. URL: <https://journals.sagepub.com/doi/full/10.1177/0022343318814128> (дата звернення: 28.02.2021).
13. Böhmelt T. Blame the victims? Refugees, state capacity, and non-state actor violence. URL: <https://journals.sagepub.com/doi/full/10.1177/0022343318804592> (дата звернення: 28.02.2021).
14. Caglar, A. “Urban Migration Trends: Challenges and Opportunities in Europe.” Background Paper. World Migration Report 2015. International Organization for Migration. 2014.
15. Global Peace Index. URL: <http://visionofhumanity.org/app/uploads/2018/06/Global-Peace-Index-2018-2.pdf> (дата звернення: 28.02.2021).
16. Guéhenno Jean-Marie Conflict is Key to Understanding Migration. URL: <https://www.crisisgroup.org/europe-central-asia/conflict-key-understanding-migration> (дата звернення: 28.02.2021).
17. Park R. Human migration and the marginal man. *American Journal of Sociology*. Chicago. Vol. 33. 1928. № 6. URL: <https://www.jstor.org/stable/2765982?seq=1> (дата звернення: 28.02.2021).
18. Rügger, Seraina (2019) Refugees, ethnic power relations, and civil conflict in the country of asylum. *Journal of Peace Research* 56(1): 42–57. URL: <https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/0022343318812935> (дата звернення: 28.02.2021).

19. Steele A. Civilian resettlement patterns in civil war. URL: <https://journals.sagepub.com/doi/full/10.1177/0022343318820576> (дата звернення: 28.02.2021).

20. Van Breugel I. Towards a typology of local migration diversity policies. URL: <https://link.springer.com/article/10.1186/s40878-020-00179-0> (дата звернення: 28.02.2021).

21. UNESCO. Cities Welcoming Refugees and Migrants. Paris: UNESCO, 2016: p. 18, 43–44.

**Розділ 6. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ
ЧИННИКІВ ДЕРЖАВНОЇ МОЛОДІЖНОЇ ПОЛІТИКИ
ЩОДО МІГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ
В УМОВАХ ПОЛІТИЧНОЇ КРИЗИ**

**6.1. Особливості взаємозв'язку державної молодіжної
політики з іншими напрямками діяльності держави:
теоретичний вимір**

Сучасна політична наука характеризується наявністю широкого спектра підходів до визначення сутності категорії «молодіжна політика». Так, на думку І. Ільїнського, молодіжна політика являє собою сукупність системи ідей та теоретичних положень про роль і місце молодого покоління, а також практичної діяльності суб'єктів такої політики: держави, громадських організацій та інших суспільних інститутів щодо реалізації цих ідей, положень і директив із метою формування і розвитку молоді [11]. Інше твердження запропонував В. Криворученко, зазначивши, що молодіжна політика є сукупністю всіх державних та громадських інституцій, кожен суб'єкт якої здійснює її диференційовано, відповідно до своїх потреб і можливостей з урахуванням місцевих умов [17, с. 93–101]. У вужчому сенсі молодіжну політику розглядають В. Барабаш та О. Шаповалов, визначивши її як специфічний напрям державної політики [5, с. 3–6]. Проте, на нашу думку, такий підхід ігнорує діяльність неурядових організацій, приватних стейкхолдерів та позавладну діяльність політичних партій у сфері молодіжної політики, повністю зосередивши увагу виключно на державному секторі.

На наш погляд, категорія «молодіжна політика» має логічно впливати зі змістової суті визначень «молодь» та «політика». Більше того, визначення характерних рис та властивостей молодіжної політики значно ускладниться за умов ігнорування ознак молоді як окремої соціально-демографічної групи населення. Тому для ґрунтовного визначення сутності дефініції «молодіжна політика» вкрай важливо розглянути поняття «молодь», аби знайти параметри, які детермінують статус молодіжної політики як окремого напрямку політики.

Незважаючи на нескладність та відсутність внутрішніх протиріч у категорії «молодь», її трактування також характеризується

наявністю різноплановості у науковому дискурсі. Зокрема, М. Канавець визначає молодь як соціально-демографічну групу суспільства, що є неоднорідною, характеризується внутрішньою диференціацією, визначається особливостями діяльності, способом життя, динамічністю та інноваційним потенціалом [12, с. 8]. У свою чергу, відомий соціолог В. Лісовський зазначав: «Молодь – покоління людей, що проходять стадію соціалізації, засвоюють, а в певному віці вже засвоїли, освітні, професійні, культурні й інші соціальні функції» [30, с. 41].

Інший соціолог, І. Кон, розглядав молодість як певну фазу життєвого циклу. На його думку, цей етап має біологічну детермінованість, але пов'язаний із ним соціальний статус, поведінкові моделі та соціально-психологічні особливості мають соціально-історичну природу і залежать, поміж іншого, від суспільного устрою, культури та специфіки функціонування інститутів соціалізації. Як наслідок, дослідник визначав молодь як соціально-демографічну групу, що виділяється на основі соціального становища та психологічних рис, обумовлених віковими параметрами та процесом становлення особистості [15].

Таким чином, аналізуючи вищезазначені підходи, можна констатувати, що молодь характеризується наявністю набору сутнісних ознак, які дозволяють відрізнити цю соціально-демографічну групу населення від інших верств. На наш погляд, ці ознаки можна класифікувати за критерієм ступеня важливості (первинності/вторинності), серед яких первинні ознаки є сутнісноутворюючими. Так, до вторинних ознак належать атрибутивні аспекти (зовнішній вигляд, сленг, а також майно, що підкреслює соціальну роль). У свою чергу, до первинних ознак належить залежність молоді від інститутів соціалізації, оскільки саме характер їх функціонування, починаючи родинними традиціями і закінчуючи якістю системи вищої освіти, мають рушійний вплив на процес формування особистості. Беззаперечно, процес соціалізації триває протягом всього життя, але саме на ранньому етапі відбувається засвоєння соціальних норм, моделей поведінки та побудова світосприйняття. Цей ранній етап є особливою частиною життєвого шляху індивіда, який вказує на те, що іншою сутнісноутворюючою ознакою молоді є вікова характеристика. Але в цьому контексті постає питання пошуку вікових меж, що дозволяють об'єктивно диференціювати молодь від інших вікових груп.

Відповідно до Закону України «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні» молоддю вважаються особи віком від 14 до 35 років [10]. Зі свого боку, інші учасники системи міжнародних відносин по-різному трактують вікові межі молоді. Так, у доповіді Європейської комісії «Про показники ЄС у галузі молоді», зазначається, що визначення «молода особа» варіюється в різних державах-членах, проте програма ЄС «Молодь в дії» спрямована на осіб вікового проміжку від 13 до 30 років [2]. У свою чергу, Організація Об'єднаних Націй відносить до категорії «молодь» людей віком від 15 до 24 років [33]. На нашу думку, такий підхід цілком виправдовує себе, оскільки саме в цей період відбувається випробування незміцнених цінностей, які досі перебувають у процесі формування. У цьому віці молоді люди вперше серйозно стикаються з конфліктами, гострою конкуренцією та життєвими випробуваннями. Змінюючи звичне соціальне середовище (вступ до коледжу чи університету, отримання першого робочого місця), індивід оцінює ступінь дотримання суспільних норм іншими людьми та визначає власні моделі поведінки. Тому цей період характеризується накопиченням нового досвіду, який здатен суттєво вплинути на подальші ціннісні орієнтації особистості.

Аналізуючи вищевикладене, необхідно враховувати, що такий етап соціалізації припадає на період навчання у позашкільних закладах освіти і, на наш погляд, як максимум, у більшості випадків триває до досягнення 23/24-річного віку. Як наслідок, за умов визнання осіб, що перебувають у віковому проміжку від 24 до 35 років молоддю, постає актуальність питання здійснення класифікації, аби виявити критерій, за яким існує розбіжність між цими періодами. На нашу думку, таким параметром є знаходження індивіда в рамках певного соціального середовища. Отже, вбачаємо за доцільне запропонувати таку класифікацію.

– **Підготовчий етап** (особи віком від 14 до 17 років) – здійснюється молоддю, яка все ще перебуває у звичних шкільних умовах, проте знаходиться у динамічному процесі підготовки до дорослого життя та здійснює перші доленосні кроки (підготовка до вступу у вищі навчальні заклади, обрання майбутньої професії, розстановка пріоритетів у освітньому процесі).

– **Кульмінаційний етап** (18–24 роки). На цьому етапі відбувається зміна звичного соціального середовища. Індивід починає отримувати освіту професійного спрямування, що характеризується наданням здобувачам більшої самостійності. Зміна простору сприяє

формуванню нових соціальних контактів. Як правило, в більшості випадків саме в цьому віці молодь отримує першу постійну роботу. Як наслідок, зростання самостійності та отримання нового досвіду обумовлює формування нових та/або трансформації наявних ціннісних орієнтацій.

– **Стабілізаційний етап** (25–35 років). Цей період характеризується наявністю стабільної позиції у суспільстві, можливістю досягнення поставлених цілей за допомогою вже сформованого досвіду та соціального капіталу. Процес соціалізації продовжує тривати, але має вже не такий динамічний характер.

Важливо підкреслити, що вікові межі, зазначені в цій класифікації, мають загальний характер, оскільки будь-яка класифікація не здатна врахувати спектр нюансів, що існують у реальному світі. (Наприклад, для окремих індивідів, які вступають до коледжу після дев'ятого класу, кульмінаційний етап може настати раніше, тому що вони раніше зазнають зміни соціального середовища). Проте вищевикладене дозволяє констатувати, що поряд з наявністю залежності від характеру функціонування інститутів соціалізації та знаходження на переломному етапі процесу формування ціннісних установ, вік є сутнісноутворюючим параметром, який вказує на належність індивіда до представників молоді. Як наслідок, аналіз розглянутих ознак дозволяє запропонувати нове визначення категорії «молодь».

Таким чином, молодь – це соціально-демографічна група, яка внаслідок вікового статусу перебуває на етапі засвоєння соціальних норм, формування власних цінностей та поведінкових настанов, стан перебігу якого характеризується високим ступенем залежності від інститутів первинної та вторинної соціалізації. Що стосується категорії «політика», то в цьому дослідженні вважаємо за доцільне використовувати функціональний підхід, представники якого визначають це явище як систематичну управлінську діяльність, спрямовану на використання певних ресурсів задля досягнення поставлених цілей [28, с. 184]. Отже, розглядаючи політику крізь призму функціоналізму, цілком логічно припустити, що молодіжна політика являє собою цілеспрямовану діяльність індивідів, органів публічної влади, політичних партій, громадських організацій та інших державних і недержавних структур, спрямовану на забезпечення потреб та всебічного розвитку молоді як важливої складової суспільства.

Наразі поняття «молодіжна політика» іноді ототожнюють із категорією «державна молодіжна політика» [5, с. 3–6]. Але

важливо розуміти, що на відміну від державної молодіжної політики, учасниками молодіжної політики не є виключно державні інституції, оскільки молодіжна політика охоплює діяльність усіх соціальних інститутів, в той час як державна молодіжна політика зводиться безпосередньо до діяльності держави. Отже, молодіжна політика є більш широким поняттям, яке охоплює категорію «державна молодіжна політика». У цьому контексті влучну дефініцію запропонував М. Головатий, визначивши, що «державна молодіжна політика є одним із специфічних і пріоритетних напрямків діяльності держави, її органів із метою створення певних умов і соціальних гарантій для соціального становлення та розвитку молодих громадян, їх соціально повнішої самореалізації як в особистих, так і в суспільних інтересах» [7, с. 6].

Нині вітчизняне законодавство визначає державну молодіжну політику як системну діяльність держави у відносинах із особистістю, молоддю, молодіжним рухом, що здійснюється в законодавчій, виконавчій, судовій сферах і ставить за мету створення соціально-економічних, політичних, організаційних, правових умов та гарантій для життєвого самовизначення, інтелектуального, морального, фізичного розвитку молоді, реалізації її творчого потенціалу як у власних інтересах, так і в інтересах України [9]. Цілком очевидно, що успішна реалізація поставленої мети потребує перманентної роботи за різними напрямками. До них можна віднести:

- створення і підтримання умов для працевлаштування, професійної самореалізації та економічної самозайнятості молоді;
- забезпечення належного функціонування системи освіти, її відповідності актуальним потребам ринку праці;
- підтримання соціально вразливих груп цієї вікової категорії;
- забезпечення належного правового захисту;
- створення умов для реалізації інтелектуального потенціалу молоді, а також реалізації її потреб у духовному та фізичному розвитку;
- забезпечення ефективного функціонування системи охорони здоров'я;
- підтримання молодих родин, сприяння в отриманні (придбанні) доступного житла;
- активізація молоді у суспільно-політичному житті країни (підтримання конструктивних молодіжних ініціатив, суспільно

корисних молодіжних рухів та громадських організацій, прозоре та ефективне рекрутування на вакантні посади в органах публічної влади);

– забезпечення ефективного функціонування інститутів вторинної соціалізації з метою виховання емоційно зрілих, обізнаних, свідомих та патріотично налаштованих громадян [9, 76].

Практика демонструє, що виконання завдань державної молодіжної політики потребує постійної взаємодії з органами публічної влади, що реалізують політику в інших сферах. Зокрема, стимулювання самозайнятості молоді неможливе без відповідної економічної та податкової політики (зниження податків для підприємців I та II груп, пільгове кредитування, підвищення обсягу державних закупівель у сферах, що перебувають у кризовому стані). Так само неможливе забезпечення реального правового захисту за відсутності та правоорієнтованої системи правосуддя, що ефективно функціонує. Більше того, виконання перелічених завдань неможливе за відсутності законодавчої підтримки, що вказує на необхідність взаємодії різних гілок влади. Отже, можна констатувати, що стан реалізації завдань державної молодіжної політики детермінується низкою чинників, починаючи характером комунікативних взаємодій між різними органами державної влади та закінчуючи ступенем скоординованості різних владних структур. Таким чином, державна молодіжна політика є специфічним напрямом діяльності держави, який тісно пов'язаний з іншими напрямами функціонування держави та відповідальність за стан реалізації якого виходить за межі профільних структурних одиниць. Як наслідок, зазначене вказує на те, що ефективна державна молодіжна політика вимагає одностайності та системності у прийнятті рішень з боку різних органів публічної влади, що, у свою чергу, обумовлює вразливість цього напряму політики під час дестабілізаційних процесів, таких як політична криза.

6.2. Форми прояву взаємоепливу міграційних настанов молоді та політичної кризи в сучасній Україні

Одним із першочергових маркерів, який вказує на сутність сучасних соціально-економічних реалій у межах певної держави, є саме рівень міграції мешканців кожної окремо зазначеної країни. Сам термін «міграція» походить від лат. migration – переміщення. У широкому розумінні, міграційні процеси – це процеси просторового

переміщення людей між поселеннями, регіонами, країнами, які зумовлені певними причинами. Отже, розглядаючи населення як сукупність окремих вікових, економічних, професійних, соціальних, етнічних та культурних категорій, важко недооцінювати міграційну поведінку молоді як реакцію на характер нинішніх реалій у межах нашої країни.

Наразі сучасна Україна схильна демонструвати поступове зниження кількості молоді в країні, тенденцію старіння нації та еміграції значної частини працездатного населення за кордон. Зокрема, за даними Державної міграційної служби України (з посиланням на Міністерство закордонних справ України), станом на 2018 р. кількість наших громадян, які легально перебувають за кордоном, становила 4,1 млн осіб [26]. Крім цього, за приблизними підрахунками, ще 2 млн осіб мають нелегальний статус перебування за кордоном [26]. Отже, сумарна кількість громадян України, які на момент публікації даних перебували поза межами нашої країни, становить майже 6 млн осіб. Якщо припустити, що лише половина з них є особами працездатного віку, можна констатувати, що в такому разі у 2018 р. за кордоном перебувало 20,8% працездатного населення України [23]. Але варто розуміти, що ця цифра має мінімальний характер, оскільки в силу природних причин найчастіше за кордон від'їжджають саме особи віком від 15 до 64 років. Водночас важливо зазначити, що саме молодь є однією з найбільш мобільних категорій населення, яка характеризується достатньо високим потенціалом вихідної мобільності [4], адже представники інших вікових категорій мають менше умов та мотивації для здійснення еміграції (зокрема, громадяни віком до 14 років не можуть особисто прийняти та реалізувати відповідне рішення, а люди, що досягли віку старше 35 років, у більшості випадків уже знайшли своє місце у житті та певним чином самореалізувалися на батьківщині). Як наслідок, ці показники красномовно свідчать про приблизні масштаби молодіжної еміграції як реакції на характер багаторічних реалій у межах нашої країни.

Розглядаючи форми прояву взаємовпливу молодіжної еміграції та політичної кризи в сучасній Україні, вкрай важливо визначити основні причини, які обумовлюють відтік молоді за кордон. Відповідно до результатів соціологічного дослідження «Молодь України – 2018», серед основних причин респонденти називають відсутність бажаних умов працевлаштування, низьку заробітну плату, неефективність вітчизняної системи правосуддя, відсутність демократії, а також військовий конфлікт на Сході України (табл. 6.1) [4].

Таблиця 6.1

**Розподіл відповідей на запитання
«чому Ви бажаєте емігрувати за кордон⁸?»**

Щоб заробити грошей / заради матеріального добробуту	47,8%
В Україні немає таких можливостей для роботи, як в інших країнах	39,3%
Хочу одержати досвід життя в іншій країні	26,3%
В Україні немає реальної демократії і законності	24,0%
В Україні немає таких можливостей для навчання, як в інших країнах	16,1%
Через військові дії на Сході України	10,2%
Мої близькі живуть в іншій країні	7,2%
Мені близька інша країна, мені подобається її культура	7,0%
Через загрозу власному життю, життям моїх близьких	6,2%
Я не відчуваю себе українцем (-кою), не люблю українську мову	2,1%
Інше	1,6%

Виходячи з відсоткового розподілу відповідей, зазначеного в табл. 6.1, можна дійти висновку, що наразі в Україні існує комплекс проблем, які обумовлюють формування несприятливих міграційних настанов серед молоді. При цьому аналогічні причини молодіжної еміграції зафіксовано й іншими дослідженнями за попередні роки [24, 25, 32]. Водночас станом на 2021 р. суттєвих зрушень щодо розв'язання цих проблем не спостерігається й дотепер. Це вказує на те, що наразі сучасна державна молодіжна політика України характеризується нездатністю до реалізації її завдань, що, у свою чергу, свідчить про низький ступінь функціональності як профільних структурних одиниць, так і системи органів публічної влади загалом. Як наслідок, це призводить до появи довготривалої тенденції формування відповідних міграційних настанов як набору внутрішніх орієнтацій, що характеризуються наявністю певного ставлення до зміни території проживання.

Не секрет, що сучасна дійсність характеризується наявністю спектра процесів, що дестабілізують вітчизняну політичну систему суспільства. Нестійкість парламентської монобільшості, конфліктний

⁸ Загальна сума відсоткового розподілу не дорівнює 100%, оскільки респонденти мали можливість обрати декілька варіантів відповіді.

характер взаємодії центральних органів влади та місцевого самоврядування, послаблення антикорупційної системи, конфлікт Президента України з Конституційним Судом України, невизначеність ситуації щодо порядку розпуску його складу, а також ризик нівелювання будь-якого закону (в тому числі й змін до Конституції України) дозволяють зробити припущення про перебіг гострої фази боротьби між різними політичними групами впливу. Результати місцевих виборів 25 жовтня 2020 р. ще більше поглибили протиріччя між органами державної влади та місцевим самоврядуванням, оскільки більшість регіональних еліт спромоглися посилити власні позиції, в той час як партія влади залишилась поза формуванням коаліцій у частині місцевих рад. При цьому рейтинг «Слуги народу», що стрімко падає на фоні неефективної боротьби з епідемією Covid-19 та загостренням економічної ситуації в країні, вказує на передумови до виникнення кризи легітимності, а отже, й зростання протестних настроїв серед населення. Як наслідок, сукупність перелічених факторів наочно свідчить про наявність політичної кризи в країні як результату загострення політичної боротьби під впливом соціальних та економічних умов.

Наразі сучасний науковий дискурс характеризується наявністю різних підходів до визначення категорії «політична криза». Зокрема, Г. Алмонд та С. Фланаган розглядають кризу як виклик чинній владі, що досягає рівня, на якому політичні еліти вже не можуть підтримувати стабільність існуючого ладу [1, с. 48]. У свою чергу, відомий дослідник Дж. Даймонд у праці «Переворот. Зламні моменти в країнах, що переживають кризу» визначає це явище як «раптове втілення або початок процесу втілення результатів тиску, який продовжувався тривалий період часу» [8]. Аналізуючи ці дефініції, можна зробити висновок, що обидва дослідники розглядають як одну з детермінант виникнення політичної кризи наявність певних сторін, чії дії чинять вплив на перехід до кризового стану. Водночас, враховуючи, що важливими принципами функціонування демократичних держав є наявність колегіальної системи управління, відсутність однопартійності та розподіл владних повноважень між різними органами публічної влади, є очевидним, що прийняття і реалізація владних рішень потребує пошуку постійного компромісу між різними стейкхолдерами. (Що залишається актуальним навіть в умовах формування однопартійної коаліції, оскільки прийняття окремих політичних рішень стикається з внутрішніми дискусіями всередині правлячої партії, а їх реалізація потребує взаємодії з іншими органами публічної влади). Тому, на нашу думку, при перетині «точки незворотності», за якої шанс досягнення консенсусу між сторонами протидії є малоімовірним, а жодна з груп

політичного впливу не володіє достатнім владним ресурсом задля ефективного виконання поставлених завдань, в державі виникає політична криза.

На сьогодні низка дослідників розглядають феномен політичної кризи не тільки з боку її деструктивних проявів, але й із урахуванням можливих позитивних трансформацій, до яких може призвести її успішне вирішення. Зокрема, Р. Ключник обґрунтовує, що за певних умов криза здатна слугувати чинником розвитку політичної системи [13]. У свою чергу, В. Шарий визначає політичну кризу як «об'єктивне вираження суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку держави й суспільства, що змінює або знищує наявну систему, надаючи їй нової якості в умовах, які постійно змінюються» [34], тим самим зосереджуючи увагу як на руйнівному, так і на трансформаційному потенціалі політичної кризи. Виходячи з цього, можна припустити, що перебіг політичної кризи залежно від спектра внутрішніх та зовнішніх умов передбачає наявність певної кількості ймовірних варіантів подальшого розвитку ситуації, кожен із яких може як зашкодити політичній системі, так і сприяти усуненню наявних протиріч. Але важливо зазначити, що навіть в умовах успішного подолання політичної кризи постає питання контроверсійності ступеня співрозмірності понесених втрат та позитивних результатів, отриманих унаслідок розв'язання політичної кризи.

Розглядаючи феномен політичної кризи, важливо зазначити, що цей стан політичної системи суспільства передбачає зниження ступеня функціональності окремих органів публічної влади і, як наслідок, політичної системи загалом. Зокрема, можна погодитись із Т. Костюк, яка зазначає, що в умовах парламентської кризи (як одного з типів політичної кризи), вищий законодавчий орган держави втрачає здатність до продуктивної законотворчої діяльності [16]. У свою чергу, на думку Р. Ключника, криза місцевого самоврядування передбачає неможливість ефективної реалізації завдань, поставлених перед відповідним органом публічної влади [14]. На наш погляд, подібна закономірність поширюється також і на державні органи, які належать до виконавчої гілки влади (наприклад, під час загострення протиріч між різними представниками коаліційного уряду, які призвели до формування урядової кризи, уряд втрачає можливість ухвалення колегіальних рішень, а отже, частина його функцій залишаються невиконаними). Отже, політична криза знижує ступень функціональності органів публічної влади і може паралізувати роботу таких інституцій, як парламент, уряд, місцеві ради тощо.

Враховуючи, що повноцінна реалізація цілей і завдань державної молодіжної політики вимагає послідовної систематичної діяльності як законодавчої і виконавчої гілок влади, так і системи органів місцевого

самоврядування, є очевидним, що наявність політичної кризи в державі здатна обумовити істотне зниження ефективності державної молодіжної політики. Це, у свою чергу, призводить до негативних наслідків у вигляді посилення невдоволення в суспільстві, і, отже, передбачає появу відповідних форм прояву. На нашу думку, однією з таких форм є посилення негативних міграційних настанов молоді, оскільки, крім наявності поточних проблем, за умов політичної кризи відповідні органи державної влади демонструють низьку здатність (або її відсутність) до розроблення і реалізації політичних рішень, спрямованих на забезпечення позитивних трансформацій. При цьому за умов наявності зовнішніх бар'єрів, які ускладнюють або унеможливають здійснення еміграції, форми прояву невдоволення осіб, які прийняли рішення виїхати за кордон, набувають внутрішньодержавного характеру у вигляді протесту або абсентеїзму. З іншого боку, тенденція переважної еміграції і її посилення внаслідок політичної кризи призводить до спектра негативних наслідків в економічному вимірі, які також обумовлюють посилення напруженості у суспільстві, що може бути використано окремими політичними стейкхолдерами задля посилення дестабілізаційних процесів з метою заміщення панівної політичної еліти. Як наслідок, вищезазначене дозволяє нам запропонувати модель взаємовпливу міграційних настанов молоді та політичної кризи (рис 6.1).

Рис. 6.1. Модель взаємовпливу міграційних настанов молоді та політичної кризи

Таким чином, до форм прояву взаємовпливу міграційних настанов молоді та політичної кризи належить властивість політичної кризи детермінувати зниження рівня ефективності державної молодіжної політики, що призводить до посилення негативних міграційних настанов молоді. Залежно від ситуації в країні, а також умов кожного окремого індивіда, ці настанови конвертуються в еміграцію або вираження протесту проти діючого стану речей. Обидва сценарії жодним чином не сприяють конструктивному подоланню політичної кризи, посилюючи її негативні прояви та збільшуючи її тривалість. У таких умовах органи публічної влади продовжують перебувати у стані невизначеності та можливої міжінституційної боротьби, що призводить до повторення циклу у вигляді накопичення проблем в різних сферах державної політики і, відповідно, появи нового етапу загострення негативних міграційних настанов.

6.3. Класифікація чинників впливу державної молодіжної політики на рівень міграційних настанов молоді в Україні

Вирішення міграційної кризи та здійснення ефективної державної молодіжної політики неможливе за умов ігнорування причин, що обумовлюють тенденцію масової еміграції вітчизняної молоді за кордон. Адже саме врахування чинників, що призвели до формування намірів, бажань та поведінкових настанов здійснити еміграцію дозволяє розробити набір інструментів та механізмів, спрямованих на зміну ситуації в країні. Водночас необхідно враховувати, що формування поведінкових мотивів у свідомості індивіда є результатом усвідомлення комплексу чинників, які мають різний ступінь пріоритетності для кожної окремої особистості. Як наслідок, наразі перед нами постає питання необхідності не тільки виявлення чинників впливу на рівень міграційних настанов молоді в Україні, але й визначення їх ранжування та взаємозв'язку.

За даними Європейського статистичного управління Європейського Союзу, основною метою отримання українцями посвідок на проживання є працевлаштування [3]. Так, за 2019 р. 87% громадян України, які отримали посвідку на проживання в країнах Європейського Союзу, зробили це саме з метою трудової самореалізації (рис 2.4.) [3]. При цьому подібні відсоткові співвідношення спостерігалися також протягом попередніх років: станом на 2016 р. цей показник становив 83,3% [3], що вказує на довготривалу тенденцію здійснення еміграції саме з метою пошуку кращих умов працевлаштування.

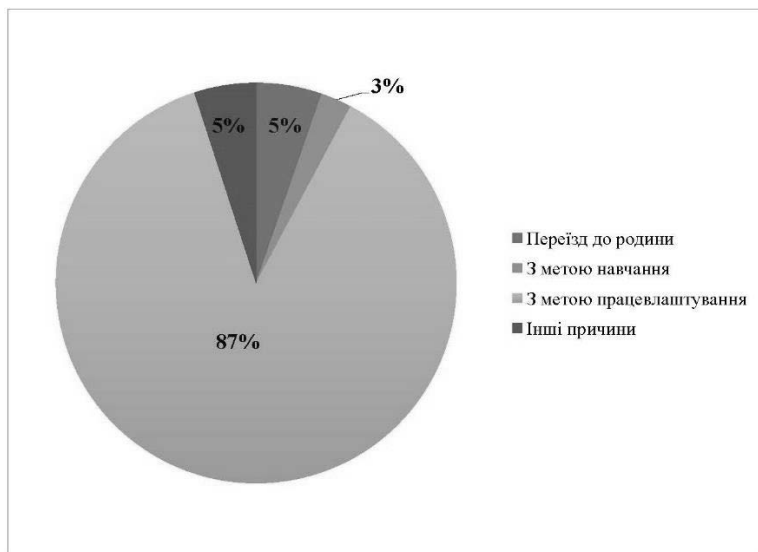

Рис.6.2. Відсоткове співвідношення причин здійснення еміграції до країн Європейського Союзу за 2019 р.

Коли проаналізуємо розміщений вище графік, стає очевидним, що первинним мотивом еміграції українців за кордон є бажання підвищити власний рівень матеріального добробуту. Проте, на нашу думку, формулювання «з метою працевлаштування» має вкрай загальний характер, оскільки в цьому контексті залишаються нез'ясованими більш «вузькі» причини. До них можна віднести нестачу робочих місць, відсутність працевлаштування за фахом, невдоволення співвідношенням цін та рівня заробітної плати, несприятливі умови для ведення підприємницької діяльності, незадовільні умови праці тощо. Крім того, ці причини можуть варіюватись у кожному окремому випадку, причому не тільки з огляду на загальнодержавні процеси, але й залежно від територіальних чинників: характеру місцевої податкової політики, рівня прозорості проведення публічних закупівель, структури локальної економіки, ситуації на ринку праці та рівня економічного розвитку регіону. Таким чином, проаналізовані статистичні дані дозволяють нам визначити загальний пріоритет, яким керуються громадяни України, ухвалюючи рішення емігрувати до ЄС. Але водночас виявлення та ранжування

чинників, які здійснюють негативний вплив на формування міграційних настанов молоді потребує пошуку і обробки інших масивів даних, які здатні відобразити ситуацію в Україні.

Сьогодні вітчизняною нормативно-правовою базою у сфері державної молодіжної політики встановлено широкий перелік напрямів і пріоритетів політики держави щодо молоді. До них належать:

- забезпечення зайнятості молоді;
- формування здорового способу життя;
- розвиток і захист інтелектуального потенціалу молоді;
- підвищення безпечності середовища;
- забезпечення доступності житла;
- створення умов для оволодіння духовними і культурними цінностями українського народу та для безпосередньої участі молодих людей у їх відродженні і розвитку, охороні та відтворенні навколишнього природного середовища;
- формування у молоді почуття національної гордості, патріотизму, готовності захищати суверенітет України;
- активізація участі молоді у суспільно-політичному житті;
- сприяння інтеграції української молоді в європейське молодіжне співтовариство [9, 29, 31].

Як ми бачимо, державна молодіжна політика України спрямована на реалізацію спектра завдань, сукупність яких виходить поза межі однієї, суто економічної, культурної або соціальної сфери. Це, у свою чергу, вказує на те, що державна молодіжна політика як особливий напрям політики, успішна реалізація якого вимагає ефективної взаємодії різних як профільних, так і непрофільних органів публічної влади, характеризується багатомірністю чинників, характер керованості яких здійснює вплив на поведінку молоді. Як наслідок, враховуючи широке розгалуження чинників державної молодіжної політики, на наш погляд, доцільно здійснити їх класифікацію за типами молодіжних потреб.

Наразі статистично обґрунтовані обсяги еміграції населення з метою працевлаштування свідчать про переважну невдоволеність співвітчизників саме економічною ситуацією в країні. Не виключенням є і молодь, 27,9% якої, за результатами соціологічних досліджень, бажають емігрувати за кордон з метою працевлаштування [4]. Тому, на нашу думку, цілком обґрунтованою є доцільність визначення передусім економіко-майнових чинників державної молодіжної політики щодо міграційних процесів.

Аналіз публічних даних дозволяє констатувати, що вітчизняна молодь переважно не розглядає можливість створити власний бізнес в Україні. Відповідно до результатів дослідження «Молодь України–2019», 58,5% респондентів не вбачають наявності сприятливих умов, які дозволять самореалізуватись як приватному підприємцю [4]. Серед основних причин опитувані називають складну економічну ситуацію (33,3%), бюрократизм та корумпованість органів публічної влади (28,6%), високі податки (26,9%), відсутність первинного капіталу і недоступність кредиту (24%), а також складну політичну ситуацію в країні (20,2%)⁹ [4]. При цьому 62,8% респондентів жодного разу не чули про напрями, що реалізуються державною молодіжною політикою щодо сприяння молодіжному підприємництву [4]. Це, з одного боку, свідчить про недостатню ефективність комунікативного сегмента державної молодіжної політики, оскільки у переважної частини молоді відсутня обізнаність щодо можливостей створення бізнесу, які пропонує держава. З іншого боку, на нашу думку, наявні державні механізми підтримання малого і середнього бізнесу потребують вдосконалення, оскільки вони повною мірою не відповідають економічній ситуації в країні. У цьому контексті можна пригадати програму «5–7–9%», яка хоч і дозволяє отримати кредит, водночас передбачає необхідність обов'язкового найму додаткових працівників, що посилює податкове навантаження на підприємство.

Іншим економіко-майновим чинником, який обумовлює невдоволення осіб віком від 14 до 35 років щодо можливостей самореалізації в Україні, є низький рівень працевлаштованості молоді за фахом. З числа працюючої молоді понад половину працевлаштовано не за спеціальністю [35]. При цьому в структурі безробітних випускників закладів вищої освіти третина навчалися у галузі соціальних наук, бізнесу та права, 13% мали інженерну спеціальність та 11% – у галузі гуманітарних наук. У свою чергу, серед випускників закладів професійної (професійно-технічної) освіти, які перебувають у статусі безробітних, 34% становлять кваліфіковані робітники, 33% працівники сфери торгівлі та послуг [35]. На нашу думку, нестача вакансій за фахом є відображенням загальної ситуації на ринку праці, яка полягає не тільки у невідповідності ринку освіти економічним потребам суспільства, а також обумовлюється й недостатньою кількістю робочих місць.

⁹ Загальна сума відсоткового розподілу не дорівнює 100%, оскільки респонденти мали можливість обрати декілька варіантів відповіді.

Наступним економічним чинником, який здатен обумовлювати суттєвий вплив на міграційні настанови молоді, є співвідношення рівня доходу та цін на товари і послуги в межах нашої країни. Згідно з даними Державної служби статистики України, темпи зростання номінальної середньомісячної заробітної плати та споживчих цін мають нерівномірний характер (за перші три квартали 2020 р. середня заробітна плата українців зросла на 5,3%, тоді як рівень споживчих цін – на 8,8%) [27]. Беззаперечно, можна припустити, що працездатні українці отримують більший обсяг доходів за рахунок функціонування тіньового сектора економіки, але це працює більше на шкоду, ніж на користь, оскільки свідчить про малоефективну систему оподаткування, яка передбачає не тільки наявність складного податкового навантаження на підприємців, але й нездатність повністю проконтролювати практику ухиляння від сплати податків.

Як ми можемо переконатися, державна молодіжна політика характеризується наявністю здатності здійснювати вплив на низку економічних чинників, які, у свою чергу, обумовлюють виникнення відповідних міграційних настанов молоді. Крім вже розглянутих, до них, на нашу думку, з урахуванням аналізу соціологічних досліджень та статистичних даних, можна віднести такі:

- відсутність вигідних кредитів для відкриття власної справи;
- незадоволеність умовами праці;
- корупція, відсутність реалізації принципу рівності можливостей;
- наявність умов для кар'єрного зростання та професійного розвитку молодого фахівця;
- доступність житла для молодих родин;
- розмір соціальних виплат (оскільки, по-перше, серед молоді також спостерігається наявність соціально вразливих представників населення, а, по-друге, розмір пенсій не зіставний з економічною ситуацією в країні, обумовлює необхідність здійснення обов'язкової (в першу чергу, в контексті моральних зобов'язань) фінансової підтримки родичам літнього віку. При цьому у випадку формування сімейного бюджету, який складається з невеликої пенсії та середньої заробітної плати молодої людини, на фоні високих цін, які ще більше відчуються за необхідності купувати ліки для рідних, у свідомості молоді виникає невдоволеність рівнем життя власної родини. Усталене відчуття обурення проти існуючого стану речей та усвідомлення, що власна родина заслуговує кращого життя, з часом конвертується у прагнення емігрувати за кордон з метою підвищення матеріального добробуту родини).

Розглядаючи потреби молоді як критерій до класифікації чинників державної молодіжної політики, неможливо ігнорувати наявність політико-правових чинників, які здійснюють вплив на формування молодіжних міграційних настанов. До них можна віднести ступень неупередженості системи правосуддя, забезпечення принципу невідворотності покарання, специфіку здійснення політичного рекрутування, рівень транспарентності органів публічної влади, доступність та якість публічних послуг, рівність перед законом, а також характер сприйняття молоддю власної ролі у процесі вироблення місцевої та загальнодержавної політики. Поєднання політичних та правових аспектів в одну категорію чинників обґрунтовується їх взаємозв'язком: за відсутності системи взаємоконтролю навіть ідеальні правові норми буде зведено нанівець, тоді як відсутність правових норм призводить до виникнення неупорядкованості та невизначеності у діяльності владних структур.

На наш погляд, третім типом чинників державної молодіжної політики щодо міграційних процесів є характер реалізації інфраструктурних потреб молоді. Задоволення інфраструктурних потреб не обмежується лише необхідністю використання доріг, засобів зв'язку, приміщень та будівель, а й характеризується важливістю ефективного функціонування систем соціальної інфраструктури (система освіти, система охорони здоров'я, система громадського транспорту, інфраструктура культурного дозвілля і відпочинку, спортивна інфраструктура тощо), яке можливе не тільки за умов достатності матеріально-технічної бази, але й наявності кваліфікованих кадрів. Вітчизняним законодавством відповідальність за стан соціальної інфраструктури повністю покладено на органи державної влади та місцевого самоврядування, які є головними балансоутримувачами державних та, відповідно, комунальних установ. Тому, на нашу думку, негативний вплив недостатнього рівня доходів та обтяжливої податкової політики на міграційні настанови молоді може посилюватись незадовільним станом інфраструктури, який слугує додатковим аргументом для здійснення еміграції за кордон.

Сучасна теорія і практика політичної науки наочно демонструє важливість повноцінного використання потенціалу комунікативної підсистеми політичної системи суспільства. У період глобалізації та посилення ролі цифрового простору задоволення потреби населення в отриманні інформації та здійсненні комунікативних взаємодій є не менш важливим чинником, ніж задоволення інших потреб. У контексті державної молодіжної політики здійснення ефективної комунікативної взаємодії набуває

особливого значення, оскільки дозволяє не тільки виявити та врахувати потреби молоді, але й здійснювати інформативно-просвітницьку діяльність щодо реальних можливостей самореалізації молоді на Батьківщині. В іншому разі, за відсутності належної комунікативної взаємодії, наявність таких можливостей буде зведено нанівець, якщо про їх існування знає лише обмежене коло осіб. Зокрема, про це красномовно свідчить ситуація, що склалася в нашій країні. Так, згідно з результатами дослідження «Молодь України–2019», лише 1,9% з двох тисяч респондентів поінформовані про можливості відкриття власної справи за підтримки міжнародних донорів та неурядових організацій [4]. У свою чергу, лише 28,5% опитаних зазначили, що чули про державну підтримку молодіжного підприємництва, але 36,4% із них не змогли назвати жодного механізму, втіленого державою з цією метою [4]. Низький ступінь поінформованості виявляє молодь і щодо інших механізмів: зокрема, мало хто з представників молоді знає про державну програму відшкодування ПДВ за навчання у закладах вищої освіти, поінформований про існування та умови надання пенсії за втратою годувальника, відслідковує державні премії та стипендії для талановитої молоді, а також чув про механізм одноразової фінансової допомоги для запровадження бізнесу. Як наслідок, з одного боку, за рахунок низького рівня поінформованості молоді щодо існуючих можливостей отримання матеріальної підтримки на тактичному рівні держава мінімізує власні видатки, а з іншого, – програє в стратегічному вимірі, адже така політика обумовлює формування стереотипних уявлень щодо відсутності державної підтримки та відчуття відчуженості від держави, що позитивним чином не сприяє формуванню міграційних настанов.

Таким чином, нами було визначено такі типи чинників державної молодіжної політики щодо міграційних процесів: економіко-майновий, політико-правовий, інфраструктурний та комунікативний. Розмірковуючи над їх ранжуванням за ступенем інтенсивності впливу на міграційні настанови молоді, на загальнологічному рівні було б коректно припустити, що, виходячи з кількісних показників, найбільшою мірою на виникнення молодіжних намірів емігрувати за кордон впливають економіко-майнові чинники. Але зіставлення визначених типів чинників крізь призму системного підходу наводить на думку, що виокремлення найбільш пріоритетної групи чинників є недоцільним, оскільки вони перебувають у стані перманентного взаємодоповнення. Так, збільшення кількості робочих місць за рахунок підвищення кількості державних замовлень

наштовхується не тільки на необхідність використання фінансового ресурсу політики, але й неможливе за умов неналежного функціонування політико-правових чинників (наприклад, за відсутності прозорого законодавства або нездатності держави проконтролювати його виконання гроші буде розподілено між обмеженим колом підрядників за рахунок неформальних зв'язків, що, зрештою, суттєво погіршить кінцевий результат). Так само для реалізації поставленої мети важливим є врахування інфраструктурних та комунікативних потреб: забезпечення молоді, яка працевлаштовується, можливістю дістатися до робочого місця та, відповідно, проведення інформаційної кампанії щодо оголошення тендерів на державні замовлення, аби залучити до процедури добору максимальне коло стейкхолдерів, що надасть можливість мінімізувати ризики отримання підряду за рахунок непотизму.

Іншим прикладом, який демонструє взаємозалежність різних груп чинників, є ініціатива впровадження доступних кредитів для підприємців. Її реалізація також потребує прийняття відповідних нормативно-правових актів, виділення певного обсягу фінансових коштів, створення системи обслуговування клієнтів (пункти оформлення та видачі кредитів), а також здійснення активної інформаційної політики для ознайомлення цільової аудиторії з новими можливостями. Водночас практика демонструє, що характером урахування всіх чотирьох типів чинників детермінується успішність реалізації й інших завдань: забезпечення доступності житла для молодих родин, підвищення рівня соціальних виплат, забезпечення першим робочим місцем молодих фахівців, реалізація освітніх, духовних та фізичних потреб молоді, підтримання молодіжного підприємництва тощо. Врешті-решт, реалізація будь-яких завдань державної молодіжної політики наштовхується на необхідність урахування спектра чинників: виконання правових норм, використання легальних ресурсів політичного впливу, забезпечення інфраструктурних потреб та здійснення комунікативних взаємодій. На нашу думку, цей ступінь взаємопов'язаності чинників державної молодіжної політики щодо міграційних процесів є прямим відображенням сутності державної молодіжної політики як специфічного напрямку, що охоплює інші напрями діяльності держави. Як наслідок, ефективна державна молодіжна політика передбачає наявність постійної взаємодії з різними політичними стейкхолдерами як на вертикальному, так і на горизонтальному рівнях, що додатково свідчить про вразливість цього напрямку діяльності держави в умовах політичної кризи.

Висновки

Таким чином, молодь – це соціально-демографічна група, яка внаслідок вікового статусу перебуває на етапі засвоєння соціальних норм, формування власних цінностей та поведінкових настанов, стан перебігу якого характеризується високим ступенем залежності від інститутів первинної та вторинної соціалізації. У різних країнах існують відмінні підходи до визначення вікових меж молоді, в той час як процес виховання, формування ціннісних установ та орієнтацій, а також моделей поведінки перебувають у безпосередній залежності від характеру функціонування інститутів первинної та вторинної соціалізації. На основі виокремлення різних стадій соціалізації нами було запропоновано таку класифікацію етапів соціалізації молоді за критерієм належності індивіда до певного соціального середовища.

Перший, підготовчий етап (особи віком від 14 до 17 років), поширюється на молодь, яка навчається у старших класах, але все ще перебуває у звичних шкільних умовах. На цьому етапі індивід залучений до процесу активної підготовки до дорослого життя та здійснює перші доленосні кроки.

Другий, кульмінаційний етап (18–24 роки), полягає у проходженні індивідом зміни звичного соціального середовища та набуття залежності від нових інститутів вторинної соціалізації (коледж, університет, робота, армія). Під час зростання індивідуальної самостійності та отримання нового досвіду взаємодій у рамках зміненого соціального середовища у свідомості індивіда відбувається формування нових та/або трансформація наявних ціннісних орієнтацій.

Третій, стабілізаційний період (25–35 років), характеризується наявністю стабільної позиції у суспільстві, можливістю досягнення поставлених цілей за допомогою вже сформованого досвіду та соціального капіталу. У цей період молода особа набуває остаточної психологічної зрілості, і хоча процес соціалізації триває, він має вже не такий динамічний характер.

Поєднання запропонованого у дослідженні підходу до визначення категорії «молодь» та функціонального підходу до трактування феномена «політика» дозволило нам визначити молодіжну політику як цілеспрямовану діяльність індивідів, органів публічної влади, політичних партій, громадських організацій та інших державних і недержавних структур, спрямовану на забезпечення потреб та всебічного розвитку молоді як важливої складової суспільства. У свою чергу, відмінність цього феномена

від категорії «державна молодіжна політика» полягає в більш широкому охопленні соціальних інститутів, що беруть участь у формуванні та реалізації молодіжної політики, в той час як державна молодіжна політика зводиться безпосередньо до діяльності державних інституцій.

За результатами дослідження було визначено, що наразі серед українців спостерігається критичний рівень частки працездатного населення, яке здійснило еміграцію за кордон із метою працевлаштування. При цьому негативна тенденція формування несприятливих молодіжних міграційних настанов має стійкий довготривалий характер. Риторичного забарвлення набуває питання швидкого вирішення цієї проблеми в умовах політичної кризи в сучасній Україні, яка характеризується зниженням здатності вітчизняної політичної системи належно реагувати на виклики сьогодення. Навпаки, як було доведено, політична криза перебуває у стані взаємозв'язку з несприятливими міграційними настановами молоді. На нашу думку, до основних форм прояву такого взаємозв'язку належать:

- властивість політичної кризи детермінувати зниження рівня ефективності державної молодіжної політики, що призводить до посилення негативних міграційних настанов молоді;
- конвертація негативних міграційних настанов молоді в еміграцію або вираження протесту проти діючого стану речей, що обумовлює посилення політичної кризи;
- загострення політичної кризи в результаті наростання протестності та поступова втрата легітимності політичною елітою, що призводить до нових спалахів дестабілізаційних процесів.

Урахування мотивів здійснення еміграції за кордон, а також визначення нормативно врегульованих функцій державної молодіжної політики дозволило нам визначити такі групи чинників державної молодіжної політики щодо міграційних процесів: економіко-майнові, політико-правові, інфраструктурні та комунікативні. Водночас спроба здійснення ранжування зазначених типів привела до висновків щодо некоректності їх класифікації за ступенем пріоритетності, оскільки ці групи чинників перебувають у стані постійного взаємодоповнення та взаємодії. Це, у свою чергу, додатково пояснює системний характер та багатофункціональність державної молодіжної політики як явища, що характеризується особливою вразливістю в умовах політичних криз.

Список використаної літератури

1. Almond G., Flanagan S. *Models and Methods of Analysis. Crisis, Choice and Change*. Boston, 1973. P.43–102.
2. Commission staff working document on EU indicators in the field of youth. *European Commission*. 2011. URL: <https://cutt.ly/9hSbij5>
3. First permits by reason, length of validity and citizenship. *Eurostat*. 2020. URL: <https://cutt.ly/5hSbajb>
4. Аналітичний звіт з проведення репрезентативного соціологічного дослідження становища молоді в Україні (2019 рік). *Міністерство молоді та спорту України*. Київ, 2019. 92 с.
5. Барабаш В.В., Шаповал А.В. Приоритеты молодежной политики. М. : Изд-во при ВКШ, 1989. 45 с.
6. Безробіття населення (за методологією МОП) за статтю, типом місцевості та віковими групами у 2020 році. *Державна служба статистики України*. 2020. URL: <https://cutt.ly/dhSbhWk>
7. Головатий М.Ф. Державна молодіжна політика як феномен суспільного розвитку і нова парадигма державотворення у країнах перехідного періоду. URL: <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=8&n=23&c=258>.
8. Даймонд Дж. Переворот. Зламні моменти в країнах, що переживають кризу. Київ : Вид. група КМ-БУКС, 2019. 464 с.
9. Декларація «Про загальні засади державної молодіжної політики в Україні». *Верховна Рада України*. 2006. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2859-12#Text>
10. Закон України «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні». *Верховна Рада України*. 2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2998-12#Text>
11. Ильинский И.М. Молодежь и молодежная политика. *Философия. История. Теория*. М. : Голос, 2001. 694 с.
12. Канавець М.В. Вплив молодіжного руху на формування та реалізацію державної політики України : автореф. дис. ... канд. наук з держ. упр. : 25.00.01. Київ, 2009. 20 с.
13. Ключник Р.М. Криза як чинник розвитку політичної системи : автореф. дис. ... канд. пол. наук : 23.00.02. Дніпропетровськ, 2015. 20 с.
14. Ключник Р.М. Політичний аналіз. Політична кризологія: навч. посіб. Дніпро : Ун-т ім. А. Нобеля, 2019. 84 с.
15. Кон И.С. Краткий словарь по социологии. М., 1998.
16. Костюк Т.О. Політична репрезентація в умовах кризи сучасних політичних партій. *Грані*. 2015. № 11/1 (127). С. 24–28.

17. Криворученко В.К. К вопросу о законодательстве субъектов Федерации в сфере молодежной политики. К. : НИЦ ПМ, 1990. 125 с.

18. Матухно Г.Р. Значення європейського досвіду державної молодіжної політики в період проведення реформ в Україні. *Політологія, філософія, соціологія, психологія: контури міждисциплінарного перетину : матеріали IV міжнар. наук.-практ. конф.* (Одеса, 11-12 листопада, 2016 р.). Одеса: НУ «Одеська юридична академія», 2016. С. 58–62.

19. Матухно Г.Р. Молодежная политика как один из аспектов развития демократической политической системы. *Молодий вчений*. 2017, № 4 (44). С. 37–41.

20. Матухно Г.Р. Проблема миграции в странах Европы: политический аспект. *Політологія, філософія, соціологія, психологія: контури міждисциплінарного перетину : матеріали III міжнар. наук.-практ. конф.* (Одеса, 15–16 листопада, 2015 р.). Одеса: НУ «Одеська юридична академія», 2015. С. 52–54.

21. Матухно Г.Р. Проблема участі молоді у політичних процесах: європейські та українські реалії. *Uchoice: 4P Ukrainian choice: public policy, politics, psychology : матеріали III міжнар. наук.-практ. конф.* (6 жовтня 2017 р.). Одеса: НУ «Одеська юридична академія», 2017. С. 35–39.

22. Матухно Г.Р. Проблема участі молоді у політичних процесах: європейські та українські реалії. *Uchoice: 4P Ukrainian choice: public policy, politics, psychology : матеріали III міжнар. наук.-практ. конф.* (6 жовтня 2017 р.). Одеса: НУ «Одеська юридична академія», 2017. С. 35-39.

23. Міграційний профіль України за 2018 рік. Державна міграційна служба України. 2018. URL: <https://cutt.ly/nhSbvuy>

24. Молодь України–2015. *Міністерство молоді та спорту України*. 2015. Київ, 2015. 88 с.

25. Молодь України–2017. Результати репрезентативного соціологічного дослідження. Тернопіль : Терно-граф, 2017. 72 с.

26. Молодь України–2018. Результати репрезентативного соціологічного дослідження. *ДП «Редакція інформаційного бюлетеня «Офіційний вісник Президента України»*. Київ, 2018. 72 с.

27. Основні показники соціально-економічного розвитку України за січень-вересень 2020 року. *Державна служба статистики України*. 2020. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2020/mp/xls/09_2020_ue.xlsx

28. Политологический словарь-справочник / под ред. Д.Е. Погорелого, К.В. Филиппова, В.Ю. Фесенко. Ростов-на-Дону : Наука-Спектр, 2008. 320 с.
29. Про Національну стратегію державної молодіжної політики до 2030 року. *Кабінет Міністрів України*. 2020. URL: <http://spo.fpsu.org.ua/images/2020/2261.pdf>
30. Социология молодежи. Учебн. пос. / под ред. В. Лисовского. СПб., 1996.
31. Стратегія розвитку державної молодіжної політики на період до 2020 року. *Указ Президента України від 23 вересня 2013 року № 532/2013*. 2013. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/532/2013#Text>
32. Цінності української молоді. Результати репрезентативного соціологічного дослідження. *Центр незалежних соціологічних досліджень «Омега»*. м. Переяслав-Хмельницький : СКД, 2016. 89 с.
33. Что такое молодежь? *Организация объединенных наций*. URL: <https://www.un.org/ru/sections/issues-depth/youth-0/index.html>
34. Шарий В.І. Антикризисні технології як механізм реалізації цілей державного управління: автореф. дис. ... канд. наук. з держ. упр. : 25.00.02. Київ, 2006. 20 с.
35. Яценко Л.Д. Проблеми молодіжної зайнятості в Україні та шляхи їх подолання. *Відділ соціальної політики Національного інституту стратегічних досліджень*. 2019. URL: <https://cutt.ly/hhmJaXE>

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Дмитрашко Світлана Анатоліївна – старший викладач кафедри політичних наук і права Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К.Д. Ушинського, кандидат політичних наук.

<http://orcid.org/0000-0002-4803-4387>

Ключник Руслан Максимович – доцент кафедри глобальної економіки Університету імені Альфреда Нобеля, кандидат політичних наук.

<http://orcid.org/0000-0001-6787-275X>

Матухно Генріх Робертович – викладач кафедри права, політології та міжнародних відносин Університету імені Альфреда Нобеля, магістр.

<https://orcid.org/0000-0003-3677-369X>

Наумкіна Світлана Михайлівна – завідувачка кафедри політичних наук і права Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К.Д. Ушинського, доктор політичних наук, професор.

<https://orcid.org/0000-0002-1125-647X>

Невесела Катерина Олексіївна – здобувачка спеціальності «Політологія» Університету імені Альфреда Нобеля.

<https://orcid.org/0000-0001-7678-5068>

Швець Світлана Леонідівна – асистентка кафедри політичних наук і права Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К.Д. Ушинського.

<https://orcid.org/0000-0002-2886-1537>

Щедрова Галина Петрівна – професор кафедри права, політології та міжнародних відносин Університету імені Альфреда Нобеля, доктор політичних наук, професор.

<https://orcid.org/0000-0003-1884-0799>

Наукове видання

**ПОЛІТИЧНІ КОНФЛІКТИ І КРИЗИ
В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ ТА СВІТІ:
ПРАКТИЧНА РЕАЛІЗАЦІЯ ВРЕГУЛЮВАННЯ**

Монографія

Редактор О.О. Шевцова
Комп'ютерна верстка А.Ю. Такій

Підписано до друку 14.05.2021. Формат 60×84/16.
Ум. друк. арк. 9,3. Тираж 100 пр. Зам. № .

ВНЗ «Університет імені Альфреда Нобеля».
49000, м. Дніпро, вул. Січеславська Набережна, 18.
Тел. (056) 778-58-66, e-mail: rio@duan.edu.ua
Свідоцтво ДК № 5309 від 20.03.2017 р.

Віддруковано у ТОВ «Роял Принт».
49052, м. Дніпро, вул. В. Ларіонова, 145.
Тел. (056) 794-61-05, 04

Свідоцтво ДК № 4765 від 04.09.2014 р.